2804

Румяна Георгиева
Тошо Спиридонов
Мария Рехо

ЕТНОЛОГИЯ НА ТРАКИТЕ

СЪКРАЩЕНИЯ

[illegible]

УВОДНИ ДУМИ

> *„Да се уважава историята, традицията не означава да се направи отново това, което другите са направили; това означава да се намери отново духът, който е накарал да бъдат направени някои неща, за да бъдат направени други в същия дух“.*
>
> Пол Валери

Осемдесет години ни делят от времето, когато Гаврил Кацаров публикува „Битът на старите траки според класическите писатели“ (Сборник на БАН, I, 1913). Трудът е обобщение и анализ на известията, които античните писатели и историци съобщават за културата на древните траки. Тези сведения, с изключение на Херодот, Г. Кацаров характеризира като случайни и откъслечни. Състоянието на античната писмена традиция, в която липсва системно и пълно изложение на тракийската култура, не позволява, според Г. Кацаров, да се нарисува „по-пълна картина на старотракийския бит, нито да се проследи историческото му развитие“.

Като прави тази характеристика на писмените сведения, Г. Кацаров отбелязва, че те не са единственият извор и се спира на важността на археологическите находки, които ще допринесат да се създаде по-вярна картина на бита на траките. „Системното изучаване на тракийските могили ще ни даде и богат материал за опознаване с тракийската култура“. За времето, когато той пише своето проучване, заключенията, които могат да се направят от археологическите обекти, са твърде недостатъчни, но според него – и добра надежда за бъдещи открития. Използването на историческите и археологически извори ще позволи да се намери мястото на тракийската култура, като отчете и „влиянието, упражнено върху нея от съседни, по-напреднали културни кръгове“.

В тази студия Г. Кацаров определя значението на проучването на тракийската култура в още едно направление – тракийското наследство и културно–историческата приемственост. „Тогава ще можем да разпознаем по-добре и тия елементи от тракийския бит, които са се запазили като преживелица у народите, що населяват областите, обитавани едно време от траките“. Той поставя и важно методологическо изискване – не винаги сходството на битовите черти е белег за общ произход. Някои сходни белези са характерни не само за траките, а и за много други примитивни племена. Затова, както справедливо отбелязва Г. Кацаров, често е невъзможно да се определи кои елементи в бита на днешните балкански народи трябва да се смятат като рудименти от тракийско време и критикува всеки повърхностен опит в това отношение. Реликти от древността Г. Кацаров търсеше и в други свои публикации.

* * *

С тези изследвания, без да си поставя подобна цел, Г. Кацаров очертава и двата подхода към тракийската древност, видяна през ъгъла на етнологията. В хронологически план етнологията изследва културата на всички народи, съвременни и някога съществували, а в пространствен – всички народи, намиращи се на различна степен на развитие, от безписмените до съвременните високо цивилизовани.

Историческата етнология, едно все пак условно название, изследва народната култура на несъществуващи вече етноси или на съвременните народи през определен период от тяхното историческо минало. Синхронното изследване на културата през определен отрязък от време има за цел да разкрие същността, спецификата и закономерностите в развитието на културните явления и процеси. Комплексният характер на тракологията, създадена в резултат от развитието на българската наука за древността, предполага интердисциплинарен подход на изследване – обединяване на изворовите материали и научни резултати на няколко научни дисциплини (история, археология, литературознание, лингвистика, изкуствознание). Етнологията липсва в тези проучвания, въпреки че през последните години у нас се появиха публикации с определен етнологичен характер.

Етнологията на траките като част от тракологията се различава от другите науки и има някои особености. Тя може да реши своите научни проблеми, като използва изворите на всички науки и ги интерпретира, като прилага своя етноложки подход. Сравнителното разглеждане на етноложките явления има за цел да открие тяхната специфика, да очертае ареали на разпространение, които могат да бъдат исторически, културно–битови, етнокултурни, етнически.

Един от основните проблеми, който историческата етнология си поставя за решаване, е проблемът за приемствеността, схващана, според Ал. Фол „не като пренасяне на целокупни ценности от една в друга епоха под формата на еднозначен акт, а като процес във времето и пространството, поради което от своя страна обуславя дълбоки промени във всички сфери на живота, характеризира се с локални варианти и често се реализира не тотално, а там, където условията ѝ позволяват“.

Обогатяването и развитието на културата се осъществява чрез приемствеността, която е един еволюционен процес в сферата на етнодемографското, социалиикономическо и културно развитие на автохтонното население. Обогатяването на културата става и чрез непрекъснатото движение на населението – миграции, вътрешни размествания, когато се възприемат нови ценности, получават се нови знания и умения, стимулира се производството. Взаимните контакти и влияния, осъществявани главно по пътя на обмена между автохтонното население и неговите съседи внасят нови елементи преди всичко и предимно в материалната култура.

* * *

За времето от публикуването на студията на Г. Кацаров до появата на настоящата книга, българската наука за древността постигна извънредно много. Тя насочи своя изследователски интерес към културата на автохтонното население, а не само към гръцката и римска цивилизации в българските земи. Бяха направени разкопки на много археологически обекти и нов прочит на писмените извори. Стана възможно този натрупан материал да бъде обобщен и разгледан от позициите на съвременната етнология.

Обект на изследването е културата на II–I хилядолетие пр.н.е. на тракийското общество. Това е време, когато то не изпитва дълбоки етнически промени, когато чувствително не навлизат други етнически съставки и затова то запазва своята относително хомогенност. Археологическият материал показва вътрешното развитие на тракийската култура с нейното регионално разнообразие и връзките ѝ с Егейския свят и Мала Азия. През по-голямата част от този период влиянието на гръцката култура е твърде ограничено. То навлиза бавно и предимно в градовете. До края на първото хилядолетие липсва чуждо проникване в бита и културата, така характерни за римска Тракия, когато начинът на живот значително се променя.

Състоянието на изворите – исторически сведения и археологически материали, изискват тяхното съпоставяне и критична преценка за постигане на обективност при интерпретацията им.

Траките са народ без писменост и сведения за тях намираме само в съчиненията на елинските и римските историци и писатели. Тези сведения са фрагментарни, често от „втора ръка“. Тази писмена традиция принадлежи на друга култура, затова често е тенденциозна и понякога враждебна. Сведенията са субективни, защото принадлежат на представителите на елита на една цивилизация с присъщото им чувство за превъзходство. Дори Херодот, когото с право можем да наречем баща на етнографията, най-безпристрастният измежду всички антични автори, не може да предаде пълно и цялостно картината на тракийския бит, нито да проследи историческото му развитие.

Античната писмена традиция не е в състояние да отбележи културното разнообразие, нито неговата същина. Тя отразява онова, което е на повърхността, което „бие на очи“, което прави впечатление. Тя отразява това, което е различно. Изворите описват различията във външния вид, типа поведение, начин на живот. Той е различен от елинския и затова често е определян като невъздържан, варварски. Естествено е тогава античните автори да пишат за траките, че са варвари, защото пият виното неразредено, не както е прието при гърците. Различието от собствената култура е отразено и в названията на определени групи население (просоядци, кобилодоячи, маслоядци, млекопийци), което е свързано с черти от стопанската дейност, социално и религиозно поведение. Така още в древността, в резултат от сблъсъка на два културни модела се създава образа на другия. Изворите отразяват елинския възглед за другия, който е не само различен, но и по-нискостоящ. Различието става белег за варварство.

Историческото проследяване на материалната култура на траките показва, че това варварско общество бележи своята непрекъсната еволюция и прогрес. Този прогрес се определя от действието на няколко фактора: взаимодействието и овладяването на околната природна среда, усъвършенстване на оръдията на производство, техническите знания и умения и влиянието на съседните цивилизации.

Природните условия поставят отпечатък върху видовете човешка дейност. Климатът е по-суров, но не така рязко различен от съвременния. Адаптирането към околната среда изработва трайни навици. Те определят начина на обличане, хранене, постройката на жилището, планировката на селището. Първото хилядолетие пр.н.е. оставя богато наследство в познанията за растенията, хранителните продукти и тяхната технология, които без съмнение по-късните епохи наследяват. Едва ли едно общество може да се определи като варварско, в елинското разбиране на думата, което е усвоило околната среда и произвежда всичко необходимо за своето съществуване. То познава култивираните растения и предава в сферата на храната на следващите поколения всичко онова, което традиционното българско общество познава до навлизането на новите култури след Великите географски открития. Храната е предимно растителна и млечна. Достатъчно е да отбележим голямата употреба на лук и чесън, което така впечатлява и отблъсква античните писатели, а съвременната наука оценява като богати на различни полезни за организма вещества и витамини, че чесънът е и естествен антибиотик.

Траките са усвоили природната среда и следващите поколения приемат механизма и готовите форми на приспособяване към нея. Късната античност и средновековието наследяват всички елементи на материалната култура, създадена през първото хилядолетие. Затова и културата на траките не може да се определи като варварска, несъвършена, примитивна. Тя е такава само по отношение на стандарта на елинската цивилизация. Защото елини и траки имат различни ценностни системи.

Като проследяваме хилядолетния развой на културата в българските земи, пред нас остава нерешен един въпрос – защо някои от елементите на материалната култура на траките, в българското традиционно общество, макар и известни, навлизат твърде късно – началото, дори средата на XX в. Отговорите могат да бъдат различни – вероятно се касае за застой или регрес в културата, за вторично откриване на известни форми и др. По всяка вероятност начинът на живот и потребностите от тези елементи от материалната култура определят и тяхното използване. Защото всеки народ възприема онези нововъведения, от които има необходимост и които вече е в състояние сам да създаде. Равнището на бита винаги се определя от съвпадението или разминаването между потребности и култура. С други думи, равнището на бита зависи от степента на усвоеност на културните постижения и ценности.

Състоянието на изворите предопределя и предлаганата методика. Археологическият материал е използван като първокласен извор. Той е ситуиран във всекидневието и разгледан откъм неговото съдържание и функционалност, а където позволява – и семантичност. Съчетанието на двата извора – археологически материал и писмени сведения – с етноложкия подход към явленията позволява да се предаде състоянието и развитието на културата на траките през първото хилядолетие преди новата ера.

Предлаганият труд е дело на дългогодишни проучвания на малкия научен колектив на Проблемната група по тракийска етнография в Института по тракология. Той е успешен старт за бъдещи изследвания по етнология на траките и за мястото на етнокултурното антично наследство в културата на българите.

ИВАНИЧКА ГЕОРГИЕВА

СЕЛИЩА

ТОШО СПИРИДОНОВ

В траколожката книжнина е обосновано мнението, че „собствено" тракийският период в историята на източнобалканските земи започва към края на II хилядолетие пр.н.е.[1] или, според терминологията на археологическата наука – от времето на късната бронзова епоха. Това се определя от възможността да се свържат някои споменати от Омир етноними с определени области на Тракия[2], както и от сведенията в епоса за участието на носителите на тези етноними в Троянската война[3]. Като се има предвид, че войната се датира през първата половина на XIII в. пр.н.е. (1260 г. според Блеген), е необходимо да се отчита и нуждата от по-продължителен период, през който изявилите се в посоченото време племена създават своите племенни черти и единство. Следователно, времето на късната бронзова епоха (XV–XII в. п.н.е.) е време на консолидиране и на първи изяви на собствено тракийските племена.

В литературата обаче често се среща и по-общото твърдение, че траките са се формирали през бронзовата епоха, обстоятелство, което задължава да се напомни за възродения напоследък термин прототраки[4]. В светлината на една от трите хипотези за формирането на тракийския етнос – чрез смесване на местното с придошло, номадско население, при решаващата роля на автохтонните жители, очевидно трябва да се прибави и още един термин, а именно „предтракийски период". Той обхваща развитието на историческия процес през неолитната и енеолитната епоха, взаимодействията със съседните райони и култури. Тук обаче селищата от този период няма да се разглеждат. Сравнително кратко ще бъдат характеризирани и селищата от прототракийския период, и то дотолкова, доколкото те лежат в основата на някои традиции и тенденции, които се проявяват отчетливо през различни, по-късни времена.

От гледна точка на етнографското описание селищата от късната бронзова и от ранната желязна епоха, т.е. от края на II и от началото на I хилядолетие пр.н.е. ще се анализират съвместно. Решението е мотивирано от мненията на изследователите–археолози, занимавали се с тези проблеми. Мисля, че е достатъчно да приведа три мнения. Според В. Миков, от късната бронзова епоха в земите между Тиса/Драва докъм устието на Олт/Искър (с други думи в югославски; в български и в румънски земи) „са открити следи от бедни поселения с разпръснати жилища, разположени из низини. ...Това са предимно еднослойни поселения с раздалечени едно от друго жилища, градени с колове и пръти, измазвани с глина". Според Р. Катинчаров „през късната бронзова епоха, с изключение на някои единични случаи (селищните могили до гр. Русе и с. Маноле, Пловдивско) животът върху селищните могили е бил прекъснат. Новите селища са възникнали в равнините и долините в съседство с реки и извори и са заемали твърде голяма площ... Тези селища губят характерната за по-ранните периоди компактност. Сега те се разпростират на по-големи площи, в които жилищата са сравнително по-отдалечени едно от друго". М. Чичикова смята „че границата между края на бронзовата епоха и началото на старата желязна епоха е мъчно доловима...", „че историческият процес се е развивал без прекъсване, на основата на местната бронзова култура". За селищата от „тракийския халщат" Г. Тончева отбелязва, че „това са неголеми селища, неоградени с крепостни стени. В техните граници са намерени наземни жилища от плет и дебел слой глинена обмазка и землянки с огнище"[5].

Този първи период от развитието на тракийските поселища изглежда завършва най-общо около VIII в. пр.н.е. Хронологическата граница е избрана заради появата на собствено тракийските крепости, които очевидно бележат началото на нов период – изменения в социалната структура, свързани с напредването на общественото развитие към формите на държавност. Може да се възрази, разбира се, че и по-рано е имало крепости. Археологическите проучвания обаче не дават данни за наличието на укрепявания от края на II и в началото на I хилядолетие п.н.е. Няколкото известни съобщения за укрепени селища при с. Байлово, Софийско, с. Дяково, Станкедимитровско, с. Горно Брястово, Хасковско, и др., не предоставят достатъчно сигурни данни за датирането на самите крепостни стени, тъй като датировката се основава на керамичен материал – обикновено беден и слабо представен, много често от повърхността[6]. Там, където керамиката е добита чрез редовни археологически разкопки, изследователите отбелязват, че крепостната стена лежи върху културния пласт от късната бронзова епоха, но тази крепостна стена може да се свърже и със селището от VII–VI в. пр.н.е. Същото е положението и със селището на Шуменската крепост, което през своя ранен период не е било укрепено. Самото укрепване се свързва от изследователите с края на V в пр.н.е.[7] Допълнителна подкрепа дава и обстоятелството, че в античната литература вече започват да се появяват разнообразни названия на селищата като тип. Тази констатация подсказва, че развитието на селищните типове е напреднало, и дори външни наблюдатели, като гръцките автори, са могли да направят известна разлика. Тя още по-добре личи в съставките на имената на селищата[8].

Краят на този период от развитието на селищната система може да се свърже с времето на III в. пр.н.е. Основната причина за посочената граница е промяната, която постепенно обхваща цяла Тракия, и е предизвикана от развилите се силни центробежни, сепаратистични сили сред тракийската върхушка. Времето на III/II в. пр.н.е. се свързва в различните части на древна Тракия с възникването на защитени селища там, където преди са съществували открити незащитени селища. Освен сепаратистичните тенденции, несигурността се подклажда и от постепенното настъпление на Рим (а преди това и от други нашествия) на Балканите от югозапад и от юг на север–североизток[9].

След несигурното време на III/II в. пр.н.е. и навлизането на Рим в Тракия започва последният период от развитието на селищата в тракийските земи. Сега то се определя освен от развитието или от запазването на местните традиции в поселищното изграждани и живот, и от появата на нови форми и типове селища, въведени от Рим. Те променят облика на поселищния живот, създават условия за структурни промени, а водеща роля постепенно започват да играят градовете, тържищата, пътните артерии и т.н. Важни за поселищното развитие са и селските вили, които неусетно стават притегателни центрове, около които се групират по-големи или по-малки села на работещите в стопанството на вилата[10]. Вероятно през този период в отделна група трябва да се отделят и градовете по черноморския бряг. По това време в тях бързо навлизат траки, някои от които притежават значителни икономически възможности.

След III в. в тракийските земи започват да се развиват процеси с друга насоченост. Те оказват съществено влияние и върху развитието на поселищния живот. Такива са опустошителните нападения и заселвания на представители на други народи, съкращаването на територията, владяна от Рим на Балканите (в северната ѝ част), промените в устройството и в стабилността на Римската империя и др. Ето защо развитието на поселищния живот след III в. следва да се отнесе към друга историческа действителност.

Историко–географска характеристика

Членовете на едно общество осъществяват участието си в него чрез дейността и съществуването си в някакъв социално–икономически организъм – селище. Те избират мястото му в наличната географска среда съобразно нуждите на своя колектив, които от своя страна отразяват равнището на развитие на обществото, към което принадлежи този колектив. Следователно в историческия процес участват две страни – географската среда, която се развива по свои, природни закони, и в разглежданото време ѐ подложена на ограничено въздействие от втората страна – човешкия колектив. В този непрекъснат диалог постепенно преднина взема въздействието, оказвано от човека, тъй като обществото, за разлика от измененията в географската среда, се развива по-динамично. Високата адаптивност на човека и на обществото им позволява при настъпването на силни изменения на обитаваната среда да променят съответно и своя начин на взаимодействие с природата, да променят и типа на селището. Ето защо, преди да се разгледат селищата през отделните периоди, е необходимо накратко да се даде характеристика на географската среда на древна Тракия, от гледна точка на нейното обитаване. В научната книжнина подобни опити са правени и затова тук само ще сумирам сторените вече наблюдения.

Един бегъл поглед върху географската карта на тракийските земи (с необходимите за съответното време поправки) ще ни убеди, че разнообразието на селищните типове се дължи не само на законите на общественото развитие, но и на естествените природни условия. От ниски, заблатени или с мощни подпочвени води райони, през степни или полустепни земи, до хълмисти и плодородни равнини, ниски, средни и алпийски тип планини. Тук се срещат различни по своята посока, наклон, оток и скорост на водата реки, с по-големи или с по-малки водосборни басейни, гъсто обрасли с различни видове дървесни видове зони и напълно оголени скали[11]. По отношение на рудните богатства тракийските земи са с различни възможности, но все пак тук са добивани почти всички метали, използвани от старите траки[12].

Важна роля в икономическия и в социалния живот играе морето. То обаче няма същото значение, както например при старите гърци. Използването му за риболов, за транспорт и за всякакъв род връзки е известно, но то се засилва едва след гръцката колонизация, която създава повече възможности за контакти на по-далечни разстояния, за разлика от каботажното плаване.

Много по-съществена в живота на траките е ролята на реката. Поначало при древните народи реката има важно значение както в стопанското ежедневие, така и в духовното общуване. Водата, годна за пиене и за миене, е един от съществените елементи при избора на място за основаване на селище. Същевременно реката, изворът и т.н. са важни символи и съществени елементи на сакралната топография. При различните народи ролята на реката в митологията се проявява в разнообразните форми, но в повечето случаи, както отбелязва В. Н. Топоров[13], първичен е елементът на почитането на силата на природната стихия – реката е преграда, влизането в нея е начало на важна работа, преминаването ѝ бележи завършването на подвиг и др. Наблюденията върху разположението на селищата през различните периоди, както и върху сведенията на античните автори говорят, че като природно явление реката не е била непреодолима. В същото време, поради невъзможността на човека да контролира тази стихия, която го храни, но и го наказва, реката служи за означаване на гранични явления с различен характер – било племенно, било териториално разграничение, било за защита на селището или на територията. Не случайно и за тракийската епоха, и за по-късните времена съществуват многобройни легенди как, лишени от вода, защитници на дадено селище или крепост са принуждавани да се предадат на завоевателя.

За разлика от реката, планината има значение в стопанския живот на траките като суровинна база – например за добив на метали. Разбира се, не бива да се изпуска и използването ѝ като място за дърводобив и за лов, но именно във връзка с металите, и главно с добива на желязо (в някои райони и като среда за животновъдство) планината заема полагаемото ѝ се място. Едно от доказателствата за това твърдение е картата на селищата от неолитната и от енеолитната епоха, които по правило (като пряка функция на стопанското си развитие) са разположени в равнинни места. Факт е например, че засега в Родопите има само едно селище от енеолитната епоха (Ягодинска пещера).

Настъпването на бронзовата епоха довежда до размествания сред населението в тракийските земи. Те са продиктувани от две причини – търсенето на рудни залежи и – главното за това време – развитието на животновъдството в планинските и в полупланинските райони. Според Ал. Фол[14] второто голямо разместване е свързано с въвеждането на желязото в масова употреба. То наложило и естествено довело до по-доброто опознаване на планинските масиви. Към такова мислене насочват и укрепените места, разположени от средата на I хилядолетие пр.н.е. на важни пътища, пресичащи планините. Очевидно е, че и тук е валидно казаното за реката – планината е суров съсед на човека, но тя е била позната, почитана и използвана от него. Планината е тясно свързана с религията на траките – достатъчно е да се спомене за светилището на Пангей, за светилището на бесите, разположено във високите планини, за светилището при Глухите камъни, за тези по върховете в Родопите, в Стара планина и др. Планината играе и важна роля в общественото, военното, политическото и др. развитие на траките – така например, ядрото на Одриската държава е разположено в Странджа, откъдето одрисите предприемат походи в различни посоки за своето разширение.

Равнината също има място в развитието на поселищния живот. То е опосредствано чрез ролята, която тя играе в стопанското развитие. Територията на древна Тракия предлага равнини с различен характер – ниски, заблатени – като Тракийската, чийто плодороден слой на юг от Нова Загора докъм Елхово, дебел от 30–40 до 60 см лежи върху глинест пласт; плодородни равнини като Дунавската и някои полета, райони със степен или с полустепен характер – Добруджа и румънската част на Подкарпатието. Разнообразният характер на равнинните части на Тракия до голяма степен определя и типа на селищата. В големите равнини – на юг от Балкана и в Североизточна България, Добруджа – това са селищните могили през по-ранните времена, а по-късно – откритият тип селища (укрепени или не с вал и с ров, разположени върху някоя малка височинка, скалист или крайбрежен бряг). В същото време както равнината, така и останалите елементи на географската среда оказват съществено влияние върху типа селища, опосредствано чрез стопанските възможности и чрез климатичните особености на всеки район.

Селищата от протракийския период

В последно време в траколожката книжнина отново се появи терминът „прототраки“. Най-общо с него се означава онова население, което през бронзовата епоха (по терминологията на археолозите) формира нови черти, като черпи от традициите на местното и от възможностите на новодошлото, номадско население. Сумарно началото на този процес се поставя към края на IV–началото на III хилядолетие пр.н.е. Точната дата според археолозите се движи между 3600/3550 г. пр.н.е. и 3100/2750 г. пр.н.е.

Археологическите изследвания сочат, че през посоченото време в земите на древна Тракия настъпват изменения в историческия процес – ясно видими в Североизточна България и по-слабо или по-късно – в останалите части. В живота на селищата настъпва прекъсване. В културните пластове на селищните могили от Южна България от енеолитната и от бронзовата епоха съществува стерилен слой, т.нар. хиатус, който се приема за белег на прекъсването за известно време на живота върху могилите. Пак тогава в Североизточна България животът върху селищата прекъсва завинаги, а нововъзникналите са разположени близо до планините и са малки и бедни. Жителите обитават вкопани в земята землянки[15].

Поради ограничения характер на разкопките на селищата от ранната бронзова епоха и поради малкото публикации на такива обекти, по необходимост тук ще се спра само на селището от с. Езеро[16]. Селищната могила до с. Езеро е разположена на брега на блато и има диаметри при основата 200 и 145 м. Горният културен пласт, който се отнася към ранната и към началото на средната бронзова епоха, е дебел около 4 м. В него са разграничени 13 строителни хоризонта, т.е. 13 последователно наслоили се едно върху друго селища, резултат или на сериозни реконструкции, или на цялостно изграждане след пожар или след други разрушения.

Първото селище от ранната бронзова епоха възниква върху най-високата част на селищната могила. То е оградено от каменна стена, която в основата си е дебела 1,50 м. Поради увеличаване на броя на населението, защитеното пространство се оказва тясно и обитателите са принудени да строят жилища и извън него. Необходимостта от защита обуславя изграждането на нова, още по-масивна каменна стена, която обхваща цялото подножие на селищната могила. С построяването на външната стена селището се превръща в силна крепост. В резултат от непрекъснатото увеличаване на населението през следващите етапи на ранната бронзова епоха, в близост до селищната могила възникват малки поселения, чиито обитатели поддържат постоянна връзка с централното селище и в случай на необходимост намират надеждна защита зад неговата двойна отбранителна система. Във връзка с това самата структура на селището придобива крайно своеобразен характер – значителна площ в горната, най-добре защитена площадка е заета от стопански съоръжения, от пещи и от зърнохранилища, разчетени не само за обитателите на самото селище, но и за цялото население около него.

Укрепването на селищните могили е познато и от други обекти – Казанлък, с. Кирилметодиево, Старозагорско, с. Прослав, Пловдивско, Михалич и др.

Дълговременните селища в Южна България продължават да съществуват и през II хилядолетие пр.н.е. Селищната могила в югозападния край на Нова Загора възниква в началото на средната бронзова епоха. В проучения културен пласт, който е дебел 2,50 м, са разграничени 7 строителни хоризонта. Установено е, че най-долните жилищни нива притежават същите характерни черти, каквито имат трите най-горни строителни хоризонта на селищната могила при с. Езеро. Този факт показва недвусмислено не само връзката между двете селища, разположени на 3 км едно от друго, но и това, че Новозагорската селищна могила е пряко продължение и следващ етап в развитието на бронзовата епоха на територията на днешна Тракия[17].

Вероятно в Северозападна България както поради по-неустойчивата стопанска дейност с преобладаването в едни райони на животновъдството, а в други на земеделието, така и поради набезите на степни племена, селищата от ранната бронзова епоха нямат дълговременен характер. Те възникват върху естествено укрепени възвишения (селищата при с. Градец, Цар Петрово, Макреш и др., Видинско). Продължават да се използват и пещерите, които предлагат по-сигурна защита (Магурата, Еменската пещера и др.).

Към ранния, а може би и към следващите периоди на бронзовата епоха се отнасят и значителна част от наколните селища, открити във Варненското езеро. От II хилядолетие пр.н.е. в Северна България е проучена Деветашката пещера.

Следователно, към края на IV хилядолетие пр.н.е. в тракийските земи настъпват сериозни изменения. В културните напластявания на селищните могили на юг от Балкана има хиатус, върху който се строят селища от ранната и от средната бронзова епоха. След появата им животът протича относително спокойно, което личи добре от дебелите културни пластове. На север (източно и западно) в началото на ранната бронзова епоха, независимо дали става дума за равнината или за планинските и хълмисти райони, няма дълговременни селища. Това е предизвикано както е неустановения тип стопанска дейност (животновъдство или земеделие), така и от продължаващите набези на степно население (западните райони например са засегнати от степна миграция през средната бронзова епоха). Населението пък в Североизточна България усяда едва в края на ранната бронзова епоха. Животът по тези места обаче не прекъсва, което личи добре от наличието на некрополи и на материали от бронзовата епоха. Засега селищата в планинските райони от ранната и от средната бронзова епоха се долавят трудно. Ако тези места са обитавани по това време, то в такъв случай е позволено да се мисли, че селищата са краткотрайни и принадлежат на население, което се занимава с животновъдство – главно овце – и козевъдство.

Селищата от раннотракийския период (XV–XIII в. пр.н.е.)

Хронологическите граници на периода се определят, както вече се посочи, от участието на представители на траките в Троянската война, те именно са носители и на тракийски етноними. Тъй като тук приемам, че датировката на войната е през 1260 г. пр.н.е. и след като се отчите необходимото време за формиране и за консолидиране на племената, чийто представители виждаме в Троада, то логически се стига до границите на късната бронзова епоха (според археологическата терминология). В археологически аспект основанието за тази граница се корени в промените, които настъпват в развитието на селищата. Засега липсва равномерно проучване на обекти от този период. Една от причините е тъкмо в характера на тези селища – тънкослойни, с нетрайни конструкции на постройките, което ги прави уязвими от времето и от стопанската дейност през следващите векове и епохи. Затова и описанието им ще следва резултатите от няколкото разкопани обекта в различни части на древна Тракия.

Селищата от късната бронзова и от ранната желязна епоха са основавани на равни, обикновено леко наклонени места, за да може при валеж водата да се оттича лесно. Обикновено изискване е наблизо да има вода – извор или река, без които животът е невъзможен. В по-голямата част от случаите на описание на такива обекти обикновено изследователите не дават данни за характеристиката на селищата – топография и география на местността, връзки с други по тип обекти от близката околност и др., което затруднява типологизирането им според целия комплекс от данни, необходими за тази цел.

В част от случаите при основаването си селищата са разполагани на възвишения в зависимост от географския район. Това е особено характерно за района на Източните Родопи – например селищата при с. Рогозче и с. Вишеград, Кърджалийско, и др. През 1972–1974 г. е разкопано селището при с. Вишеград[18]. То се намира върху възвишение, известно с имената Харманкая или Хисаря. Възвишението е най-западното и най-високото от веригата, част от терасата, разположена в ъгъла между реките Арда и Сютлийка, на около 100 м вдясно от пътя за Вишеград. Височината има неправилна форма с наклон от юг на север, където завършва с равна и широка около 10 м тераса. По-високата южна част е измита и оголена от дъждовете. Площта, заета от селището (и укреплението), има размери 170 х 95 м. От северната и от източната страна е изграден масивен зид. От юг и от запад, където се спускат почти отвесни, високи до 100 м скални склонове, не личат следи от градеж.

Културният пласт в селището е дебел 0,10–2,10 м. Разликата се дължи на денивелацията на терена и на натрупаната свлечена пръст до крепостната стена. В проучената част са установени 7 строителни хоризонта от различни времена, които отговарят на определени селища и свидетелстват, че мястото е обитавано дълго време. Отделните хоризонти са установени по останките от каменни стени–основи, от подови и от стенни мазилки, от огнища, от цели и от фрагментирани съдове и от различни други находки. Културните пластове, които отделят 7-те жилищни нива, не са еднакви и показват, че едни селища имат по-къс, а други по-дълъг живот. Само в един случай (над четвъртото ниво) строителният хоризонт е изравнен с речен пясък с дебелина около 0,10 м. С изключение на най-късния хоризонт, за всички останали са типични жилищата с лека конструкция. Стените са изградени от колове, преплетени с пръти и измазани отвън и отвътре с дебели пластове глина, примесена със слама.

Тъй като селището е със 7 жилищни хоризонта, те се разпределят по следния начин. Най-горният (най-късният) се отнася към римската епоха, вторият и третият (надолу) хоризонти – към ранножелязната, а следващите – към късната бронзова епоха (КБр). Крепостният зид лежи върху пласта от КБр, а отчасти засяга и този от ранната желязна епоха. Поради това най-допустимо е стената да се свърже със селището, съществувало през VII–VI в. пр.н.е.

През КБр и през ранножелязната епоха селищата между Балкана и Родопите се разполагат в равнинни места (особено през КБр). Не са известни причините за напускането на селищните могили през първата част на периода, но може да се предположи, че те са свързани както с увеличаване броя на населението, така и с някои промени или по-ясно дефиниране на стопанските дейности. Допълнителна сигурност дават мненията на археолозите, че през КБр броят на селищата се увеличава и те заемат по-голяма площ.

Пример за това е селището, което се намира северно от дн. с. Асеновец, Новозагорско. То е разположено на двата бряга на малката рекичка Дермендере, в южните склонове на Средна гора, там, където тя се слива с равнината и обхваща повече от 30 дка площ. Селището е обитавано през различни исторически периоди – от КБр до Средновековието. Разкопките показват, че културният пласт достига до 1,65 м и обхваща 5 строителни хоризонта, като най-дебел е пластът от КБр – 4 хоризонта. Според намерените не много останки, постройките са с лека конструкция, обмазани от двете страни с глина. Според М. Кънчев[19], археологическият материал показва аналогии с материали от селища от това време от почти цялата територия на древна Тракия – от същинска Тракия, от дн. румънски земи и от Македония. Що се отнася до вътрешния анализ, то според него съществува голяма прилика между керамиката от КБр и от ранножелязната епоха. Хронологическите граници на селището са XIV/XII в. пр.н.е.–XI/VIII в. пр.н.е.

В посочените хронологически рамки се вмества и селището от Шуменската крепост[20]. То заема най-източната част на м. Хисарлъка. Обхваща главно централния сектор на по-късната крепост – от V–III в. пр.н.е., а на юг излиза значително от нейните граници и е възможно да достига чак до мястото, където се развива предградието на по-късния град. Селището се простира на около 23 дка площ и е ориентирано северозапад–югоизток. Данните от разкопките говорят, че то не е било укрепено. Селището, разположено върху три тераси, които се спускат от север към юг, с обща денивелация 21 м, е оградено с дълбоки и стръмни долове, които са служели за естествена защита.

Останките от жилища, пещи, огнища, стенни и подови мазилки, и главно голямото количество керамика, по която селището се датира, са съсредоточени повече в централната и в южната част на района, сравнително по-малко в западния сектор и близо до северния и до източния ръб на хълма, където той се спуска стръмно. Те са на различна дълбочина от днешното ниво на терена, според нивото на скалните тераси. Намерените материали говорят, че жилищата имат лека конструкция от плет, замазан отвътре и отвън с глина; само едно жилище е с облицована със зид вкопана част.

Като изхождат от наличните материали, изследователите на селището смятат, че то е част от голям източнобалкански комплекс, който включва Тракия, Северна България (вероятно по-точно Североизточна), Инсула Банулуй, Бабадаг (Добруджа) и Молдавия. Според тях са налице точни аналогии с групата Чаталка (по Хензел), придържащи се към традициите от бронзовата епоха, както и с Троя VIIб[2]. Селището възниква около XII–XI в. пр.н.е. и съществува докъм края на I хилядолетие пр.н.е.

Подобно е положението със селищата и на север от течението на р. Дунав. На територията на т.нар. култура Косложени те са разположени на равнинни места, с дебелина на културния пласт докъм 2 м. Очевидно жилищата са с лека конструкция, поради което не се намират по-значителни останки от градежи.

Ето как изглежда описанието на едно такова селище. На брега на ез. Мостиштеа, на запад от дн. с. Доробанцу, на площ от около 1000 $м^2$ се намира обилно керамика, кости от животни и камъни. Дебелината на културния пласт е най-много 1 м. При разкопаването на пласта са разкрити няколко нива с подови замазки, както и много фрагменти от съдове, две колелца от изпечена глина, фрагмент от скиптър, кости от животни.

Подобни, с леки варианти, са описанията и на останалите селища от тази култура. Важно е да се отбележи, че някои от тях са от типа на т.нар. „зольники“ (пепелища). Селището край с. Радовану (окр. Илфов) обхваща площ от 2 ха, а културният му пласт включва два слоя – от късната бронзова епоха и от гетския период. Пластът от КБр е дебел между 0,40–0,70 м. При разкопките са разкрити (върху 1/3 от селището) седем жилищни петна, които са били разрушени. Намерени са много фрагменти от керамика, кости от животни, каменни брадви и няколко предмета от бронз[21].

Тук е важно да се отбележи, че според С. Моринц в южните румънски земи не са намерени селища от ранната и от средната, а само от късната бронзова епоха; първите се установяват по материали от некрополи с охра. Според същия автор, някои от селищата на тази култура са съставени от колиби (по наличието на пепелища), като броят им е различен и някъде достига до 14 (Лупшану). В същото време става ясно, че още от формирането на тази култура някои селища започват да играят водеща роля – обстоятелство, което свидетелства за наличието на определена организация. Пак сред тези селища могат да се отбележат и такива, които имат сезонен характер и от своя страна подсказват характера на стопанската им дейност – животновъдство – още повече, че сред намерените находки има твърде много кости от животни.

Същото е положението още по̀ на север – при селищата от т.нар. култура Ноуа, разположени на територията на Румъния, Молдавия, Трансилвания и Украйна. В известен смисъл те имат вид на могили, като основната им характеристика е наличието на много пепел, т.е. и те са от типа „пепелища“. Това подсказва и характера на жилищата, макар че в някои случаи има следи и от землянки. В селищата са намирани много останки от кости на животни, като те заемат до 60-65% от общия материал. От всички кости пък тези на домашните животни обхващат 82-93%. Най-голямо разпространение имат едрият рогат добитък, овцете, свинете и кучетата.

Всичко казано дотук позволява да разгледам по-подробно едно друго изцяло разкопано селище от периода XV–XII в. пр.н.е. – селището Пустинка, на север от Киев[22]. То принадлежи на сосницкия вариант на източнотшинецката култура, но е добър типологически пример за селище от това време. Заслужава да се отбележи, че за петте сезона работа са разкопани около 4000 $м^2$ площ, като жилищата са разкрити на 3750 $м^2$. Дебелината на културния пласт е средно 1,5 м.

Селищата от този тип задължително са разполагани край вода – найчесто край река. Размерите им биват различни – от големи, с дължина до 1 км, до малки, от по няколко десетки метра. Най-често обаче имат площ 300 x 100 или 200 x 50 м. Размерите на Пустинка са определени достатъчно точно – територията, обхваната от селището, е около 30-32 000 $м^2$. Не може да се каже дали тя се е променяла, но по всичко личи, че е застроена едновременно. Всички постройки – жилищни и стопански, са построени около централното място, което е най-високо и най-сухо. Според С. С. Березанская то е използвано за събиране и за нощуване на добитъка от цялото селище. Така той е предпазван както от наводнение (поради близостта на р. Днепър и блатата), така и от евентуално нападение. Подобен тип селища, които имат в средата си оградено място за събиране на добитъка, са широко разпространени в Западна и в Източна Европа още от времето на неолитната епоха. Жилищата са построени по двойки, а на втория ред, зад тях, са стопанските постройки. Входовете на жилищата са обърнати към вътрешността на селището.

Видно е, че в източните тракийски земи всички данни и наблюдения за селищата от късната бронзова и от ранната желязна епоха са сходни или даже еднакви – от горните течения на реките Прут и Днестър до Егейското крайбрежие. В общи линии селищата се делят на два типа – открити, разположени в равнинни места, и открити, разположени на високи, естествено защитени площадки. За повечето от тях изследователите посочват данни, които свидетелстват, че преобладаващ дял в стопанското развитие заема животновъдството, особено за северните зони.

За земите на юг от Балкана до Родопите няма достатъчно податки за характера на стопанската дейност, но като се има предвид еднаквата характеристика на селищата и на данните от епоса за коневъдна и за овцевъдна Тракия може да се смята, че и тук животновъдството има първенствуваща роля. Разбира се, това не означава, че земеделието е изоставено – тук е уместно да се напомни за големите серии сърпове от бронз, разпространени през късната бронзова епоха, тъкмо на север от Стара планина.

Някои наблюдения позволяват да се мисли, че към края на II хилядолетие пр.н.е. селищата като че ли се приближават до планините. Този факт може да има две обяснения – от една страна да е свързан с практикуването на сезонно животновъдство (и оттук – тънкият културен пласт в селищата), а от друга – планината да е предлагала по-добри възможности за защита. В началото на желязната епоха обаче селища се появяват както в напълно открити райони – например при с. Пшеничево, Старозагорско, Богданово, Малка Детелина, Новозагорско и др., така и върху някои селищни могили – например тази край с. Дядово, Новозагорско и др. Каквото и да е обяснението, наличните данни подсказват, че животът се развива относително спокойно.

Разглежданите земи не изпитват силата на разрушителни миграции, която да доведе до промени в селищната мрежа. Измененията, които могат да бъдат доловени, са малки и добре се обясняват с общото развитие на очертания район, в което допълнителни елементи внася масовото въвеждане на желязото в производството – а оттук и всички допълнителни условия, свързани с него, като търсене, като разработване на рудни залежи и добив на метал. По този начин част от населението (и напълно вероятно част от селищата) започва да се занимава професионално с новия вид дейност с всички изменения, които произтичат от това.

През този период в западните части на древнотракийския ареал селищата не показват съществено отклонение от описания по-горе модел. Според вече приведеното мнение на В. Миков, М. Гарашанин[23] и Вл. Думитреску, типът на селищата от р. Тиса до р. Олт/Искър е същият, както и в източните области. В по-голямата си част земите на юг от посочения район са наситени с планини и затова в тях селищата са от двете разновидности – или разположени на естествено защитени височини, или на равни площи (често и в комбинация). Тъй като тук не са правени подробни проучвания на селища от късната бронзова и от ранната желязна епоха, ще се задоволим само с резултатите от теренните наблюдения.

Селището в м. „Копана могила" при с. Крайници, Станкедимитровско, се намира между котловинното дъно и склоновете на планината Верила. Състои се от укрепление, разположено на могилообразно възвишение и селище в равнината непосредствено под него. Възвишението е с височина около 10 м и с дължина в горната част около 20 м. Ориентирано е в посока север–юг. Южните, източните и западните склонове са естествено стръмни, а северните са изкуствено издълбани с цел да се отдели то от общата тераса. Керамиката от селищата на високата част и в равнината под възвишението, въпреки известните различия, показва повече общи белези. На 2 км западно от същото село има друго селищно петно, разположено на високия бряг на р. Джубрена[24]. Там е открит културен пласт от малко жилище, наситен с керамичен материал.

Важно е да се отбележи, че материалът от селището под възвишението „Копана могила" продължава традициите от късната бронзова и през ранната желязна епоха, а селището долу датира от първата половина на I хилядолетие пр.н.е. Авторът смята, че по-старото селище на височината е използвано като убежище за населението от долното. Този момент е много важен за развитието на селищните типове, тъй като тъкмо от такъв модел, в комбинация с първични форми на укрепено място, възникват по-късно крепостите в тракийските земи. Остава да се отбележи още, че тук се вижда как селището от ранната желязна епоха се премества на равното, на по-ниското място. Това е добър типологически паралел с модела на селищата в Тракия, където тези от КБр се разполагат по-близо до планините (Асеновец), а през ранната желязна епоха се преместват в напълно открити терени (Богданово, Пшеничево).

Към този период изследователите отнасят и известен брой селища, за които се смята, че са укрепени с крепостни стени – с. Таваличево, Кюстендилско, при с. Байлово, Софийско, с. Дяково, Станкедимитровско, с. Горно Брястово, Хасковско, и крепостта на вр. Остър камък край с. Устра, Кърджалийско. Трябва да се види обаче каква информация дават публикациите за тези селища и какви изводи могат да се направят чрез нея[25].

Разкопките на Ал. Бонев показаха, че крепостта при с. Таваличево е от късната античност. Публикациите на Ив. Велков за обектите при Байлово и при Дяково да кратки. От първата се разбира, че обектът при Байлово е разположен на скалист връх, наречен „Влахов камик“. От някогашните зидове не се забелязва почти нищо, но навред има фрагменти от керамика, която сочи началото на желязната епоха. Авторът счита, че това е крепост или по-вероятно – светилище. Втората публикация, за Дяково, осведомява за наличието на открито селище от края на бронзовата епоха, разположено върху тераса при сливането между две рекички. Недалеч от него, при реката, се издига стръмно възвишение „Градището“. По повърхността му личат останки от градежи и фрагменти от съдове от бронзовата епоха.

И в двата случая са налице обекти, чието състояние не позволява да се съди дали керамичният материал е синхронен с укрепителните съоръжения. Нещо повече – при втория може уверено да се твърди, че селището е разположено в равнината, а отначало крепостта е използвана само като убежище. Твърде е възможно най-напред за убежище да е използвана самата височина, а защитните стени да са построени по-късно. За такова твърдение дава увереност и примерът с доукрепването на естествено защитеното място при с. Краинци.

Обектът при с. Горно Брястово, Хасковско, е комплекс от различни по характер паметници. Д. Цончев съобщава, че на крепостта на вр. „Голямо Градище“ е открил няколко фрагмента с врязани геометрични орнаменти. Подобни фрагменти са намерени и при последните експедиции там, но заедно с керамика от латинската и от римската епоха. Според изследователите на района тук, шарапаните са най-ярките паметници от ранната желязна епоха. В същото време те отбелязват, че тъкмо в м. „Шарапаната“ има останки от селище, което заема пространството около т. нар. Заслон, по наклонения на изток склон и в заравнената част на местността, в съседство с група от 4 шарапани. Макар и топографията на комплекса да не е много ясна, картината изглежда не се различава много от досега описаната.

За крепостта на „Остър камък“ Ив. Балкански отбелязва само, че намерените материали от обекта са декорирани с есовидни орнаменти. Не бива да се забравя обаче, че М. Чичикова датира тези орнаменти от края на бронзовата до средата на ранната желязна епоха – т.е. до VIII–VI в пр.н.е.

Приведените данни и съображения позволяват да приема, че типологически селищата и в западните райони на древна Тракия не се различават от тези в източните. Очевидно тяхното развитие върви по същите пътища и показва, че историческият процес на цялата територия се развива в относително единно русло и не преживява съществени, деструктивни влияния.

Общата характеристика на селищата през разглеждания период е следната:

В началото селищата се разполагат или близо до планински (или други) височини, или пък (в планинските райони) върху неголеми естествено защитени възвишения. В някои случаи защитата е допълвана със строителни/укрепителни подобрения. През втората половина на периода селищата се разполагат на открити терени, а там, където това е възможно – близо до укрепления–убежища. По правило те са тънкослойни, а наблюденията показват, че е възможно това да се дължи на характера на стопанството – с преобладаващо животновъдство. За северните райони констатацията е много по-сигурна поради по-голямото количество костен материал и поради характерните за животновъдното население селища тип „пепелище“. Очевидно на юг от р. Дунав животновъдството е или крайселищно, или „каракачански“ тип, като в равнините е отглеждан главно едър добитък, коне, свине и др., а в планините – овце и кози. Като цяло селищата показват относително спокоен живот, което позволило да се развият вътрешни социални сили, довели до силна социална диференциация. В крайния етап на това развитие социалната диференциация се документира археологически чрез възникването на първите собствено тракийски крепости.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Фол, Ал. Политическа история на траките. С., 1972.

[2] Velkov, V. Thraker und Fryger nach den Epen Homers. – Studia Balkanica 5, 1971.

[3] Венедиков, Ив. Тракийската топонимия в движение. Населението на Югоизточна Тракия. – Мегалитите в Тракия. 2. Тракия Понтика. С., 1982, 32–170.

[4] Гиндин, Л. А., Мерперт, Н. Я. Античная балканистика и этногенез народов Балкан. – Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. Москва, 1984, 3–10.

[5] Миков, В.. Материали от последния период на бронза от Северозападна България. – Археология, 1970, кн. 3; Катинчаров, Р. Периодизация и характеристика на културата през бронзовата епоха в Южна България. – Археология, 1974, кн. 1, 1–24; Чичикова, М.. Керамика от старата желязна епоха в Тракия. – Археология, 1968, кн. 4, с. 25; Тончева, Г. О фракийцах нынешных Украины, Молдовы, Добруджи и Северо–Восточной Болгарии в XI–VI вв. до н.э. – Studia Thracica 1, София, 1975, с. 31.

[6] Спиридонов, Т. Селищната система в древна Тракия през I хилядолетие пр.н.е. – Thracia Antiqua 5, 1979 (същото на немски език в Thracia 9).

[7] Антонова, В., Попов, Н. Нови данни за ранния халщат в Североизточна България. – Thracia VI, 1984, с. 160.

[8] Янакиева, С. Към хронологията на тракийските селищни названия с втора съставка – BPIA. – Thracia Antiqua 5, 1979, 175–182; Янакиева, С. Възникване на тракийски селищни имена от типа DIZA. – Expedicia Thracica 1, 1980, 181–186.

[9] Тодоров, Ив. Тракия и Рим. Проблеми на икономическите и политическите отношения 212 г. пр.н.е. – 45 г. (Дисертация) София, 1983; Домарадски, М. Келтите на балканския полуостров. С., 1984.

[10] Николов, Д. Едрите поземлени владения в Римска Тракия. – Музеи и паметници на културата, 1975, кн. 1–2, 3–9; Николов, Д. Организация на градовете в Римска Тракия. – Поселищен живот в Тракия. Ямбол, 1982, 90–100.

[11] География на България. С., 1979.

[12] Георгиев, Г. К. Полезните изкопаеми от времето на траките. С., 1987. с по-старата литература.

[13] Топоров, В. Н. К древнебалканским связам в области языка и мифологии. – Балканский лингвистический сборник. Москва, 1977, 40–58.

[14] Фол, Ал. Демографска и социална структура на древна Тракия през I хил. пр.н.е. С., 1970, с. 88.

[15] Тодорова, Х. Каменно–медната епоха в България. С., 1982.

[16] Езеро. Раннобронзовото селище. (Колектив) С., 1979.

[17] Катинчаров, Р. Периодизация и характеристика на културата през бронзовата епоха в Южна България. – Археология, 1974, кн. 4, 11–24.

[18] Дремсизова–Нелчинова, Цв. Тракийската крепост край с. Вишеград, Кърджалийско. – Thracia VI, 1984, 104–133.

[19] Кънчев, М. Поселение эпохи поздней бронзы близ с. Асеновец, Сливенского округа. – Thracia Praehistorica. Supplementum Pulpudeva 3, 1982, 259–269; Кънчев, М. Селища и находки от късната бронзова епоха и ранножелязната епоха в Новозагорско. – Thracia VI, 1984, 134–159.

[20] Антонова, В., Н. Попов. Цит. съч., с. 181.

[21] Morintz, S. Contribuţii arheologice la istoria tracilor timpurii. I. Bucureşti , 1978.

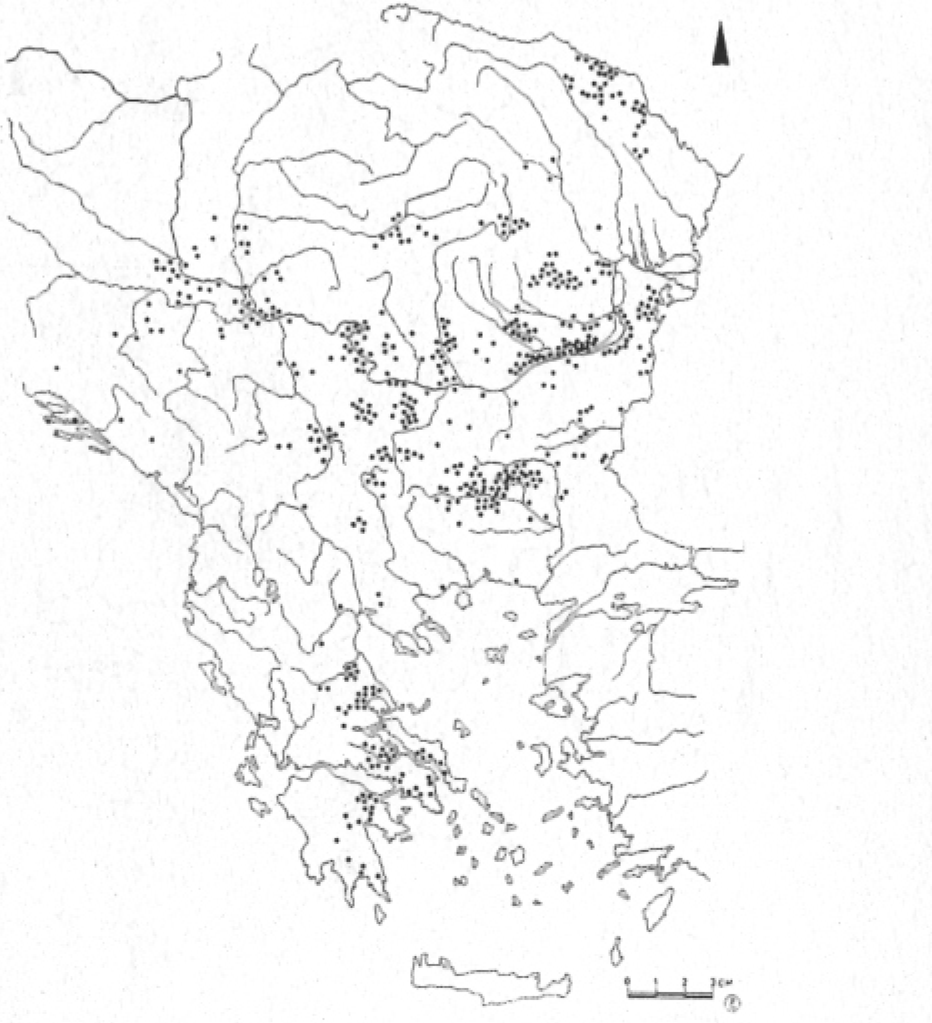

Ил. 1. Неолитните селища на Балканския п-в

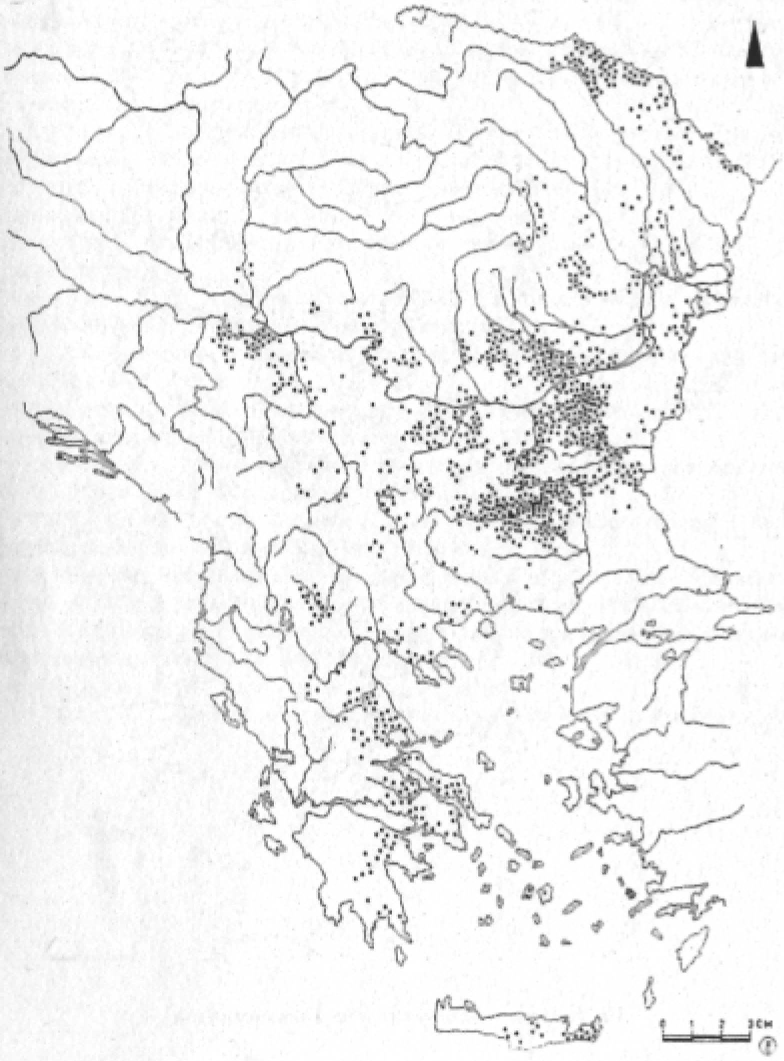

Ил. 2.Енеолитните селища на Балканския п-в

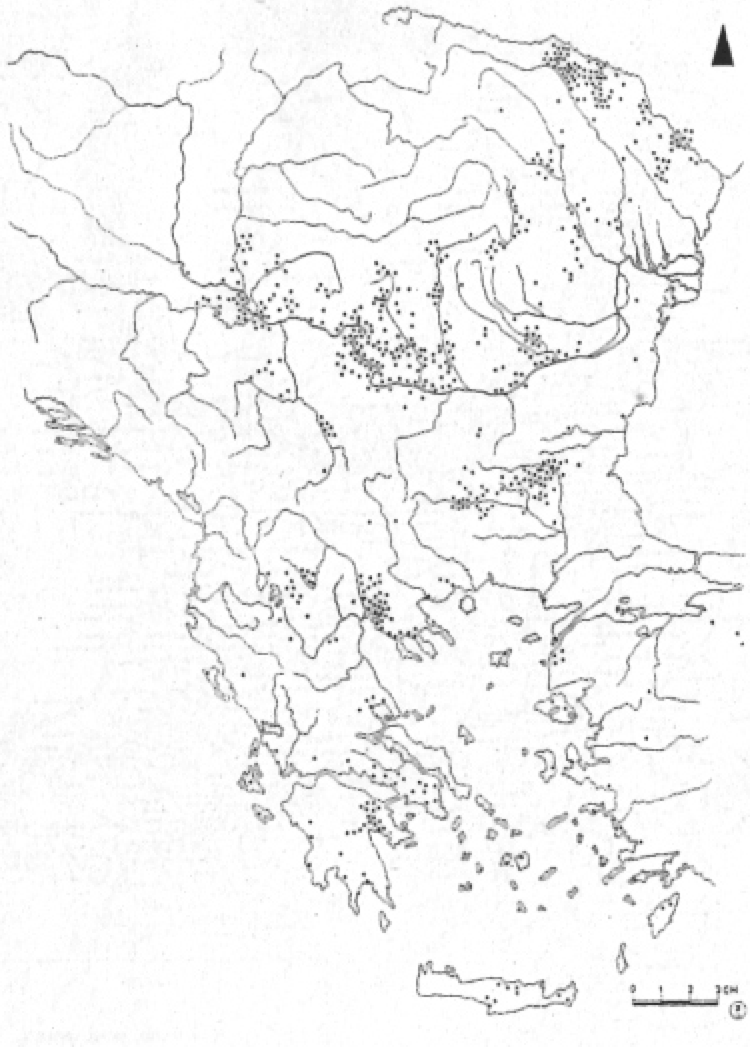

Ил. 3. Селищата на бронзовата епоха на Балканския п-в

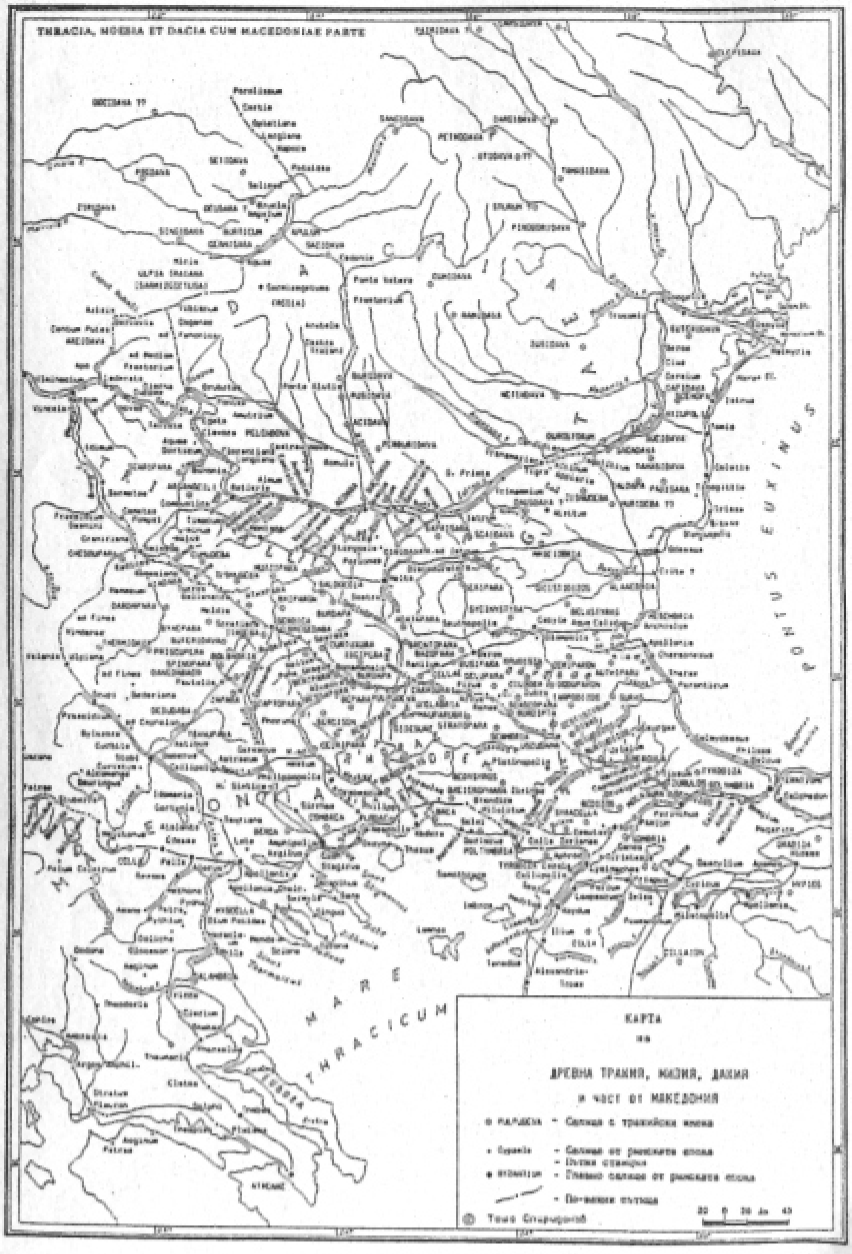
THRACIA, MOESIA ET DACIA CUM MACEDONIAE PARTE
PONTUS EUXINUS
MARE THRACICUM
КАРТА
на
ДРЕВНА ТРАКИЯ, МИЗИЯ, ДАКИЯ
и част от МАКЕДОНИЯ
Селища с тракийски имена
Селища от римската епоха
Пътни станции
Главно селище от римската епоха
По-важни пътища
Тома Спиридонов

Ил. 4. Селищата на тракийската и римската епоха на Балканския п-в

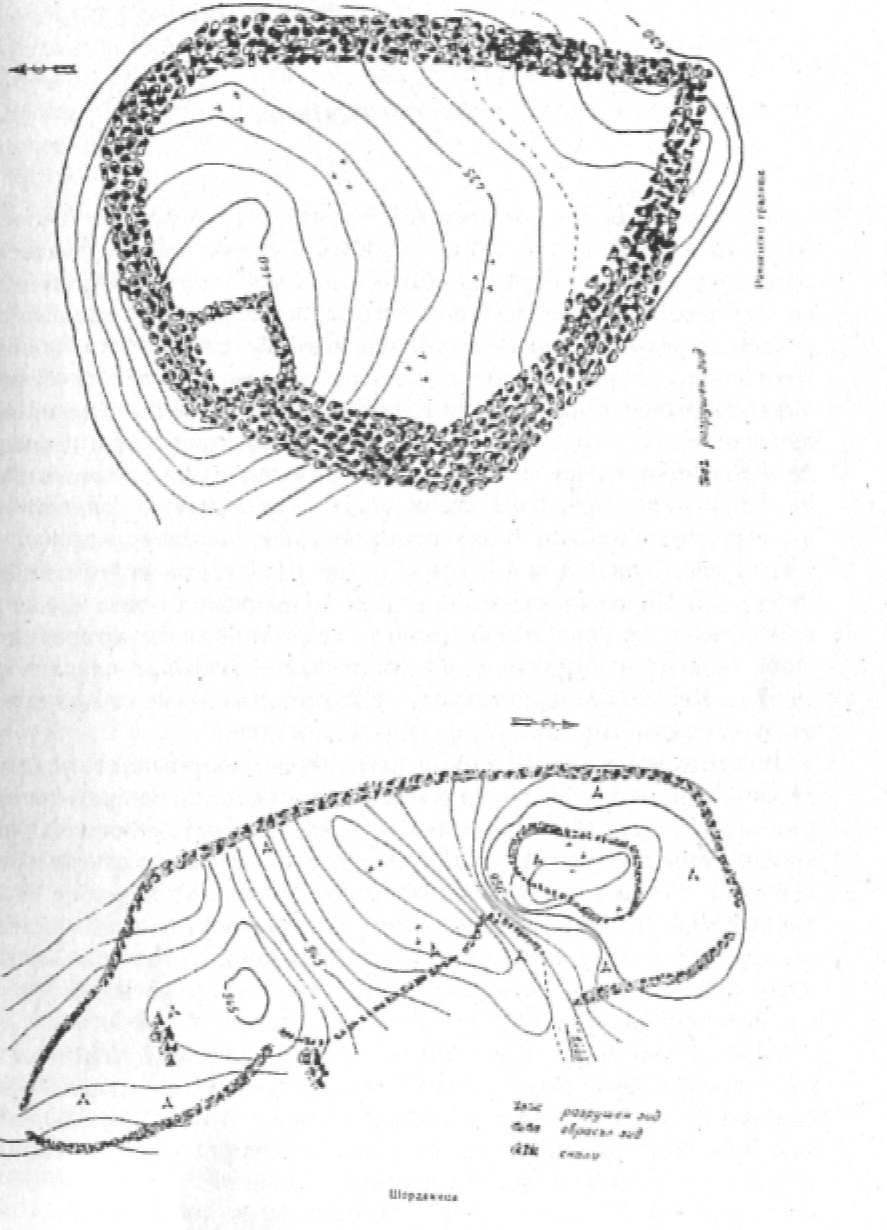
разрушен зид
обрасъл зид
скали
Шорданеца

Ил. 5. Тракийски крепости от Северозападна България (по М. Миланов)

ЖИЛИЩА

ТОШО СПИРИДОНОВ

Жилището е един от основните елементи на етнографското описание на който и да е етнос. То играе съществена роля и при очертаването на етническата картина в древна Тракия. Досега обаче не е правено системно–историческо изследване по тази проблематика. Това създава определени трудности, не на последно място от обстоятелството, че повечето от данните са разхвърляни в различни, предимно археологически публикации, освен това писмени сведения за жилищата в Тракия почти липсват. Всичко това довежда до необходимостта тяхното изследване през различните периоди да се построи главно върху археологически, но и върху множеството косвени данни – размерите на селищата и географското им разположение, масовият къщен инвентар и др.

Без да е подробна, най-напред трябва да се очертае картината на жилището до бронзовата епоха, тъй като традициите от това време имат съществено значение за познаването на строителството му през следващите периоди. Работата е улеснена от факта, че за енеолитната епоха са написани обобщаващи трудове[1], а за неолитната има сериозни и важни публикации на разкопани селища и на жилища[2].

В историографията е направен изводът, че с постепенното усядане на ловно–събирателските групи все по-ясно и по-често се променя и планът на жилищата. Ако в началото животът на хората е протичал на открито, а впоследствие изгражданите постройки са имали кръгъл или овален план, то уседналият живот естествено довел до въвеждане на квадратния или на правоъгълния план. Освен по-голямата механична стабилност, очевидно това било продиктувано и от възможностите на използвания строителен материал – дървото, с което по-лесно се е строяло по прави линии.

Основната информация за жилищата през неолитната и през енеолитната епоха се черпи от археологическите разкопки и от глинените модели на жилища, независимо за какво са изработени те. От наблюденията на археолозите се вижда, че за изграждането на стените и на покрива на едно средно голямо жилище е използвано значително количество дървен материал. Явно още през неолитната епоха дървообработващите оръдия дават възможност за доста широка дърводелска дейност. Според Х. Тодорова[3] са спазвани няколко основни принципа:

1. Всички постройки са наземни, правоъгълни или леко трапецовидни, с варираш брой на помещенията (от 1 до 3).

2. Известни са няколко техники на изграждането на постройките:

2.1. стени от колове и плет, обмазани с глина

2.2. глинобитни стени с лентеста техника (понякога облицовани с каменни плочи)

2.3. стени с висок каменен цокъл

2.4. комбинации от няколко техники

3. Сградите имат двускатен покрив.

4. Сградите са строго ориентирани по посоките на света.

5. Срещат се сгради с тавански помещения или с втори етаж.

6. Стандартна вътрешна уредба – пещ, подиум и хромел; пещта – вдясно от вратата.

7. Някои постройки имат мегароноиден план с малки навеси пред входа, а при другия край са оформени килери.

Най-напред е изграждана подовата платформа, след което са издигани стените. В ъглите са поставяни по-дебели (0,20–0,40 м), а между тях – по-тънки дървета, които хоризонтално са преплитани с клони. След издигането на конструкцията тя е измазвана с глина отвътре и отвън, като в някои случаи мазилките отвътре са оцветявани и орнаментирани.

В древнотракийските земи жилищата през неолитната и през енеолитната епоха отразяват уседналия начин на живот, при който основна характеристика на стопанството е земеделието. То не изключва практикуването и на животновъдство, и на занаяти. Тази характеристика се извежда както от анализа на намерените при разкопки в жилищата предмети – оръдия на труда и керамика, кака и обстоятелството, че жилищата от тези две епохи са групирани в плътно застроени селища. В голяма част от земите на Тракия те образуват характерните селищни могили, при които жилищата се строят върху добре подравнения пласт от останките на изгорели или на разрушени жилища, като повтарят планировката и подредбата на тези от предходния пласт.

В другите райони, където липсват географски условия за формирането на селищни могили, са използвани естествено укрепени високи места, разположени задължително до водоизточници. В останалите си черти, главно по отношение на планирането и на изграждането на жилищата, тези селища не се отличават съществено от жилищата от селищните могили. Те имат правоъгълен план със средни размери 6 х 4-5 м, ориентирани с дългата си ос в посока север–юг или изток–запад. От глинените модели от с. Градешница, Врачанско, и от с. Коджадермен, се знае, че пещите в жилищата са разположени в един от задните ъгли – близо до стената[4]. Основата на пещта има формата на подкова. Тя е изградена от трамбована глина, камъни и чакъл. За по-добра изолация от почвата основата ѝ е покривана с късове излязла от употреба керамика, след което е замазвана с глинен разтвор. Сводът е също от глина, примесена с растителност, и отвор към вътрешността на жилището. Пред него се намира измазана площадка, върху която е изравяна жарта.

Освен пещта, в жилищата от неолитната и от енеолитната епоха има и друг инвентар – хромел, който се състои от два плоски камъка и обикновено се разполага близо до големите съдове. В тях е съхранявано зърното и при разкопки често във вътрешността им се намират остатъци от овъглено зърно. Домашният инвентар включва още оръдия на труда, глинени тежести за стан и тежести за вретена, разнообразни предмети, свързани с култа и др., както и различни по форма и по предназначение съдове от битовата керамика.

Не е необходимо да мотивирам допълнително доказаната роля на икономиката при изграждането на характерните черти на материалното и на духовното битие на човека. Ще подчертая само, че значението ѝ се разкрива добре при промяната на икономическата характеристика на обществото, тъй като тя влече след себе си ясно забележими изменения на всичките му съставни елементи – селища, жилища, инвентар и др. Тези доказани в литературата постановки са важни за анализа, тъй като за изложението е съществен периодът след края на IV хилядолетие пр.н.е., когато в древнотракийските земи се поставя началото на прототракийските общности.

Тук съвсем накратко ще формулирам виждането, че в икономическо отношение краят на IV и началото на III хилядолетие се характеризира с постепенен преход от преобладаващо земеделие към преобладаващо животновъдство в стопанската дейност на местното елеолитно население, оживено от присъствието на мигриращи от причерноморските степи номадски групи[5]. Най-рано процесът засяга североизточните райони на Тракия и като вторичен резултат – земите на запад и на юг. Преминаването обаче към новия вид стопанска дейност неминуемо води към промяна на състоянието на социума. Затова и изследователите отбелязват нарасналата агресивност на животновъдното население. Подвижният тип на живот предизвиква и изменение в типа на селищата, на жилищата и на инвентара.

Все още не може да се определи колко продължава периодът на адаптиране към новия начин на съществуване. Според Х. Тодорова, това е времето на IV хилядолетие пр.н.е.[6] За нея населението тогава е малобройно и живее (в Североизточна България) по платата в близост до планините. Селищата са съвсем малки и се състоят от по няколко овални

или от бъбрековидни землянки с огнище в средата и с пещ край тях. Керамиката е груба, песъчлива или силно порьозна.

При този сложен процес ще отбележа само, че неговото отражение в настоящия обект на изследване е свързано с т.нар абсидни жилища. Праисторическите жилища, на които едната, къса, най-често северната страна, има овален план, се свързва през последните години в историографията с животновъдството – главно с овцевъдството[7]. Основания изглежда има, тъй като овцете – главната собственост по това време – са прибирани нощем в жилището, за да бъдат опазени. И тъй като обикновено стадото се разполага в кръг, то абсидната форма е особено подходяща за нощуването му.

Следва да се има предвид още, че през IV хилядолетие пр.н.е. настъпва изменение на климата – засушава се и застудява. И понеже абсидната страна на жилището е най-често на север, откъдето са и преобладаващите ветрове, то втора причина за възникването на този план е свързана с по-добрата обтекаемост и следователно с по-добрата защитеност на жилището от студените ветрове. Впрочем тези климатични изменения вероятно са и една от причините, които обуславят възникването тогава на масовото практикуване на номадско животновъдство.

През бронзовата епоха подобни жилища са масово разпространени по целия Балкански полуостров. Освен в Тракия, те са открити и в Троя, в Терми, на о. Лесбос, в Континентална Гърция, на териториите на днешна Югославия и на Румъния[8]. На юг от Балкана вече съществуват определени елементи на планирането на селищата. Жилищата са подредени в правилни редици или в отделни групи, подчинени на единна ориентация, като центърът на селището остава свободен.

Сравнени с тези от енеолитната, жилищата от ранната бронзова епоха имат по-лека конструкция. Начинът им на изграждане обаче е същият – слой от глина, примесена със слама. Често в ъглите основите са укрепени с камъни. В общи черти жилищата имат размери 7–11 м дължина и 3,50–5 м ширина. Вътрешна преградна стена ги разделя на две помещения. Едното от тях е използвано за живеене, а другото за стопански нужди. Според археолозите вътрешното им устройство не се отличава с разнообразие – пещ, огнище, изградени на място зърнохранилища, площадка за сушене на зърно, хромели и др. Пещите са с подковообразна или с кръгла форма, с големина до 2 м в диаметър, издигнати над пода на 15–20 см, а сводовете им – изграждани от преплетени пръчки[9].

В най-добре разкопаната селищна могила от Тракия при с. Езеро, Новозагорско, от особен интерес е комплекс от 4 жилища, ориентирани в посока югоизток–северозапад. Те са построени едно до друго и имат общи дълги стени, като всяко е отместено леко назад по отношение на следващото. Имат правоъгълен план и само северозападната им – къса стена е леко извика. Дължината им не надвишава 10 м, а ширината – 4–5 м. Едното помещение е почти изцяло заето от зърнохранилища – шест на брой, с диаметър 0,60–1,20 – и запазена височина 0,40 м. В тях и около тях са намерени овъглени зърна от житни култури. Във второто – следващо помещение, са изградени пещта и огнището. Тук са намерени и част от каменен калъп за отливане на метални брадви с дупки[10].

Интересното при жилищата от селищната могила при Нова Загора е формата на тези от V хоризонт – трапецовидна, с размери – дължина от 5,60 до 6,40 м и ширина от 5,40 до 6,25 м, ориентирани в посока изток–запад. В следващия VI пласт вече се среща и жилище с абсиден план, ориентирано в посока север–юг. Дължината от центъра на абсидата до входа му е 12,70 м, а ширината 5,15 м. Входът е откъм южната – къса стена, а посредством вътрешна преградна стеничка помещението е разделено на две части. Във всяка от тях има засводена пещ. По инвентар то не се различава от жилищата с правоъгълен план, от по-горните хоризонти[11].

Без претенции да се изчерпят мненията в публикациите, ще отбележа, че на север от Балкана, главно в днешните румънски земи, жилищата от III хилядолетие пр.н.е. могат да бъдат разделени на четири основни групи: 1. землянки; 2. колиби; 3. наземни солидни жилища; 4. пещерни жилища. Като цяло данните за пълната им характеристика са оскъдни и затова тяхната реконструкция може да се извърши само сборно – според това, което се научава от различните разкопки.

Жилищата от първия тип – землянките, по правило имат кръгла или може би овална форма, като обикновено са вкопани в земята, на някои места – например при Басараби–Калафат, до 0,70 м. Често за направата им е използвана стара яма, запълнена частично за формирането на подовото ниво. Диаметърът ѝ е 3 м, а този на истинското жилище – 4 м, като в културния слой са съхранени следи от обмазката на стените а при източната от тях е запазено огнището с диаметър около 1,5 м, повдигнато над подовото ниво на 0,20 м.

Жилищата от втората група – колибите, по правило имат по-малки размери и са конструирани по вече направеното описание – от колове, забити вертикално, преплетени с пръти и измазани с кал. Такива са например тези от с. Пиану де жос, а при с. Леличени (в Румъния) те са струпани между големи камъни и са долепени едно до друго.

Най-много са данните за третия тип жилища – наземните . Те са с правоъгълен план и с размери 6–8 м дължина и от 3 до 4 м ширина. Вътре са разположени пещ и огнище, а покривът е двускатен, вероятно покрит със слама. При много от тях са намерени ями, използвани за хранилища, както и питоси за вода[12].

Според археолозите данните за късната бронзова епоха са най-малко и затова е трудно да се изгради реконструкцията на жилищата от това време. Поради устойчивостта на строителната традиция обаче те едва ли се различават много от тези от ранната и от средната бронзова епоха. Работата е там, че в хронологическо отношение самият „край“ на бронзовата епоха не е ясен и поради това (тук влизат и наблюдения върху други елементи на развитието), изглежда тя не бива да се разделя от ранната желязна епоха. Сега е необходимо да се посочи, че тогава в някои райони на древнотракийските земи се появяват нов тип селища – т.нар. „золници“, които се разкриват във вид на пепелища и личат по инвентар[13].

По характер тези селища може да се свържат с подвижен тип на живот. Той определя и типа на жилищата – лека конструкция, най-вероятно от забити и от преплетени неизмазани пръти. Само при такава конструкция ще се получи пепелището, останало след като населението се премести със стадото си поради изчерпването на хранителните запаси от трева.

Поради тази причина от ранната желязна епоха докъм края на IX–VIII в. пр.н.е. трудно се откриват следи от селищата и от жилищата на обитателите на тези земи – преместването им в търсенето на нови пасища не създава условия за постоянно селище и следователно за строеж на стабилни постройки за живот. Всичко това е още по-интересно, тъй като географската среда в Тракия е разнообразна и предполага разнообразие на съдържанието на стопанския живот. Ако в планините може да се отглежда предимно дребен добитък (овце, кози), то в равнините вероятно преобладава едрият добитък – коне, крави и др. Всички те обаче изискват и сериозно опазване, понеже е било много лесно да се отнеме стадото – основното средство за препитание, за търговия и др. Ето защо анализът на жилищата от целия този период (от края на късната бронзова епоха докъм VIII в. пр.н.е. ще има силно условен характер.

Поради оскъдността на получените данни, археологическите разкопки на селища от ранната желязна епоха не дават възможност за стабилен анализ на жилищното строителство. Засега не е известен случай на напълно разкопано запазено жилище на юг от Балкана. Според отделните находки жилищата са с правоъгълна форма, като размерите им са доста големи – достигат до 50–60 м^2. Конструктивно те продължават традицията от бронзовата епоха. Изработвани са от забити в земята вертикални колове, преплетени с пръти и измазани с кал, смесена със слама. Много често жилищата са вкопавани на 50–60 см в земята, като подът им е измазван с глина или с кал. Така обаче са изградени те в онези селища, които са разположени в равнинните части на Тракия.

През този период съществуват и жилища, които формират селищата в планинските райони. Повечето от тях нямат значителен културен пласт, който позволява разкриването на запазени планове и на останки от жилища. По-добър е случаят с жилищата от тракийското укрепено селище в Шуменската крепост на Хисарлъка[14], но и тук няма сигурни данни за тях от ранната желязна епоха и навсякъде се отбелязва наличието на по-късни материали. При все това, поради присъствието на керамика от ранната желязна епоха (тук има материали от XII до края на IV в. пр.н.е.) описаните жилища вероятно са характерни за тази епоха.

Едни от тях са построени от колове и от плет, измазан с кал или с глина. Вкопани са в земята на около 1 м, а на някои места е издълбавана и площадка в скалата, вероятно за изравняване на терена. Подобни площадки (6 бр.) са намерени при селището в м. Расилца край с. Арда, Смолянско, където всички къщи са изградени по този начин[15]. В жилищата има огнище, чиито размери варират от 0,60 до 1,10 м в диаметър. Ориентацията на жилищата от Шуменската крепост е в посока север–юг. В ъглите на тези полувкопани землянки са открити дупки с диаметър 7–9 см, вероятно от колове от стената. В средата има още един кол с по-голям диаметър, който служи за подпиране на двускатен покрив. Огнището е или кръгло, или елипсовидно, оградено с камъни, или с перваз за задържане на пепелта.

Според археолозите жилищата от това време са пръснати на доста голямо разстояние едно от друго. Само при някои от тях има облицовка от еднореден и от еднолицев зид. Те са еднокамерни, като при някои има и навеси. Подът е периодично измазван с глина, като се срещат и подове с 2 или с 3 пласта. Пещи са открити както вътре в жилищата, така и извън тях.

Освен керамиката, която е кухненска и луксозна, в жилищата се среща и друг инвентар. Прешлените за вретено са различни и вероятно отразяват индивидуалните естетически вкусове на създателите им. Тук трябва да се споменат и предметите от бита, изработени от метал – ножчета, игли, украшения и др., както и оръдия на труда, предимно за обработка на земята и дървообработване.

През класическата тракийска епоха (VI–III в. пр.н.е.) жилищата не показват отклонения от традиционните форми, конструкции и вътрешно устройство. Независимо от тяхната непълнота, археологическите разкопки предоставят данни за всички изброени дотук типове жилища. Струва ми се обаче, че трябва да бъдат откроени (освен потвърждението на Ксенофонт за описаните досега типове жилища) сведенията на Херодот за наколните жилища в езерото Прасиада, които очевидно са изграждани по езерата и в блатата на Тракия, както и наличието на солидни жилищни сгради в укрепените места. И докато за наколните жилища трудно може да се извлекат повече данни от писмените сведения (и това едва ли е нужно, за да бъдат реконструирани), то на вторите ще се спра подробно.

През последните години археологическите разкопки разкриха обекти, които позволяват да се види една широко разгъната мрежа от укрепени места. Разположени на открити места и без трайна защитна система, те съществуват едновременно и близо до селища. Тъй като анализът на развитието им вече е направен на друго място, тук само ще припомня, че ако в началото те са построени за временна отбрана, твърде скоро предимствата им са доловени от представителите на аристокрацията, и в контура на укрепеното пространство вече се появяват и жилищни постройки. Вероятно най-напред това е жилището на владетеля и прилежащите му помощни помещения. Някои планове на разкопани или на сондирани укрепления подсказват обаче, че по-късно тук се настанява и друго население – обслужващ персонал, войници от дружината на владетеля, а вероятно и такива, които търсят защита зад стените на крепостта. последният случай от този тип са жилищата, построени все с изброените предназначения, но извън крепостната стена.

За анализа са интересни жилищните помещения, разкопани в крепостта „Чертиград“ край Етрополе[16]. Най-напред трябва да се каже, че разкопаните помещения не са всичките, съществували в рамките на крепостта – очевидно останалите не могат да бъдат проучени поради степента на разрушаване. Избраните образци жилищни помещения почти винаги са с основи, заложени на самата скала. Вероятно тя служи – след изравняване на нивото с глина или с кал – за под на жилището. Стените на повечето помещения са изградени от камъни с различна големина и в техника или „суха зидария“, или с кална спойка, като дебелината на зидовете в определени случаи достига до 0,70–0,80 м. В някои части на крепостта помещенията са долепени близо до крепостната стена, което може да се указание, че те са служебни или войнишки.

Други помещения образуват своеобразни комплекси, при които може да се открои едно централно (в случая помещение № 6 с размери 5,80 х 8,60 м) и други, които вероятно са със спомагателна роля. Подобни обекти отвеждат към описанието на Ксенофонт за кулата, в която Севт го приел на пиршество заедно с другите знатни гости и предполагат, че и в случая става дума за такъв комплекс. За съжаление находките от самите помещения са оскъдни, за да може уверено да се реконструира предназначението и функциите на всяко едно от тях, както и вътрешната им уредба. Само при помещение № 11 в средата е открит дебел пласт от тъмночервена горяла глина, и според археолозите това със сигурност е мястото на огнището. В помещение № 10 са намерени два камъка с вдлъбнатина в средата, поради което се смята, че те носят стълб, издигнат в центъра и подпиращ основната покривна греда.

Интересна е и сградата от елинистическата епоха, открита в крепостта край Перник[17]. От археологическите данни може да се заключи, че вероятно тя има солиден цокъл от камък, а нагоре – стени от дървена конструкция, запълнена и измазана с дебел пласт глина. Ако се съди по един запазен фрагмент от такава замазка, върху нея е сложен и допълнителен пласт бяла замазка. Таванът на сградата е направен от дъски, също измазани с глинена замазка, примесена със слама. Конструкцията на покрива не е много ясна, но най-вероятно е двускатна, покрита с керемиди – прави или извити, като едни от тях са изработени от глина с тъмночервен цвят, и примесена с едри кварцови зрънца, а други – от добре омесена глина без примеси с оранжево–червен цвят. Дебелината им е 2,5 см. Извитите керемиди, употребени за капаци, имат полуцилиндрична форма с дълбочина на извивката 10 см. По един фрагмент се съди и за наличието на димоотход, подобен на тези от Севтополис. Малкото количество намерена битова керамика и амфори не позволяват да се реконструира предназначението и вътрешната подредба, но очевидно това е част от обширно, богато жилище.

Казаното дотук откроява два проблема. Първият обхваща въпросите около разположението на жилищата в рамките на селището и най-съществената му част е тази за прилежащия двор. Искам да подчертая, че в досегашните публикации не срещнах мнения по този въпрос. Той обаче има съществено значение, още повече, че към съществуващите писмени могат да се добавят и археологически данни. Сред литературните сведения трябва да откроят тези на Ксенофонт, у когото има изричен текст за двор около къщата. Той бил ограден с ограда от високи колове. Тя изпълнявала двойна функция – веднъж служела за кошара на животните, в случая главно овце, и на второ място – за охрана на човека и на жилището му. Самите колове били изострени отгоре, така че преминаването било трудно нещо.

Известието е интересно и затова, защото при някои разкопани селища в Североизточна Тракия (в земите на по-късния „тракийски халщат“) археолозите откриват друго групиране на къщите. В средата на селото има оградено място, където е затварян добитъкът на всички за през нощта[18]. Явно, през разглежданото време – след IV в. пр.н.е., нещата са променени, и сега всеки стопанин прибира стадото си в собствения си двор. При такава постановка може сигурно да се твърди, че отбелязаното по-голямо разстояние между къщите в Шуменската крепост се дължи именно на такава картина – наличието на дворове към отделните къщи. Вероятно за косвено указание ще послужи и наличието на зърнохранилища и на боклучни ями извън очертанията на къщите.

Към края на елинистическата епоха в планинските райони се наблюдава и друга интересна картина на „градоустройствения“ план. При някои селища (пример е селището край родопското с. Фъргово, Гоцеделчевско) защитната стена липсва. Самите жилища са защитени от добре изградени, макар и без употребата на спойка, каменни стени, които ограждат целия двор, който принадлежи на стопанина на дома[19]. По този начин здравите огради на дворовете създават силна отбранителна линия, която притежава и друго достойнство – противникът да няма пред себе си явна цел, поради наличието на много ъгли и на улички, всяка от които крие изненади. В същото време стабилната каменна ограда дава много по-голяма увереност на обитателите, че те ще могат да опазят имуществото и себе си. Впрочем, удобен паралел са високите каменни огради на домовете от българското Възраждане, които служат и за огради на дворовете, а при нужда и за защитни крепостни стени. Още по-подходящи за сравнение са дворните каменни огради на някои махали в Джебелско, строени вероятно преди 100–150 години от редени камъни без спойка.

Промените в жилищното строителство в Тракия трябва да бъдат свързани и с включването й в Римската империя и в нейната културна система. Тук има някои особености, които трябва да бъдат отбелязани. На първо място, една от значителните промени, които настъпват, е въвеждането при строежа на хоросановата спойка. Това позволява конструкциите да са стабилни и води след себе си усложняването на плана на жилищата, издигането на втори етаж и др. Особеното обаче е, че при разкопаните обекти от това време, разположени в планинските райони, не се срещат съществени отклонения от традиционната схема на жилищно строителство. По-сложни и с повече архитектурни детайли са жилищата на богатите, поради което те са малко на брой, докато жилищата на обикновеното население очевидно продължават да са с малка площ.

В настоящото изложение не е необходимо да се анализират жилищата в селищата с римско устройство. Те са изяснени в литературата, а и не са характерни за голямата част от тракийското население. Парадоксът е, че се знае повече за градовете и за друг вид селища с римско устройство, докато за собствено тракийските поселения от римската епоха познанията ни са бегли, тъй като те почти не са разкопавани.

Проблемът „жилища“ обаче не е само проблем за строителните технологии, за формите и за конструкциите им, макар че всеки от тях е със съществено значение. Доколкото жилището има най-пряко отношение към съществуването на човешкия индивид и към неговото развитие в историческа перспектива, то един от основните въпроси е за социалното пространство и за мястото на жилището в него. Той произтича от обстоятелството, че в социалното пространство жилището демонстрира (или по-точно – разкрива) в снет вид схващането на човека за света (природен и социален). Друга, не по-маловажна страна е, че то позволява да се долови мястото на човека в социалното пространство и едновременно с това му дава възможност да си изгради определена система, чийто център е именно той, с присъщите му характеристики от всякакъв вид.

Сега е редно да се припомни, че преди развитите инженерни технологии в строителството времето може да бъде разделено на два периода. През ранните етапи на социогенеза „жилищният“ проблем разкрива адаптивния характер на човешката дейност спрямо природните дадености. Това се отнася включително и за използването на тези дадености за място за защита от природните стихии, от зверовете и от агресивните себеподобни. Едва с развитието на трудовата дейност, която всъщност превръща човека в социален субект, се появява възможността да се изостави този адаптивен начин на живот. С други думи, още тогава настъпва отделяне на човека от природата – естествен резултат от нарастващите му възможности да се бори с нея и от осъзнаването на нуждата от колективен живот. То може да бъде наречено „първо социално отделяне“, защото многобройни примери от духовния живот на ранните общества показват, че хората от това време не се схващат отделно от природата, от нейните елементи и в много случаи се идентифицират с тях[20].

В подобен контекст жилището е съществен показател за наличието на отделяне от природата. То е концентриран израз на стремежа и на възможностите на човека да създава изкуствена среда за обитаване, пригодена за задоволяването на собствените нужди съобразно климатичните сезони и конкретните природни условия. Същевременно жилището е важен маркер при изясняване на влиянието на икономическото развитие върху обществото. „Натрупването на минало социално време, овеществено в оръдията на труда, правилата на производственото и битово поведение създавали предпоставки за увеличаване на производителността… В резултат – социалното пространство бавно, но неотклонно набирало все по-значителен обем и дълбочина… чак до господството на отношенията на лична независимост, основана върху вещната зависимост“.

Натрупването на минало социално време (през погледа на икономическото развитие) е пряко свързано с усядането на човешките групи и с постепенното усвояване на обитаваните райони. През призмата на „жилищния“ проблем е важно да се обърне внимание на устойчивостта на формите или на елементите от кръглите и от овалните жилища с едно огнище в средата, многобройните землянки и др., както и съществуването на сложни многоогнищни дълги жилища с всевъзможни ями с различно предназначение, вътре и вън от жилищата. Именно всичко това говори за нарастването на степента на сезонната уседналост, станала възможна благодарение на по-интензивното използване на природните ресурси.

Изменението на формата на жилищата от кръгова към правоъгълна е добро свидетелство за усядане и за по-дълго обитаване на едно място. С времето тя позволява да се разширява жилищната площ за сметка на пристройките. Ето защо всяка промяна на жилищната форма е сериозен сигнал за изменения както в икономическо развитие, така и в социално–психологически план. Тази „мигновена“ реакция на формата на жилището спрямо социално–икономическото развитие на обществото е обусловена от характерната организация на социалното пространство в доантагонистичните общества.

Същественото тук е неразчленимостта на трите модуса на социалното време – минало, настояще и бъдеще, при водещо, доминантно място на настоящето. Поради тази причина тези общества показват слабо изразена целеполагаща дейност. Характерното за тези исторически етапи асоциативно мислене не се нуждае от времето и вместо процесуалния характер на реалността на преден план се оказва резултатът, който се възприема като начало на битието. Така настоящето е този модус на времето, който „снема“ и в известен смисъл поглъща в себе си всички останали. Макар и дълго, това разсъждение е необходимо, защото обосновава извода, че формата на жилището през тези ранни времена е отражение на социално–икономическите условия, които съществуват и действат в конкретния момент, а не са наследство от минали епохи.

Веднага трябва да се обърне внимание, че с натрупването на социална памет, с развиването и с усвояването на различните трудови умения и сръчности, в практиката на човека постепенно се отлагат отделни трудови стереотипи. В такъв смисъл може да се гледа и на някои елементи от жилищното строителство, които като че ли изживяват периоди на възраждане. От една страна, това е отражение на конкретните условия, при които се развива даденото общество, а от друга е демонстрация на изявяващи се в необходимия момент пластове от социалната памет, макар че точно до него не е имало никакъв сигнал за наличието на тези елементи или на поведение. Тъкмо „внезапно“-то разкриване на наличието в социалната памет на едни или на други запазили се възможности, още един път потвърждава сторената констатация за неразчленимостта на модусите на социалното време.

В този смисъл не е необходимо да се търси непременно влияние отвън за една или за друга изява на иновация в древна Тракия. Без да се отрича взаимодействието между тракийската култура и съседите ѝ, първо следва да се анализира вътрешното състояние, създало необходимите условия за възраждането, за „припомнянето" на едно или на друго умение – било в крепостното строителство, било в жилищните форми и др., но винаги като се обогатява запомненото с онова, което заобикаля носителите на културата. Така се стига до градоустройствения план на Севтополис, където създателят си „спомня" за владетелския тюрзис и го включва в иначе елинистическия план на града. Неговата памет, част от социалната памет на траките, не би могла да пропусне това. Така се стига и до жилището от крепостта при Перник, където елинистическото влияние опира до цокъла на жилището – от него нагоре, макар и видоизменено, строителството е отзвук от старата конструктивна схема на тракийско жилище.

Все в същия ред на мисли може да се отбележи и странно еднообразната вътрешна подредба на тракийските жилища, разбира се, с характерните особености за отделните исторически периоди. Еднообразие, обяснимо обаче с рационалния поглед върху битовите предмети, които отразяват именно равнището и бавния ход на социално–икономическото развитие. Всеизвестно е мнението, че след промените в края на енеолитната, керамиката от бронзовата епоха е по-проста както по отношение на формите, така и на украсата. В смисъла на казаното дотук обаче не е вярно нито едното, нито другото, и то защото формите на керамиката вече отразяват съвършено други условия на живот – както стопански (преобладаване на подвижното животновъдство), така и социални – подвижността изисква по-лесни за изработване съдове, на преден план изпъква естетическото възприемане не толкова на растенията и на животинския свят, колкото някои елементи, свързани с новото разбиране на света – соларността, преместването на центъра на Вселената там, където е жилището на човека в неговото придвижване, маршрутно–цикловото схващане за пространството и др.

Отношението „жилище–социално пространство" има и друг аспект – този за границата и за граничните явления. Още със създаването на изкуствена среда на обитаване и на отделяне от природата, във всички действия на човека е заложена идеята за границата и за разграничаването – било от природните явления и стихии, било от съседите и др. Потвърждения се откриват в множество етнографски факти – например в сватбата могат да се очертаят както границите на селищното землище, така и на самото селище, но още по-ясно те се виждат при „откупването" на булката при затворената порта на бащиния ѝ дом; при внасянето на булката на ръце в новия дом и др.[21]

При всички положения стените на жилището, както и оградата на двора към къщата, разделят селищното пространство на още по-малки части. В случая с „откупа" се вижда, че улицата, която при други обстоятелства обикновено се счита за „наше" пространство, при сватбата играе ролята на „чуждо" пространство. Явлението може да се проследи на множество равнища. Някои автори дори разделят жилищното пространство (и въобще пространството) на женско и на мъжко, в зависимост от гледните им точки. Така се обясняват известните явления, че някои стереотипи, определяни по пола на изпълнителя, имат строго уточнени места и действащи лица, които не могат да бъдат променяни.

Ето защо изучаването на пространствената жилищна топография има съществената задача да заведе изследователя до феномена на човешката личност. Винаги и навсякъде тя играе централна роля при структурирането на социалното пространство[22], където и да се намира, независимо дали самата тя и околните го съзнават или не. Далечен пример се открива при австралийските племена, където често е невъзможно да се различат по съдържание, от общодостъпните, свещените версии на митовете и на песните. Макар че сюжетите могат да бъдат съвършено идентични, цялата работа е в това, при какви обстоятелства митовете и песните се възпроизвеждат и какво значение им придават самите аборигени[23]. Същото може да бъде отнесено и към разпространението на типовете и на формите на емблемите и на символите. Очевидно единственият критерий за „свещеността" на един или на друг обред или на предмет могат да бъдат само представите на аборигените.

Но ако австралийските племена са далеч, още по-красноречив е примерът с подреждането на хората в салон за някакво събрание. Известен е принципът, че обикновено първите сядат на най-задните редове. Обясненията за ученическа психика са вторични или дори третични. Проблемът се корени в етническата психология, чиито корени вероятно лежат в епохата на Възраждането, когато на първите редове сядат най-заможните и най-авторитетните хора от селището, които могат да кажат нещо важно по разглежданите въпроси.

Но така е и по-рано. През османската епоха първи са били потурчвани тъкмо тези люде, които водят хората след себе си. Следователно социалното пространство е подреждано по определен ред в зависимост от присъствието на различни по роля членове на социума. Така е и с подреждането му в една къща, където и днес всеки от семейството има определено място, в зависимост от положението си в него. В такъв аспект е важно да се подчертае, че подобен подход ще подтикне анализа на разкопани детайлно жилища от тракийско време и ще позволи да се изясни много по-добре както структурата и подредбата им, така и организацията на тракийското семейство.

ЛИТЕРАТУРА

1 Тодорова, Х. Каменно–медната епоха в България. София, 1982.

2 Разкопки и проучвания. (Поредица за разкопани обекти в България)

3 Тодорова, Х. Цит. съч., с. 173 сл.

4 Николов, Б. Градешница. София, 1974 с лит.; Николов, Б Замнец. София, 1975 с лит. и др.

5 Спиридонов, Т. Тракийският етнос. София, 1991, с. 34–90.

6 Тодорова, Х. Цит. съч.

7 Николов, В. Традициите в строителството с абсиден план. – Студентски проучвания IV, 1976, с. 5.

8 Best, J. The Foreign Relations of the Apsis–Hous Culture in Palestine. – Pulpudeva 2, 1978, 205–209; Best, J. Thrakische Bauten im Ägaischen Raum. – Pulpudeva 2, 1978, 215–222.

9 Катинчаров, Р. Периодизация и характеристика на културата през бронзовата епоха в Южна България. – Археология, 1974, кн. 1, 1–24.

10 Езеро. Раннобронзовото селище. (Колектив) София, 1979.

11 Катинчаров, Р. Цит. съч., с. 3.

12 Morintz, S. Contributii arheologice la istoria tracilor timpurii. I. Bucuresti, 1978.

13 Zaharia, E. Remarque sur la Hallstatt ancienne de Transylvanie. – SCIV, 1965, 83–101.

14 Антонова, В., Н. Попов. Нови данни относно ранната желязна епоха в Североизточна България. – Thracia VI, S., 1984, 160–184.

15 Спиридонов, Т. Теренни проучвания в Смолянски окръг. – Rhodopica I, 1974, 31–34; Фол, Ал., Т. Спиридонов. Историческа география на тракийските племена до III в. пр.н.е. I. 1, София, 1983, с. 130, карта I; Спиридонов, Т. Големият път през Родопите. – Поселищни проучвания, 1992, 1, с. 12.

16 Велков, В., Зл. Гочева. Тракийската крепост Чертиград в Стара планина. – Археология, 1971, кн. 4, 52–62.

17 Перник. Поселищен живот на хълма Кракра от V хил. пр.н.е. до VI в. т. I, София, 1981, 67–69.

18 Березанская, С. С. Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днепре. Киев, 1974.

19 Спиридонов, Т. Селищната система в древна Тракия през I хил. пр.н.е. – Thracia Antiqua 5, 1979, с. 78. (Същото на немски в Thracia 9)

20 Спиридонов, Т. Тракийският етнос…, с. 26; Антонова, Е. В. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. Москва, 1984.

21 Венедиков, Ив. Златният стожер на прабългарите. София, 1987, с. 40 и сл.

22 Това може да обясни до голяма степен проблема за „столиците“ на тракийските племена, които в ранната епоха липсват. Липсват, защото те са там, където в дадения момент се намира царят!

23 Бернд, Р. М. и К. Х. Мир первых австралийцев. Москва, 1981.

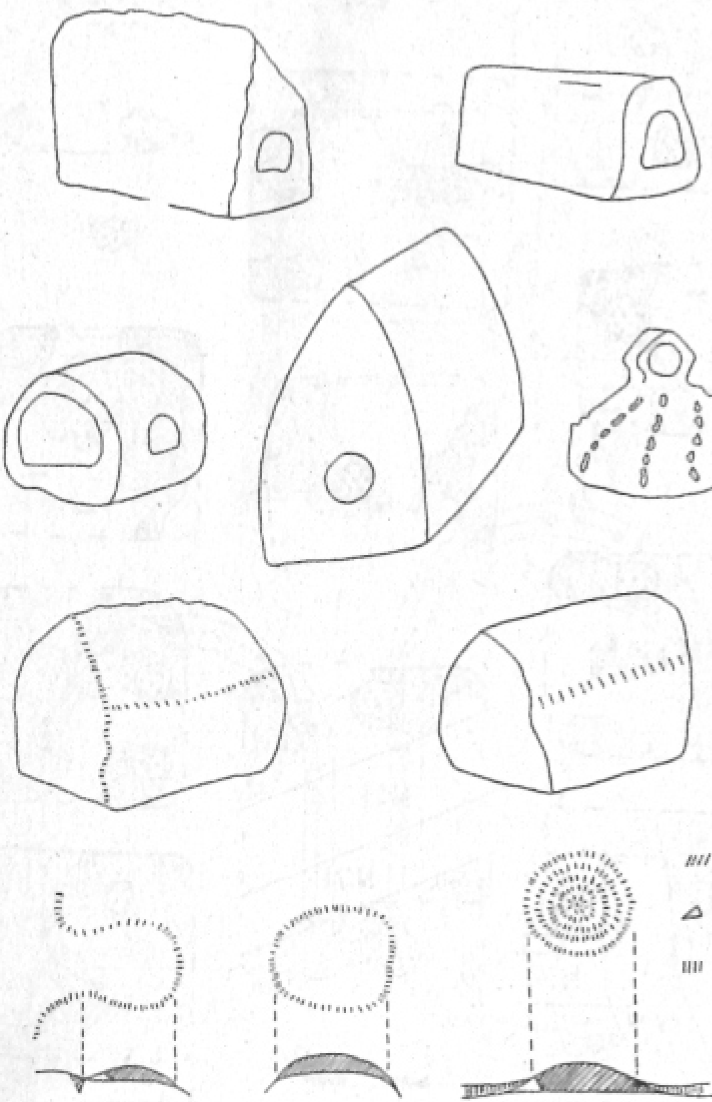

Ил. 1. Глинени модели на праисторически жилища

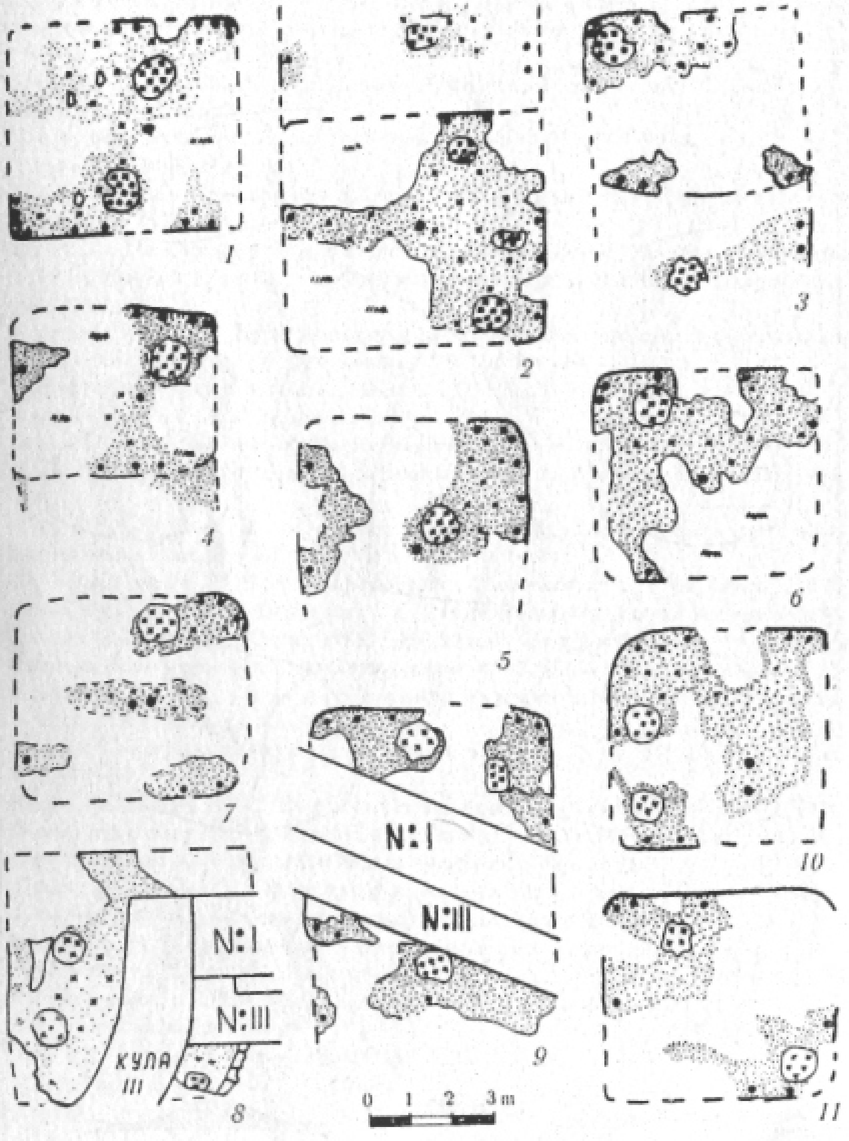
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
N:I
N:III
N:I
N:III
КУЛА
III
0 1 2 3 m

Ил. 2. Планова на жилища от ранножелязната епоха (по В. Антонова)

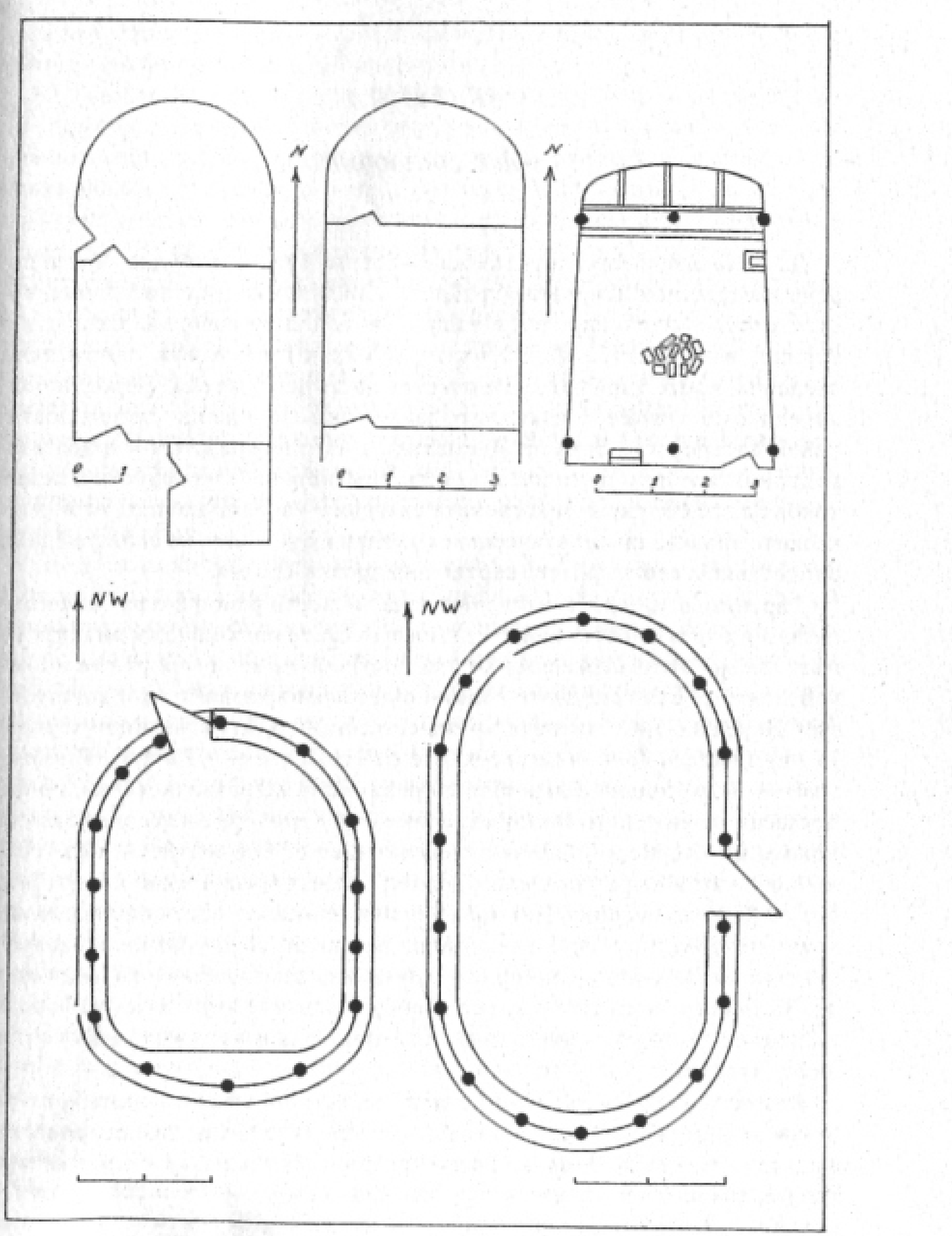
N
N
NW
NW
0 1
0 1 2 3
0 1 2 3

Ил. 3. Етнографски паралели на абсидните жилища от бронзовата епоха (по В. Николов)

ПЪТИЩА

ТОШО СПИРИДОНОВ

Да се анализира пътната мрежа на древна Тракия е трудна задача поради две причини. Първата е крайната оскъдност на изворови данни, обстоятелство, което впрочем е валидно и за цялата изворова база за историята и за културата на траките. С малки изключения, почти няма сведения, които изрично да се отнасят до пътната мрежа. Вероятно посоченото състояние на изходните данни е довело и до липсата на достатъчен интерес към тази проблематика в историографията и в нея изследванията върху пътищата се броят на пръсти. Очевидно погледът трябва да се обърне към косвените сведения – военни походи, икономическите връзки, археологическите находки и др., които на свой ред да се съпоставят с географската картина на древна Тракия.

Картата на древна Тракия убеждава, че всеки район е с различен характер и с особености, които задължават да се подходи към анализа на пътната мрежа за всеки един от тях по различен начин. Впрочем и проучванията през последните години също потвърждават тази констатация. Наред с всичко пътната мрежа естествено притежава общи черти и за отделните райони, и за съседните на Тракия земи – Гърция, Илирия, Скития и др., поради близостта на равнищата на развитието им, добре отразена от античните автори (особено от Херодот, когато разказва за похода на Ксеркс в Гърция). Голямата част от елементите ѝ през различните части на разглеждания период остават сравнително постоянни, без дълбоки изменения. Най-променливи се оказват онези направления, които попадат в сферата на по-силни или на по-слаби интереси на тракийските държавни обединения – икономически, политически, военни и др. За анализа на пътната мрежа особено значение имат големите военни походи както на тракийските владетели, така и на чужди пълководци в самата Тракия.

Разглеждането на пътищата трябва да бъде обвързано с трите големи етапа от историческото развитие на тракийските земи: праисторическа Тракия; класическа Тракия; Тракия през римската епоха. Всеки от тях има икономически, политически, етнически, военни, селищни и други особености, които в крайна сметка определят и особеностите на пътната мрежа. Съществена за анализа обаче е тази, че точността и категоричността на изводите се увеличава с приближаването към римската епоха поради пряката зависимост от състоянието на изворовата база и от характерните особености на пътната мрежа.

Най-малко са познанията за праисторическата епоха. Поради липсата на писмени сведения, на преден план излизат археологическите данни. Все още слабата разработеност на селищната археология на бронзовата епоха обаче не дава възможност да се откроят онези селища, които имат по-важна роля в даден район и оттук да се търсят пътищата, по които се осъществяват връзките на останалите селища с тях. Малко повече може да се извлече от анализа на движението на отделни или на типове находки – оръдия на труда, керамика, украшения и др., но за тази цел е необходимо да се разкрият и да се докажат производствените центрове или „входните врати“ на границите с други етнически землища, например морските пристанища. Поради характера на проучванията засега не може да бъде начертана детайлна картина на пътищата през праисторическата епоха. Малкото изследвания се занимават с по-общата картина, например с връзките и с пътищата между Егейския басейн и северноевропейските земи[1].

По-добро е положението за времето след XIII в. пр.н.е., т.е. след епохата на Троянската война, когато в съчиненията на гръцките автори започват да се промъкват имената на по-важните тракийски селища – най-напред, естествено, по крайбрежията, а по-късно и от вътрешността. Те постепенно добиват значение като центрове в политическия и в икономическия живот на дадения район. Тъкмо поради тази причина тези селища стават известни на гърците и може с увереност да се мисли, че първите, които навлизат дълбоко във вътрешността на Тракия, са търговците. По този начин от добиващите известност морски пристанища (от типа на Полтимбрия, на Месембрия, на Одесос и др.) се проточват навътре в страната линиите на пътните направления. Тези селища трябва да се поставят на първо място и затова, защото във и чрез тях се предлагат предмети от чуждоземен произход, които естествено будят любопитството на местното население, а и защото там траките могат да продадат произведеното.

На второ място, важна роля за формирането на пътната мрежа играят онези селища във вътрешността, които неусетно се превръщат в седалища на укрепващите в икономическо, във военно и в политическо отношение династи. Постепенно те начеват да играят ролята на икономически средища и заедно с това се превръщат във важни опорни точки на пътната мрежа. Освен че служат за центрове от типа на пазарите, тук се събира и оттук вероятно тръгва дружината на династа в поредния си поход – обстоятелство, което също изисква в някаква степен съществуването, познаването и използването на ранни форми на пътни връзки.

Ето защо със значителна доза сигурност е уместно да се каже, че основен фактор при формирането на относително стабилната като направления пътна мрежа са селищата. Те опосредстват влиянието на икономиката, на политиката и на военните начинания. Следователно началото на „стабилната като направления пътна мрежа“ се свързва със започването на формирането на разгърнатата селищна система и се отнася към VIII–VII в. пр.н.е. Тогава се очертават за първи път контурите на укрепените места в древна Тракия, а върху картата ѝ вече се „появяват“ различни по тип селища, факт, който също предполага движението на хора и на предмети между тях[2].

Повече възможности за анализиране на пътната мрежа се очертават за периода на класическа Тракия – от VI в. пр.н.е. до първите прояви на римската експанзионистична политика през II в. пр.н.е. – време, за което има и сравнително повече сведения.

През този период пътищата могат да бъдат класифицирани по различни признаци. Освен че са сухоземни и водни, последните се разделят на морски и на речни, а сухоземните – на равнинни и на планински. Според дължината на трасетата и според задачите, които се изпълняват, като се ползват дадените отсечки, те могат да имат местно значение, а някои от тях да са съставна част от общотракийски пътища, които свързват големи райони. За тракийската действителност пътищата се разделят на чисто военни или на чисто тракийски. Това разделение би могло да се приложи само към причината „начален тласък“ за прокарването на нов път.

Полифункционалността произтича от обстоятелството, че пътища в познатия смисъл на думата не съществуват, т.е. траките не строят и не поддържат стабилизирани трасета. Добра илюстрация в това отношение са пътищата от местно значение. Вън от всякакво съмнение е, че между две близки селища пътища съществуват и това са най-удобните места, по които е можело да се мине по-лесно и безопасно от един пункт до друг. Тук трябва да се добавят и множеството пътеки, особено в планинските райони, използвани когато товарът е пренасян на гръб или върху някакво животно без помощта на впряг. При водните пътища трасето се определя от самата река или от конфигурацията на морския бряг (при каботажното плаване).

Вероятно трябва да се гледа по-различно на големите пътища, които започват от Тракия и водят към различни райони на околните земи, или на такива, които я пресичат. Проблемът е дали те са съставени от отсечки с местно значение, или са отделни, използвани само от търговци и от военни групи, които се отправят към далечни райони или селища. Вероятно поради разнообразния терен съществуват и двете форми, за което способства и обстоятелството, че Тракия не е била гъсто населена. В голямата част от случаите на съществуване на главни пътни артерии трябва да се мисли за тях като за направления, по които движението става през различни, макар и разположени наблизо селища, а не за точно определени трасета. Използването на едни или на други отсечки за следването на главната посока зависи и от различни обстоятелства, като например разливането на реките през пролетта, проходимостта през зимните месеци, отношенията между съседни селища или райони и др.

Археологическите находки от различните райони на Тракия и от околния свят показват, че е пътувано доста и надалеч. Освен преките търговски връзки, осъществявани чрез пътуване, много от намерените предмети достигат до отделни части на страната и чрез препродаване на по-близки или на по-далечни съседи. Така функционира, струва ми се, т.нар. „янтарен път“[3], който започва от Балтийското крайбрежие и достига до Гърция и до островите. Освен керамиката, която е един от основните обекти на размяна или на продажба, друг важен обект е металът или предметите от метал – ще припомня, че изделия от аи-бунарска мед се срещат на хиляди километра от Тракия. Същото може да се каже и за произведенията на карпатския металодобивен и производствен център, да не говорим за железодобивния район на Чипровци и др.[4]

Още Омир познава Тракия като производителка на овце, на коне и на зърнени храни. Очевидно тези продукти са добре известни в Пизистратова Гърция не само като възможности на тукашните земи, но и като стока за продажба. Това личи например от разказа на Ксенофонт, който изпратил завзетата плячка на пазара в Перинт – с парите, получени от продажбата ѝ, той трябвало да плати на войниците си[5]. Изводът е, че Перинт играе ролята на търговски център за този район и е съвсем естествено към него да водят и познати пътища. За значението му допринася и доброто пристанище, където се внасят храни и предмети, докарани с кораби от различни райони на Черно море и от Източния Средиземноморски басейн.

Значението на крайморските селища като търговски средища, които изкупуват от траките различни стоки (най-вече храни) и специално районът на Пропонтида и на Тракийския Херсонес са ценени еднакво както от траките, така и от гърците и от малоазийските народи. За по-ранните епохи е достатъчно да посоча, че една от причините за избухването на Троянската война някои изследователи виждат в обстоятелството, че Илион контролира влизането в протока между Европа и Азия и по този начин пречи на експанзията на гърците към Черноморския басейн.

За разглеждания период значението на този район за развитието на Тракия, и специално за Одриската държава, е бързо оценено. Затова и една от постоянните грижи на одриските царе е ако не да господстват, то поне да поддържат равновесието на силите около този важен морски възел. С владеенето на брега на Пропонтида траките си осигуряват както пълен контрол върху пътя от Черно море към Гърция и към Източното Средиземноморие, така и възможността да търгуват с малоазийските народи. Не бива да се забравя, че някои изследователи наблягат върху влиянието на иранската култура върху развитието на Тракия – и в политическо, и в културно отношение. Вън от всякакво съмнение е, че без добри контакти и без стабилни връзки между двата етнокултурни района (датиращи впрочем още от времето на праисторията) това би могло да стане.

Но ако знанията и уменията в технологията и в производството могат да се пренесат посредством изучаването им (макар и в много случаи това да е било пазено в строга тайна – например производството на железни предмети у хетите), то конкретните образци и предмети за потребление, като Панагюрското съкровище или кратерът от Нова Загора, като Рогозенското съкровище или златото от богатите погребения при Дуванли, трудно ще достигнат местата, в които са намерени, без да са съществували добре познати и продължително използвани пътища.

Интензивни връзки има между Тракия и останалите градове по брега на Черно и на Егейско море. Отсъствието на широко и на силно тракийско монетосечене не разкрива обаче податки да се проследят те между отделните райони с по-голяма точност. По-добри възможности предлагат гръцките монети. Те позволяват да се очертаят контактите с крайморските градове, и по-специално с Енос, с Маронея и с Абдера.

От трите града Енос има най-удобното разположение за търговски връзки с цяла Южна Тракия. На устието на р. Хеброс той контролира целия внос и износ, извършван по реката. Въпреки това монетите му не са от най-често срещаните в пределите на днешната Тракийска низина. Твърде е възможно градът да концентрира интересите си тъкмо върху движението на товари по реката, за което взема мито.

За нуждите на интензивната си търговия през V в. пр.н.е. Маронея също започва да сече монети. Предпочитанията към определени райони могат да се видят по разпространението им. Областите, в които засега има най-голяма концентрация на нейни емисии, обхващат земите на бившите Хасковски и Кърджалийски окръзи.

В Тракия монетите на Маронея проникват вероятно по два пътя. Единият, естествено, минава по реките Марица и Тунджа, а вторият отива на север и достига Югоизточните Родопи, вероятно при прохода Маказа, охраняван от няколко крепости. Според разположението на крепостите и на находките на монети може да се очертае следното трасе: още при входа са разположени две тракийски крепости – при селата Обичник и Метличка. На север пътят се охранява от крепостта при с. Орманлар. По-нататък той минава покрай Кърджали и при Хасково се слива с Диагоналния път, откъдето има разклонение към с. Мезек, Свиленградско. И двата района са добре проучени с разкопки и от експедиции[6].

Абдера започва да сече монети през 540/535 г. пр.н.е. По този начин градът се включва в търговските взаимоотношения между Йонийските острови и Персия, от една страна, и Тракия – от друга.

Най-южно, освен две монети от Ксанти, монети от Абдера са откритите при археологически разкопки на връх Ком[7] в Родопите. Материалите от обекта показват, че животът тук е най-активен през периода V–III в. пр.н.е. Като се проследяват местата, в които са намерени монети, може да се предположи, че са съществували два пътя. Първият върви по долината на р. Арда и достига Кърджалийско. Вторият пресича Родопите най-малко по две трасета, за да излезе при Пловдив. За него обаче ще се говори по-подробно, когато се проследява похода на Александър III Велики[8].

В Софийско, и по-точно в Ихтиманско, силно разпространение намират монетите на Кизик. През втората половина на IV в. пр.н.е. те са изместени от емисиите на Филип II и на Александър III, като в обсега (експлоатират се и нови пътища) на търговските интереси сега биват включени и планинските райони. Според Б. Геров, тази търговия използва пътищата по долината на р. Марица и през Ихтиманско прониква в Софийското поле. Монетите обаче подсказват не само навлизането на търговците в тези райони, но и наличието на съобщителни връзки между тях[9].

През разглеждания период издигането и укрепването на Одриската държава позволява на царете да предприемат редица военни начинания за разширяването на териториалните ѝ граници. В същото време военната ѝ мощ принуждава владетелите на околните страни да се съобразяват с нея и да подхванат опити за неутрализирането или за покоряването ѝ. Тъкмо такива военни инициативи оставят значителни следи в съчиненията на античните автори. Те позволяват да се проследят трасетата на големите пътища в Тракия, тъй като само по тях било възможно да преминат многолюдните войски. Такива са случаите с походите на Дарий I, на Филип II, на Александър III, на Ситалк през западните покрайнини срещу Македония, на Ксеркс срещу Елада. Тъй като всички споменати походи са разглеждани, анализирани и уточнявани многократно в литературата, тук ще се опитам само да отразя трасетата и спорните моменти при очертаването им.

Пътят на Дарий I към скитите започва от Бизантион[10], откъдето той навлиза в Европейска Тракия. От Бизантион персийският цар се отправя на север–северозапад, което означава, че се движи през полите на Странджа планина. Въпросът е свързан с локализирането на реките Артеск и Теар. В. Велков изказва идеята, че името Артеск може да се свърже с името на р. Арда[11], но това е само едната страна на проблема. Макар че Ив. Венедиков идентифицира също Артеск с Арда и прокарва пътя на Дарий по долината на р. Марица[12], считам, че това предположение е трудно приемливо, защото такава река като Хеброс при всички случаи щеше да бъде забелязана и спомената от Херодот, още повече, че той на свой ред е минал по пътя на Персиеца. На второ място, трябва да се има предвид, че ако персийската войска действително е вървяла по Хеброс, то едва ли щеше да е необходимо да се покоряват кирмиадите, които биха останали твърде встрани – също толкова, колкото по-късно сатрите от пътя на Ксеркс (Hdt. VII. 110).

Не по-малко спорен е и въпросът с локализацията на р. Теар. Тя има различни местоположения, но приемам отъждествяването ѝ с дн. р. Буюк бунар дере при Бунар Хисар, която, според А. Йохмус, събирала водите си от множество извори – през лятото студени, а през зимата така топли, че сняг или лед, хвърлени в тях, се стопявали[13].

Разбира се, тази локализация няма особено значение за определянето на главното направление на пътя на Дарий. Тя има по-голяма стойност за твърдението, че пътят на персите не е по долината на Марица (макар и оттам да е вървял път към Кабиле), а през Странджа. Така той избягва заблатените участъци покрай голямата река и минава точно покрай територията на кирмиадите.

Не може да се каже къде точно армията на Дарий е пресякла източните части на древния Хемус. Логично е да се мисли, че това не е станало близо до брега на морето поради гъстата речна мрежа, която би забавила напредването ѝ. Откъдето и да е минал Дарий, знае се само една от точките на движението му – мостът на Истър, който се намирал не много далеч от устието на реката. Така е, защото Херодот след подробното описание на нещата около Артеск и Теар, след краткото споменаване на Аполония, на Месембрия и на племената около тях и след разказа за Залмоксис и за гетите, се спира подробно на дунавските ръкави. На второ място трябва да се прибави и фактът, че той отбелязва идването на съюзната гръцка ескадра от 600 кораба при преминаването на сухопътните части през моста. Тук приключва тракийският етап от похода на Дарий, а с това и очертаването на този път, който е използван до края на съществуването на турската империя.

Пътят на другия персийски цар – Ксеркс, също се оказва много удобен и е използван до доста късно време. В най-общи линии, неговото направление следва брега на Егейско море между градовете Енос и Тесалоники, където по-късно е прекарана римската Виа Егнация. Пътят започва от Тракийския Херсонес, от Сест, където персийската армия се прехвърлила през Хелеспонта. Оттам Ксеркс повел войската си на север, а след това на запад към Енос и към Дориск; пак нататък се насочвал и пътят, който идвал от Бизантион. Тази част от крайбрежното трасе се знае от похода на персийския пълководец Мегабаз към пеоните и към Македония. След преброяването на войската при Дориск тя се придвижила по крайбрежието и като покорявала и увличала със себе си местните тракийски племена, достигнала Абдера и Бистонското езеро. Успоредно с нея по море се движел персийският флот, който се отправил към о. Тасос.

Следващата голяма спирка била Ейон – град на р. Стримон, чийто управител бил персиец. Този пасаж на Херодот е забележителен за темата, защото говори, че войската преминала реката по построения през нея мост! Още от разказа за похода на Дарий се знае, че строежът на мостове не бил нещо ново за персите. Още по-важно е следващото съобщение, в което се твърди, че траките не разрушавали и не засявали пътя, по който Ксеркс водел войската си, а и досега (т.е. до времето на Херодот) го почитали като свещен (VII, 114–115).

Текстът потвърждава предположението, че за траките понятието „път“ не съществува като място, което се използва единствено и винаги за придвижване. То е можело да бъде разорано и засято.

След Ейон персийската войска минала през Акант и през Терме на юг, към долината на Пеней. Преди да стигне обаче до нея, Ксеркс и войската му извършили още една строителна операция. Тя била повторена по-късно и от Ситалк. След като огледал устието на Пеней и крайбрежието от Терме до него, царят заповядал на отред от 1/3 от войската си да изсече път през планината на македоните, по който да стигне до земите на перебите – племе, което живеело на северния бряг на реката. Тук завършва тракийската част от пътя на Ксеркс, който продължил през Тесалия и Термопилите към Атина и Спарта.

В разказа на Херодот за похода на Мегабаз се посочва друг път. Пълководецът, който върви до Кренидес по трасето на Ксеркс, заобиколил Пангей откъм север и по долината на Стримон, се насочил към езерото Прасиада. Оттук, като пресякъл планината Дисорон и р. Аксий, той достигнал до македоните и до Пела. Пътната артерия от Кренидес до Прасиада вероятно била използвана и от търговците (Hdt. V).

От изложението на Тукидид за похода на Ситалк, насочен срещу македоните, се узнава за още един път. Изходният пункт на войската на одриския цар не е известен и вероятно няма да бъде определен поради характера на организацията на държавата. Според анализа на Тукидидовите сведения, някои съвременни автори определят като начален район долината на Хеброс. Ако се има предвид картината на споменатите племена, които Ситалк повел със себе си и през чиито територии преминал, пътят му ще е вървял през Самоковско и през Дупнишко. Единствено тук са споменати трерите и тилатеите, които обитавали земите на Софийско поле в неговата южна част. Повикани били и граите (с друго четене агриани), които заемали земите на дн. Граово, и независимите пеони, разположени на запад–югозапад от тях[14].

Следващата опорна точка за локализиране на пътя (по чието трасе вървял по-късно римският, а и днешният път от Дупница за Кюстендил), по който се движел Ситалк, се намира в Осогово. Тукидид споменава, че той пресичал глухите, непроходими гори между медите и пеоните. За този участък се говори, че бил прокаран чрез изсичане на гората, също както направил Ксеркс. Очевидно това е била единствената възможност армиите да минат през споменатите места тъкмо поради липсата на достатъчно широки и удобни за големи войски артерии.

Последната точка от пътя на тракийския цар (но не и от действията му в Югозападна Тракия) се определя при дн. Валандово (в Македония). Приема се, че тук се локализира градът Добер. Остава само да спомена, че тъкмо по това направление по-късно е прокарано трасето на един от римските пътища, които свързват вътрешността на Тракия с Виа Егнация: Самоковско–Германия–Бине – към Пауталия (или през Скаптопара) – през Осогово – към долината на Горна Струмешница.

Пътищата, по които действа Филип II[15], все още не са известни достатъчно добре поради слабото изследване на отсечките, които се разполагат на територията на древна Тракия. С по-голяма сигурност може да се говори, че македонският цар е минал по старото трасе на Ксеркс, когато се е движел към Бизантион. Като навлиза на север в Тракия обаче, не е ясно дали е използвал пътя на Дарий през Странджа или по долината на р. Марица (след похода до Кабиле). По-добра е картината за връщането му от Тракия. Известно е, че Филип имал сблъсъци с трибалите, които се разполагали западно от течението на р. Искър. Оттук той се насочил на юг през Софийското поле към долината на р. Струма. По-стабилна опорна точка е основаният от него град Бине, напоследък локализиран в м. Царичина, при с. Големо село, Бобовдолско[16].

Наличието на монети и на други материали от това време сравнително добре подкрепят идеята за трасето на пътя оттук. От проучванията може да се извлече още нещо – да се определи една макар и малка част от трасето на пътя – между селата Баланово и Жедна/Житуша, по билото на невисокия рид Гола глава. Дали на юг Филип II е продължил по пътя на Ситалк, или е минал по долината на р. Места, както смятат някои учени, не може да се каже със сигурност. Ако се има предвид крайната точка на завръщането му – Филипи – то е по-разумно да се мисли за долината на р. Места.

Въпросът за военното начинание на Александър III Велики в Тракия е разглеждан многократно в историческата книжнина. За маршрута на армията на македонския цар, и специално за трасето в Родопите, има подробни изследвания и в настоящото изложение само ще сумирам резултатите.

Пътят на македонската армия е имал за начална точка Амфиполис. След това Александър III, както казва Ариан „…навлязъл в тази част на Тракия, която се обитава от т.нар. независими траки, като имал от лявата си страна град Филипи и планината Орбел. Като преминал реката Нест, на десетия ден, както казват, достигнал планината Хемус“ (Anab. 1.1).

В това сведение, което е доста неясно в историко–географски аспект, трябва да се обърне внимание на няколко неща. На първо място това е обстоятелството, че Александър навлязъл в Тракия, обитавана от т.нар. независими траки, след като отминал Филипи и планината Орбел. Така е, защото по негово време границата между Македония и Тракия минава по долното течение на р. Места. Като се движел по Виа Егнация, Филипи и Орбел (заедно с пл. Чалдаг) остават вляво от посоката му към долното течение на Нест, където именно Александър навлязъл в Тракия. В противен случай той би трябвало да направи безсмислен завой на 45° на северозапад около Филипи и Пангей, за да достигне до Парилската седловина, както предлага М. Тачева. До нея той е можел да се добере по-лесно и по-бързо по долното течение на р. Стримон.

Пак поради текста на Ариан трудно може да се приеме и трасето, предложено от Ал. Фол[18], тъй като разстоянието по Виа Егнация до р. Марица е твърде дълго, за да може голямата войска да достигне планината Хемус за десет дни. Следователно пътят с начална точка Амфиполис е минавал през Средните Родопи, през земята на независимите траки (сатрите) и е маркиран от няколко точки. Едната от тях е прочутото светилище на Дионис, в земите на бесите, което Александър посетил. Втората е Филипополис и може да се смята, че царят задължително е посетил града, за да потвърди политическите си права над него, установено още от баща му. Посещението е напълно в рамките на обичайното право на власт, при което всяка година владетелят обикаля подвластната му територия и събира полагаемото му се от местните династи.

Локализирането на светилището на Дионис е, изглежда, безперспективна задача, защото светилища от типа на описаното са се разполагали върху много от височините в Родопите – например при Девин, на вр. Виденица, на вр. Ком, на вр. Алада и др.[19]

Наблюденията върху писмените сведения (макар и малко) и върху археологическата картина на Родопите (макар и слабо проучена) показват, че традицията при използването на пътищата през различните епохи е повече или по-малко стабилна. В този смисъл е логичен изводът, че пътят на македонската войска в посока към Пловдив не е имал само едно трасе – първото от изворите на р. Арда и по билото на Чернатица, а второто – по билото на Преспа планина и през с. Манастир, като двете се разделят при прохода Рожен, където е установена висока концентрация на археологически обекти и материали (за съжаление все още непубликувани)[20].

От Пловдив пътят на Александър III, както сочат находките от монети, върви към района на Стара Загора. Оттук той предприема пресичането на Хемус, за да навлезе в земите на кробизите, съюзени с трибалите. Военното щастие е на страната на македоните и траките са принудени да отстъпят на големия остров Певка в р. Дунав, който (карта № 1) отъждествих с о. Белене[21]. След като опустошава известно време околностите по двата бряга, Александър се завръща в Македония по стъпките на баща си. Приведените от М. Тачева нумизматични данни и археологически материали очевидно се отнасят до това обратно трасе и с тази поправка съм съгласен[22].

Очертаният път през Родопите (като трасе на Александър III) трябва да се разглежда като най-южната отсечка на големия меридионален маршрут от Балтийско море през Карпатите – Троянски проход – Филипополис – Родопите – Егейско море. По-късно през римската епоха той се нарича Траянов път[23]. Предположението се доказва и от наличието на кехлибар в некропола в м. Светицата край Пампорово[24] (откъдето произхожда един елинистически скарабей от кехлибар) и при Гела. Разбира се, увереност може да има едва след като този кехлибар бъде изследван лабораторно.

Освен такива „транс–тракийски“ пътища естествено съществуват отсечки с локално значение. Като пример ще посоча т.нар. „Софийска пътека“, която свързва района на Чипровци – Враца с този на Кремиковци. От Враца пътеката минава през Челопек – Лютиброд – с. Игнатица. Оттук се изкачва по едно от страничните била на Ржана планина и оттам по билото преминава на около 600 м южно от крепостта при с. Краево; по-нататък пресича м. Белева поляна – м. Брезовец и по долината на Огойска река и с. Огоя достига последния известен пункт – с. Локорско, на 5 км от Кремиковци. Важността на пътя, очевидно наследник на по-старо трасе, се определя от пряката връзка между двата металодобивни центъра – Кремиковският и Чипровският[25]. Непременно тук трябва да се спомене и районът на с. Дълги дел с огромните насипи от извадени от реката камъни при разчистването ѝ през древността за промиване на пясъка за злато[26].

Пак в тази зона, но като разклонение, в хода на експедиционните ни проучвания беше очертан още един път, обусловен от икономическата (и вероятно от политическата) роля, която е играел. Той прехвърля Балкана през района на вр. Здравченица, където е разположена една високопланинска крепост с неправилна форма (35,90 х 33,50 м) и градена само от ломени камъни, без спойка. На запад той води през с. Комщица към Пирот и оттам – към Нишкото поле. Към българската територия пътят се раздвоява, като единият води към Берковското кале, а вторият – към Лесковското, чиято важност се подсказва от некропола от 6 могили и култовият обект (три концентрични кръга от правилно подредени камъни)[27].

Съществено значение има откритият чрез експедиции път през Балкана. Той свързва Долна Мизия (Никополис ад Иструм) и Тракия (Кабиле)[28]. Очертан от крепостите при с. Костел в Еленския и няколко при с. Кипилово, М. Чочовен и мина „Качулка“ в Сливенския Балкан, очевидно той е едно продължение на север на маршрута, извървян от Филип II при похода му срещу Кабиле. Заедно с пътя през Балкана, който започва при с. Тъжа, Троянския проход и др., се очертава значителна пътна мрежа, която пресича планината на различни места и осигурява стабилни връзки на двете големи части на Тракия.

Подобен извод, но с по-общ характер, който се отнася до цялата територия, подсказва, че пред настъпващите римски търговци (в началото) и военни подразделения, древна Тракия се изправя с добре развита пътна мрежа, макар и тя в известен смисъл да има подвижен характер по отношение на конкретното трасе. Това позволява на Рим сравнително лесно да организира и по тези места стабилна пътна мрежа, която е подчинена главно на две неща – развитието на икономическия живот (чието следствие е обогатяването на Рим) и движението на римските армии – предпоставка за създаването на все нови и нови териториални ресурсни възможности за икономиката. Не ще и дума, че в голямата си част римските повтарят съществуващите вече тракийски пътища, но в същото време рационално е изменено тяхното трасе, конфигурацията и настилката им.

За римското пътно строителство е писано достатъчно. Същото е и положението с трасетата на конкретните отсечки от пътищата. Своевременно е отбелязано съществуването на трите големи артерии – Крайдунавската, Диагоналната и Виа Егнация. Земите между тях са пресичани от по-малки и локални трасета. Специално тук трябва да бъде отбелязано и това край морето – Крайморският път, който също играе съществена роля. Голямата част от пътищата са уточнени като направления и като детайли. Новите проучвания не внасят изменения в главните посоки, а само в някои от подробностите, или в трасетата на някои от второстепенните пътища.

Като говори за пътя от Пауталия към долината на р. Аксий, Б. Геров смята, че е имало маршрут или през седловината Девебаир, която отделя Осоговската планина от планините на Кюстендилското краище, или че, както предполага И. Иванов, пътят е минавал през Осоговската планина под вр. Руен през седловината „Грамадите“, където и сега води пътека към Кратово и Кочани. Третата възможност, предположена заедно с К. Милер (IP), е пътят да се е отклонявал от направлението Пауталия–Германия и през Друмохар и Ваксево да е достигал до Царево село. Отсечката е интересна с това, че тук височината, която трябва да се преодолява, е по-малка.

Теренните проучвания, извършени в района, потвърдиха мнението на К. Милер и на Б. Геров (без да се отрича съществуването на предишните два маршрута). Между Ваксево и Царево село и сега се знае пътят, който минавал днешната държавна граница на България при м. Черната скала. Началото на трасето обаче, изглежда, е някъде около Невестино. Постепенно то се изкачва по билото на рида между днешните села Еремия и Неделкова Гращица. Използван до неотдавна, пътят достига по билото до землището на с. Пелатиково, където има антична колона, а при мах. Очипалска – надгробна могила.

При мах. Тръстеник пътят тръгва към. Смоличано, където археологическите доказателства са повече – една антична гробница със сводест таван, а наблизо в м. Кукяново, са намерени няколко антични колони (една била използвана за теглене като валяк, друго четири – като основа за камбаната на дн. църква „Св. Яна“ в с. Смоличано). На самия обект и днес има строителна керамика, както и големи каменни обработени блокове (по спомени на очевидци те оформяли стъпала).

По-нататък пътят минава през землището на дн. с. Горно Тишаново, където се намира късноантична крепост и още по-важно – предримско селище, израснало около малък минерален извор и металодобивен център в мах. Папулянска. Като се има предвид днешната експлоатация на полиметални руди на югославска територия точно срещу разглеждания район, този център и наличието на път са части от цялостната картина.

От Горно Тишаново пътят върви към землището на с. Илия под името „Друмо“ и оттам – към Черната скала и Царево село[29]. С възможните корекции на трасето той се доказва от значителните археологически находки и от традицията при използването му до времето на големите каракачански движения, чийто път в този район (с малки изменения) повтаря трасето от Пелатиково (мах. Тръстеник) до Дупница и към р. Бистрица, Самоковско.

Накрая трябва да се отбележи, че системни, целенасочени търсения върху проблематиката за пътищата в древна Тракия не са предприемани. Отделните изследвания са по-скоро плод на постепенно натрупване на информация като страничен резултат от работата по други въпроси. Това е толкова по-странно, като се има предвид значението на пътната мрежа за всички области на живота в дадени земи. Поради тази причина засега не може да се очертае една сравнително по-пълна карта на пътищата в Тракия през различните епохи. За целта на етнографската картина обаче, доколкото тя се отнася за цялата етническа територия, по-важни са изводите с по-общ характер.

Сумарно може да се каже следното. Пътната мрежа в древна Тракия преминава през различни етапи, които са тясно свързани главно с развитието на селищната мрежа, но и с икономическия, с военния и с политическия живот на траките. През началните етапи тя има лабилен характер и е в зависимост от нестабилността, или по-точно от променливия характер на връзките между отделните райони и селища във всякакво отношение. С постепенното формиране на селищата – и на районите–центрове започва и стабилизирането на пътищата – отначало като направления, а по-късно и като трасета. Тук трябва да се отбележи, че в предримската епоха пътищата в Тракия имат трасета, които са използвани през зимно–пролетния и през лятно–есенния период, съответно свързани със състоянието на терените, през които са минавали.

Постепенно с развитието на държавостроителните традиции, благодарение на усвояването на нови метали и на суровини, както и на военните начинания, се оформят направления и трасета, които започват да играят съществена роля във връзките на Тракия с околния свят, както и между по-далечните райони на етническото землище. Римляните запазват в основната си част тази схема на пътни съобщения, но я коригират в съответствие със своите нужди и изисквания и я стабилизират с трайна пътна настилка, фрагменти от която могат да се видят и днес на много места – „Римският път“ по Чернатица, в Хасковско, Северна България и др. Римляните въвеждат и поддръжката на пътищата, крайпътните станции с различен ранг и предназначение и др., които осигуряват бързи съобщения между различните краища на Тракия и в цялата империя.

Пътната мрежа става основа и на бързо градящата се тогава единна икономическа система. Тя създава добри предпоставки за по-широк културен и етнически обмен и става, макар и опосредствано, един от решаващите фактори в развитието на древна Тракия.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Бонев, Ал. Егейската цивилизация в Европа през втората половина на II хил. пр.н.е. – ThA 3, 1978, 108z; Fogel, J. Z badan nad kontaktami spoleczenstw ziem polskich wczesnej epoki bręzu z knęgiem egejskim. – Archeologia Polski, tom XXII, Z. 1, 1977, s. 98.

[2] Вж. по-горе, раздел „Селища" с литературата.

[3] Spiridonov, T. La marche d'Alexandre le Grand en Thrace antique et les tribus entre Stara Planina et le Danube. – Thracia 4, 1977, 225–234; Фол, Ал., /Т. Спиридонов. Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н.е. София, Т. 1, 88–87, 130; Бонев, Ал., цит. съч.

[4] Фол, Ал., Т. Спиридонов, цит. съч., 92–93.

[5] Xen. Anab., 7, 2, 17–18; Венедиков, Ив. Тракийската топонимия в движение. Населението на Югоизточна Тракия. – Мегалитите в Тракия. Част 2. София, 1982, 43–46.

[6] Балкански, Ив. Опис на крепостите в Крумовградско. – ИМЮБ. Т. 1, 1975, 125–126.

[7] Георгиева, Р. Тракийското селище на връх Ком в Централните Родопи. – ThA 9, 1983, 65–102, вж. бел. 19.

[8] Подобрен преглед на мненията и литература у Йорданов, К. Подходът на Александър Велики в Тракия. – Thacia 10, 113–136.

[9] Геров, Б. Проучвания върху западно-тракийските земи през римско време. – ГСУ ФЗФ, том 61, 1, 1967, част II, с. 75.

[10] Фол, Ал. Пътят Енос-Кабиле-Хем и земите на изток от него. – Мегалитите в Тракия, част 2, Тракия Понтика. София, 1982, 23–24; Венедиков, Ив. цит. съч., с. 37 и сл.; Venedikov, Iv. La campage de Darius contre les Scythe à travers la Thrace. – Studia Balcanica, 1, 1970 с по-ранните му мнения и литература.

[11] Velkov, V. Über den alten Namen des Flusses Arda. – ИИБЕ, XVI, с. 79.

[12] Стойкова, В. Югоизточна Тракия в пътеписа на ген.-лейтенант Август Йохмус, барон Катиньола. – Векове, 1977, 2, 56–62.

[14] Геров, Б., цит. съч., част I, 230–236; Фол, Ал., Т. Спиридонов, цит. съч., с. 115.

[15] Фол, Ал., цит. съч., с. 21; Velkov, V. Alexander der Grosse und Thrakien. – Festschrift G. Wirth zum 60 Geburtstag. Amsterdam, 1988, 261–263.

[16] Спиридонов, Т. Тракийският град Бине. – Векове, 1982, 1–2, 117–121.

[17] Тачева, М. Проблеми и становища по историческата интерпретация на Рогозенското съкровище. – ИПр, 1986, 12, 15–30, очевидно приемайки другото четене (и локализация) на Филипи, в подножието на Орбел (= на Беласица). Против тази локализация на Орбел вж. Фол, Ал., в Мегалитите в Тракия, ч. 2, с. 22.

[18] Fol, Al. La route d'Alexnadre le Grand en Thrace au printemps de 335 av.n.e. – Megas Alexandros. Tessaloniki, 1980.

[19] Георгиева, Р., цит. съч., където обектът е интерпретиран като селище; вж. и Спиридонов, Т. Теренни проучвания в Смолянски окръг. – Rhodopica 1, 1974, 31–34; Фол, Ал., Т. Спиридонов, цит. съч., с. 86; Лещаков, Кр. Украса от къснобронзовата керамика от връх Алада в Източните Родопи. – Археология 1990, 1, 1–17, приема обекта за селище, защото за да бъде светилище липсвали животински кости?!

[20] Spiridonov, T., op. cit.

[21] Spiridonov, T., op. cit., p. 230 avec la carte de p. 229.

[22] Тачева, М., цит. съч. Посл. за пътя Спиридонов, Т. Големият път през Родопите. – ППр, 1992, 1, 7–32 с картата и литературата; Йорданов, К., цит. съч.

[23] Цончев, Д. Новые данные о римской дороге Филиппополю-Эск-Дакия. – ВДИ, 1958, 1, 164–168.

[24] Райчев, Д. Чепеларе и неговите околности. София, 1973 и картата.

[25] Фол, Ал., Т. Спиридонов, цит. съч., 92..93.

[26] Миланов, М. Археологически обекти и находки в поречието на Лопушанска Огоста. – ИМСЗБ, 3, 1979, с. 61.

[27] Миланов, М. Археологически обекти и находки в поречието на Златица. – ИМСЗБ, 2, 1978, с. 65 и сл.

[28] Гочева, Зл. Тракийските крепости и мястото им в поселищната система. – Векове, 1980, 4, 56–65; Мегалитите в Тракия, част 1, София, 1976 и картата ми на стр. 172.

[29] Горанов, Г., К. Чолаков. Римският път Пауталия-Стоби. – ППр, 1992, 1, 85–86 и картата на с. 84.

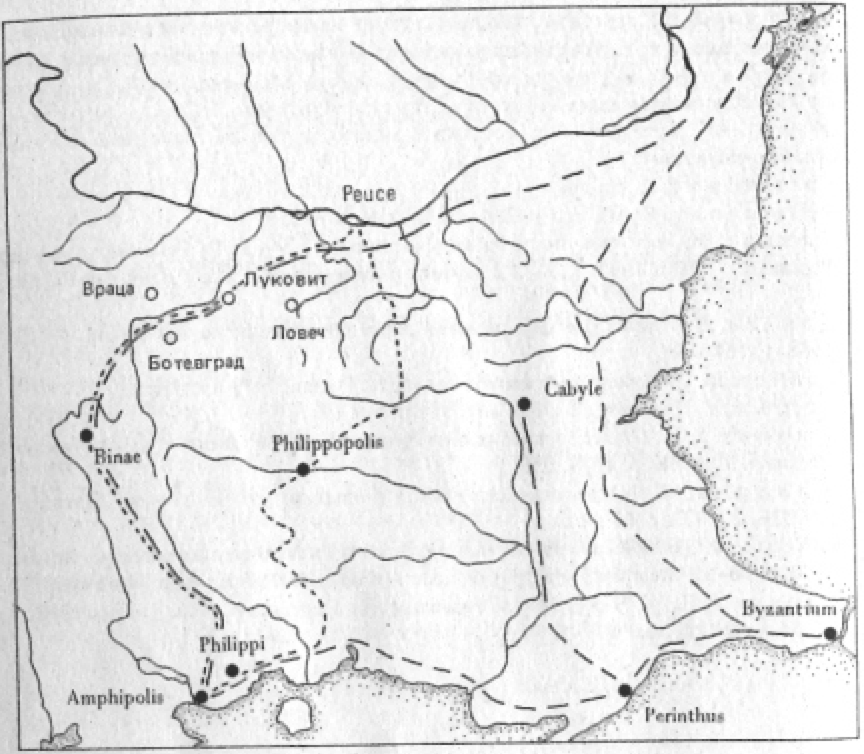
Peuce
Враца
Пуковит
Ловеч
Ботевград
Binae
Cabyle
Philippopolis
Byzantium
Philippi
Amphipolis
Perinthus

Ил. 1. Походите на Филип II (– – –) и Александър III (- - -) в древна Тракия

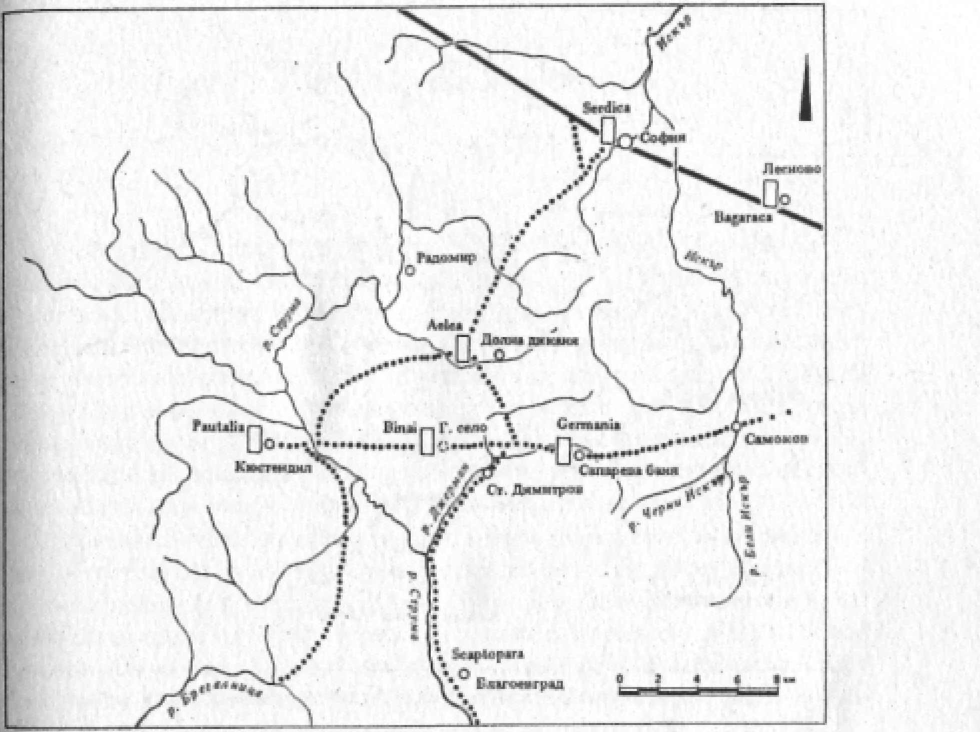
Искър
Serdica
София
Лесново
Bagaraca
Искър
Радомир
р. Струма
Aelea
Долна диканя
Pautalia
Кюстендил
Binai
Г. село
Germania
Самоков
Сапарева баня
Ст. Димитров
р. Джерман
р. Черни Искър
р. Бели Искър
р. Струма
Scaptopara
Благоевград
0 2 4 6 8км

Ил. 2. Пътищата през римската епоха в западните български земи

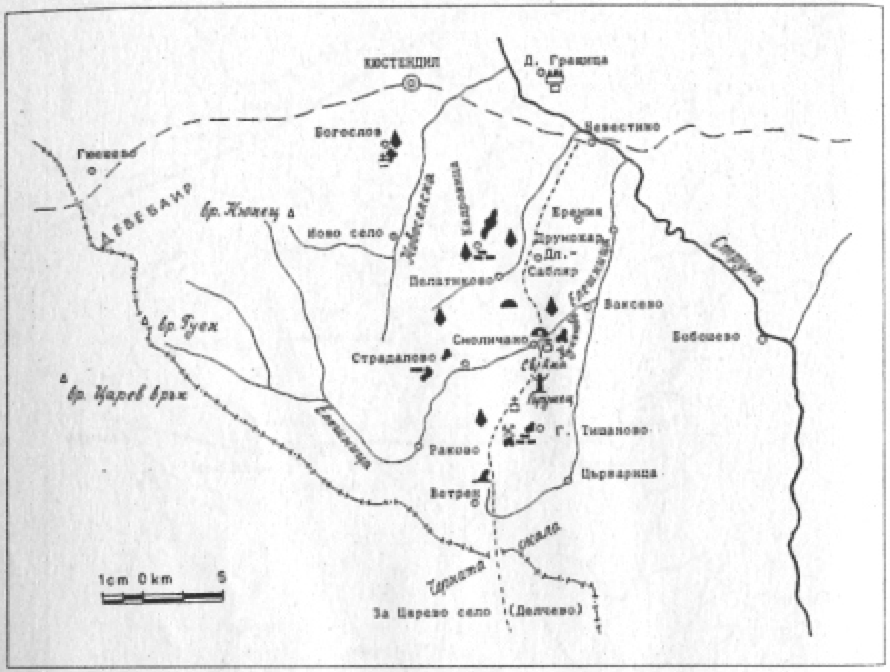

Ил. 3. Пътят Пауталия – долината на р. Аксий по археологически данни

ХРАНА И ХРАНЕНЕ
(края на II–I хилядолетие пр.н.е.)

РУМЯНА ГЕОРГИЕВА

В българската историография проблематиката за храната и за системата на хранене в древна Тракия е поставяна рядко. Пръв до тази тема се докосва Г. Кацаров, когато представя тракийския бит и култура през погледа на античните писатели[1]. По-късно в изследването, посветено на развитието на земеделието, Ив. Венедиков се спира на източниците на храна[2]. Бегли бележки за храненето в древността се съдържат и в някои съвременни етнографски разработки[3]. Независимо от важните палеоботанически и археозоологически изследвания, осъществени през последните години, специално проучване на храната обаче липсва.

В чуждата литература проучванията върху храната и за храненето в античността имат различен териториален и хронологически обхват. Поради съхранените в изворите данни обикновено тези изследвания възпроизвеждат пълно и точно облика на кухнята в стария свят[4]. В тях обаче липсват наблюдения за етносите извън Елада и Рим. Изключение в това отношение е едно проучване върху храната на степните скити. В културно исторически план то анализира близък до траките народ[5].

За съжаление, писмената литературна традиция не предлага изобилие от факти за храната в древна Тракия. Там, където ги има, те найчесто са отбелязано бегло, случайно, а понякога – като куриоз или в подигравателен контекст. Сами за себе си тези данни трудно могат да се използват за възстановяването на тракийската кухня през посочения период. Те обаче могат да се сравнят с резултатите от палеоботаническите и от археозоологическите наблюдения, както и с някои археологически свидетелства: паметници на живописта, скулптурата, керамиката и др.

Подобен опит е направен в настоящата работа. Тя има опростена структура, използвана впрочем и в някои от споменатите по-горе изследвания. Поотделно са представени растителната и месната храна, млякото и млечните произведения, плодовете и зеленчуците, способите за съхраняване и за кулинарна обработка на храната, режимът на хранене. Съобразно предназначението си в бита са разгледани употребяваните в домакинството съдове – важен източник на информация относно вида на консумираната храна. Очертано е също мястото на храната в тракийската обредна практика, както и възможната ѝ етноразличителна и социалнодиференцираща характеристика.

Обитаваните от траките земи принадлежат с южната си периферия на зоната на субтропичния климат и в голямата си част – на тази на умерения континентален пояс. Смята се, че в сравнение с античността природните условия днес не са драстично променени. Вероятно след едно чувствително захлаждане на времето в края на II хилядолетие пр.н.е.[6], към XII–IX в. пр.н.е. настъпва сух и топъл период, последван от студено и от влажно време (средата на IX–VIII в. пр.н.е.). Към VII–VI в. пр.н.е. отново има затопляне, заменено от началото на V до I в. пр.н.е. от чести дъждове и от необичайно застудяване[7]. Като цяло, в сравнение с днес, климатът е по-суров, но амплитудата на отбелязаните за края на II–I хилядолетие пр.н.е. колебания не е достатъчна, за да предизвика съществени промени във флората и във фауната на стария свят[8]. Растителността и животинският свят запазват основните си характеристики от началото на холоцена. Обедняването на фауната и появата на култивирани насаждения са резултат от дейността на човека[9].

През този период физикогеографското разнообразие се дължи на съчетанието между планински пасища и големи масиви от гъсти гори, плодородни крайречни тераси и обработваеми земи. То придава специфичен облик на стопанството в отделните райони, което на свой ред дава отражение върху бита и върху състава на храната там. Ако се съди по останките от селища от края на II–I хилядолетие пр.н.е., голяма част от равнинните, от предпланинските и от нископланинските области са вече усвоени. В зависимост от поминъка си, населението води уседнал, полуподвижен или подвижен начин на живот. Прехраната осигуряват отглежданите по места култивирани растения и развитото животновъдство. Заедно с тях източници на препитание са още ловът, риболовът, както и плодовете, листата или корените на много диворастящи растителни видове.

РАСТИТЕЛНА ХРАНА

Зърнени храни

Най-ранните палеоботанически находки от Балканския полуостров свидетелстват, че основните зърнени култури през периода VII–III хилядолетие пр.н.е. са **пшеницата** и **ечемикът**. Успоредно с тях виреят още **ръж**, **просо** и **овес**. Установено е, че за времето от неолитната до бронзовата епоха включително на територията на днешните български земи е отглеждана най-вече едно- и двузърнеста пшеница (**лимец**). В няколко разновидности масово е разпространен и ечемикът. Поради

непридирчивостта си той се среща в области с различни географски и климатични особености. Предполага се, че култивирането на овеса започва не по-рано от бронзовата епоха. Подобно на ръжта, през този период той е сравнително рядко срещана култура. За разлика от тях просото, чието култивиране се отнася към III хилядолетие пр.н.е., има по-широко разпространение[10].

Палеоботаническите изследвания за периода II–I хилядолетие пр.н.е. са рядкост. Наблюденията върху находки от Небет тепе и с. Разкопаница, Пловдивско, с. Стърмен, Русенско, с. Есеница, Варненско и др. сочат, че по това време в тези райони са отглеждани гол и многореден плевест ечемик, както и еднозърнеста и двузърнеста пшеница[11]. Тези данни са подкрепени от античните автори, които съобщават за съществуването на богати на пшеница области в тракийските земи и за отглеждането на различни по своите качества зърнени култури. Според Теофраст, в Тракия вирее многолюспесто **жито**, което поради студовете пониква и зрее късно[12]. Плиний Стари съобщава за ранозрееща пшеница по течението на р. Хеброс[13]. Според Аристотел, особеният вкус на ечемика, отглеждан в земите на меди и на синти, е приемлив за хората, но не и за животните[14]. Има също сведения за посеви от ръж и от просо; в глоса у Гален е запазено тракийското название на вид ръж или лимец βρίζα[15]. За ниви в земите на гетите разказва Ариан[16]. Житни поля от тракийския североизток могат да се видят сред изображенията върху Траяновата колона[17].

Начинът на обработка и използването на зърнените храни са малко известни. Съобщава се, че траките приготвят хляб от ечемичено **брашно**[18]. Определението „мелинофаги“ (т.е. просоядци), дадено на населението около Салмидесос (в дн. Странджа планина), се тълкува като указание, че на места просото има важно, ако не и определящо значение в изхранването на населението[19].

За смилането на зърното е използвана ръчна каменна мелница. Тя е често срещан предмет сред археологическите находки[20]. Полученото по този начин брашно има различно качество. Най-добро е бялото и фино пшенично брашно. В античността обаче по-често е употребявано смесено с трици мливо. Приготвеният от такова брашно хляб, който увеличава теглото си след изпичане, е основната храна, например, на италийския селянин[21]. Хляб и ястия от непресято брашно са познати и за кухнята на класическа Елада[22].

Според Ксенофонт траките познават **квасения хляб**. Той съобщава за него, когато разказва за обяда, устроен при посрещането му от тракийския парадинаст Севт[23]. Не е известен начинът, по който е приготвян използваният **квас**. Подобно на практиката в античния свят той вероятно е получаван от зърната на прокиснали бобови растения или от омесено с гроздов сок пшенично брашно, ферментирало и изсушено на слънце[24].

В Рим квасеният хляб се появява сравнително късно, а в класическа Елада, той има второстепенно място сред тестените изделия[25]. И на двете места този хляб съжителства с приготвяните без квас хлябове и пити. Малка е вероятността древна Тракия да прави изключение в това отношение.

Важно е да се отбележи, че видът на хляба, консумиран в античния свят, обикновено е в зависимост от социалното положение на хората, за които е предназначен. Не случайно обикновеният хляб, употребяван от бедните и от робите в римските села и градове, се нарича „panis plebeius“, известен още като „черен хляб“[26]. Фактът, че Ксенофонт обръща специално внимание на вида на поднесения на пиршеството хляб, може да се смята като знак, че той се различава от хляба, употребяван всекидневно от останалите жители на областта. Може дори да се мисли, че приготвлението на такъв хляб, който несъмнено изисква качествено пшенично брашно и време за втасване на тестото, е привилегия само за владетелските (за аристократичните) домове. Косвена подкрепа на предположението може да се потърси в разказаната от Херодот легенда за македонския царски род. Според нея хлябът, предназначен за бъдещия цар Пердика, винаги удвоявал размера си при печене[27].

Многообразието от хлебни изделия в античния свят се дължи на вида на използваното брашно (от жито или от ечемик, пресято или непресято), на различните прибавки към тестото (сирене, зехтин, грахово пюре и др.), както и на начина на омесване (с квас, без квас) и на изпичане[28]. Може да се предположи, че в това отношение подобна пъстрота съществува и в древна Тракия. Тук се прави хляб от пшенично и от ечемично брашно. Има квасено и неквасено тесто.

Самото омесване на хляба е ръчно, а изглежда за изпичането му най-често са използвани обикновените огнища. Там тестото е заравяно в пепелта или пък е поставяно под глинен съд (?) През каменномедната и през бронзовата епоха за това служат обмазаните с глина засводени пещи. Малкото проучени жилища от I хилядолетие пр.н.е. поставят обаче под съмнение тяхното широко разпространение през този период. Приготвянето на хляба е съсредоточено в дома и е всекидневна потребност.

В античността формата и обемът на хляба са различни и зависят от вида му. В Рим са известни поне три големини като тегло за хляба, а в Елада преобладават малките по размери питки и хляб[29]. Въз основа на посочените от Ксенофонт данни се предполага, че поднесените на пиршеството у Севт големи кръгли пити са с тегло около 3–4 кг[30]. Запазените изображения на хляб показват обаче, че обичайно той е по-малък. Рисунка на хляб (пита) може да се види върху трапезата, изобразена в централната сцена на Казанлъшката гробница[31], както и върху някои надгробни плочи от римската епоха[32].

Не е ясно какво място заема хлябът в храненето на траките. В Рим той е основна храна за бедните, в Елада се употребява наравно с тестени изделия, приготвени от специално обработено зърно, а при скитите отстъпва на пшеничени и на ечемични чорби и каши[33]. Поднасянето му на угощението у Севт заедно с големи късове месо показва, че той има свое място на трапезата. Сведенията обаче за просоядците около Салмидесос и съобщението на Херодот, че обитателите на Халкидика умеят да приготвят **булгур**, са доказателство, че освен хляба, през този период тракийската кухня познава и други тестени изделия.

Известно е, че булгурът се прави от ечемик или от жито и по изключение – от просо. В древността способите за приготвлението му са различни. Един от тях е чрез натрошаване на зърната (едро смлени или счукани), кипването им във вода, сушенето на слънце и осоляването. В Елада от този продукт (χόνδρος) са приготвяни различни варива от тестени изделия. Друг вид булгур е едро стритото след предварително накисване и печене на зърната брашно. То е използвано за приготвянето на каши с добавка на течности, мляко, мед и др. (без печене), както и на питки. От този булгур, правен главно от ечемик, е приготвяна т.нар. μάζα, смятана през класическата епоха за национално ястие на елините[34]. Именно за булгур от този вид (ἄλφιτα) говори Херодот в споменатия по-горе случай[35]. Възможно е неговата популярност сред елините да е причина за разпространението му и на Халкидика, сред населението на която има и траки.

Много причини обаче ме карат да смятам, че въпросният булгур е продукт, познат и в други части на Тракия. Една от тях е примитивният начин на обработка на зърното, при който по-бързо се добива едро смляно брашно. Смята се, че още от дълбока древност подсушените и счуканите зърна от пшеница или от ечемик са използвани за варива или като добавка към ястия[36]. Този факт, както вероятно и обстоятелството, че булгурът има няколкомесечна трайност, е причина за широкото му разпространение в античния свят: има го в Елада, познат е на Италийския полуостров, с подобно на него вариво се хранят скитите, а за μάζα, различна от ἄρτος (хляб), у синти и у меди споменава Аристотел[37]. И понеже става дума за Тракия, макар и предпазливо, може да се потърси подкрепа в етнографските съобщения за приготвяни в близкото минало по същия начин блюда в южнобългарските земи: т.нар. трахана в Смолянско и в Кърджалийско, и кишкек в Хасковско[38].

Консумирана с добавки на течности, кашата от булгур е една висококалорична храна, която понякога замества хляба, или пък е използвана като основна съставка за приготвянето на други ястия.

Бобови храни

От растенията в Тракия, които принадлежат към тази група, са познати **грах** (напр. от Азмашка могила край гр. Стара Загора, с. Езеро и с. Караново, Новозагорско, с. Стърмен, Русенско и др.), **леща** (напр. от Азмашка могила, с. Златитрап и селищната могила Разкопаница, Пловдивско, с. Езеро и др.), **бакла** (с. Езеро) и **уров** (напр. от Азмашка могила, с. Езеро, с. Голямо Делчево, Варненско, с. Юнаците, Пазарджишко и др.). Откриването на останки от тях в праисторическите селища и по-късно в късноантични или средновековни обекти предполага тяхната употреба в кухнята и през I хилядолетие пр.н.е. За съжаление, писмени сведения за отглеждането им почти липсват и само Теофраст споменава бакла[39].

Първото сведение на древния автор се отнася до начина на прибирането на баклата в района на град Филипи. То е придружено от обяснението, че ако при отвяването ѝ тя бъде засегната от местния вятър, после се сварява много трудно. От второто съобщение става ясно, че в Македония и в Тракия с бакла по време на нейния цъфтеж подмятат земята, защото се знае, че тя я наторява добре.

Баклата е една от основните храни в античния свят. На Италийския полуостров предварително счуканите и после сварени зрели зърна са консумирани на каша с различни прибавки, а брашното от бакла е използвано при приготвлението на някои видове хляб; в Елада ястията от печена или от варена бакла са смятани за лакомство[40].

От данните на Теофраст се разбира, че в южнотракийските земи баклата е употребявана за храна след узряването на плода. Най-вероятно тя е консумирана сварена като полутечно или кашообразно ястие. Впрочем, по етнографски данни „варивото" от бакла е сред традиционните блюда в националната ни кухня от близкото минало.

Античният свят познава различни рецепти за приготвянето на ястия от грах и от леща[41]. Не е известно обаче дали те са използвани и в Тракия. Несъмнено, подобно на баклата, зърната им са сварявани и са консумирани на каша или като чорба. Не е изключено те да са комбинирани с други хранителни продукти (сланина, мазнини и др.), но сигурни доказателства за това няма.

Що се отнася до диворастящия уров, той, изглежда, предварително е накисван във вода, за да изгуби токсичността си[42]. В някои селища от каменномедната и от бронзовата епоха уровът има по-голямо място в кухнята, отколкото например лещата[43]. През изследваното време той вероятно отстъпва на култивираните растения и е рядко срещан на трапезата. По това време в Елада употребата му е само за храна на животните[44].

Листни и други зеленчуци

Данните за отглеждане или за консумация на зеленчуци в тракийските земи са оскъдни. В писмените извори се говори с ирония за одомантите, които ядат **чесън**[45], и за одриския цар Котис I, който включва в зестрата на дъщеря си един подземен склад за **лук**[46]. Изглежда присмехът е предизвикан от представата, че чесънът възбужда и разгорещява кръвта, т.е. траките го обичат твърде много и затова са войнствени и агресивни[47]. В античността чесънът обикновено е смятан за храна на бедните[48]. Затова вероятно и споменатите текстове съдържат намек, че траките са по-низша категория люде. Наред с това обаче те са доказателство, че чесънът и лукът са сред основните храни в Тракия. Подчертаното предпочитание към тях може да се смята дори за етноразличителен белег.

По всяка вероятност чесънът и лукът са консумирани най-вече сурови, като добавка към хляба или към други ястия. Както личи от съобщението на Анаксандрид, траките съхраняват лука, като го заравят под земята и следователно употребата на тези зеленчуци е почти целогодишна и няма сезонен характер.

Към източниците на храна трябва да се добавят и някои диворастящи видове като **лапад**, **киселец**, **зеле** и др.[49] Известно е, че елинската и римската кухня от този период познават още някои салати (цикория, култивирана маруля, праз лук) и кореноплодни растения (ряпа, хрян, целина, моркови), но засега няма данни за отглеждането им в Тракия[50].

Гъби и трюфели

Според Теофраст в тракийските земи вирее трюфел, подобен по вкус и по мирис на месо[51]. Това съобщение подсеща, че през изследваното време диворастящите **гъби** и трюфели също са обект на събиране и имат място в тракийската кухня.

Плодове

Ако се съди по палеоботаническите наблюдения, важно място в храната имат и много диворастящи плодове: **ябълка, праскова, слива, малина, къпина, черница, дрян, орех, лешник** и др.[52] Данните за разпространението им в тракийските земи се отнасят за периода от неолитната до бронзовата епоха включително, но през I хил. пр.н.е., според писмените сведения, облагородените плодни дървета в Тракия са все още рядкост[53].

Нови плодни растения се появяват на Балканите след похода на Александър Македонски в Азия. По тази причина, а и по примера на съседна Елада, където тяхното култивиране има ранни корени[54], облагородяването им започва може би и в севернотракийските области. Условията за това са налице: според Теофраст в Македония от общите за планинските и за равнинните области дървета по-едри и по-вкусни плодове раждат тези от равнината[55]. Пример в това отношение предлага една гробна находка от римската епоха от с. Ветрен, Силистренско. Тя съдържа останки от смокини, фурми, **череши**, жълъди, лешници, орехи и **грозде**[56]. Докато смокините и фурмите със сигурност са внесени отвън, при това – консервирани, черешите свидетелстват за ранно култивиране на това дърво в тукашните земи.

Рисунки на плодове могат да се видят в централната сцена на Казанлъшката гробница: върху трапезата, изобразена там, има грозд и **бадеми** (?), а една от участничките в шествието държи поднос с ябълки, нарове и грозде[57]. Несъмнено изображенията представят плодовете в качеството им на обредна храна, а подносът с тях е сред задължителните иконографски елементи и върху надгробните плочи от римската епоха[58]. В този смисъл е трудно да се прецени доколко те са типични насаждения за тукашните земи. Ябълката и гроздето са характерни култури за този климатичен пояс, но **нарът** вирее значително по на юг. Смята се, че неговата поява сред плодовете в сцената е в качеството му на символ на любовта, на брака и на семейството, но той вероятно е познат плод за населението от южнотракийските земи[59].

В храната на траките най-голямо място сред плодовете има гроздето. Останките от грозде в праисторическите селища свидетелстват, че то е познато от неолитната епоха насетне[60]. Морфологичното изменение на зърната през бронзовата епоха се обяснява с опити за култивиране на лозата. То пък води до предположението, че през този период лозарството е част от стопанската дейност в някои райони[61]. Впрочем, косвени сведения за развитието му съдържа Омировата „Одисея“, където се говори за виното на киконския жрец Марон[62]. Пиндар нарича Тракия богата на лозя земя[63]. От текст у Тукидид се вижда колко голямо е значението на лозарството за някои от гръцките колонии по тракийското крайбрежие[64].

За отглеждането на грозде съобщават още Ксенофонт[65], Помпоний Мела[66] и Атеней[67]. Според Страбон гетите са тези, които по заповед на жреца Декеней изкоренили лозята си[68]. По-значително е разпространението на лозята на юг. За това говорят и изображенията на грозд върху монети на Маронея, на Месамбрия (на Егейското крайбрежие) и върху тези на тракийските владетели Сараток и Кетрипор от югозападните покрайнини[69]. Изглежда, през I хилядолетие пр.н.е. в Тракия виреят различни сортове грозде, за което свидетелстват както сведенията за студоустойчиви лози на север[70], така и съобщенията за приготвяните от траките различни по вкус вина[71]. С лозата и с виното са свързани много от тракийските легенди, както и почитаният в Тракия бог Дионис[72].

В древността плодовете са сред малкото източници на захари. Вероятно поради тази причина уменията за тяхното консервиране възникват много рано. Античният свят познава различни способи за това: приготовление на конфитюри, желета, накисване в мед и др.[73] Навярно в Тракия е практикуван най-обикновеният начин – чрез сушене.

Месна храна

В писмените извори има сравнително чести съобщения за отглеждането в Тракия ядивни домашни животни. Не липсват и данни за употребата на мляко и на млечни произведения. За съжаление анализите на костни остатъци от обекти от края на II–I хилядолетие пр.н.е. са рядкост. Сред тях преобладават материали от тракийските некрополи. Уточнението е важно, защото става дума за останки от жертвоприношения, а предпочитанията там към един или към друг животински вид са обусловени от различни фактори: географско положение на района, поминък на населението, цел на приношението и дори някои тотемистични представи[74]. Ето защо позоваването на данни от по-ранните хронологически периоди е задължително, а ретроспективният анализ ще способства за създаването на по-правдива представа за системата на храненето през изследваното време.

Проучванията върху развитието на животновъдството през каменно-медната епоха показват, че при изхранването на населението съотношението между **домашните и дивите животни** е в полза на домашните (между 63,5%–82,8% за различните обекти)[75]. Най-голям процент сред тях се пада на консумацията на месо от **говедо**, следвана от тази на домашната **свиня**, и на дребните преживни животни (**овца или коза**)[76]. Животните са убивани във възраст, когато натрупват най-голямо количество месо и мазнини или създават приплоди, които гарантират получаването на мляко[77].

Сред дивите животни главен източник на месо са **дивата свиня**, **сърната**, **еленът**, **бизонът** и **турът**. Откриването на следи от кулинарна обработка върху кости от **мечка**, от **бобър** и от **куче** сочат, че месото на тези животни също е използвано за храна. Смята се, че консумацията на кучешко месо има чисто гастрономически характер, но на места то редовно е използвано за храна[78]. През този период в кухнята са слабо застъпени **дивите птици**, мекотелите (главно **речни миди**) и **рибата**[79]. Допуска се, че на места месната храна има първостепенно значение за изхранване на населението. Доказателства се търсят в липсата на заболявания по зъбите, които се дължат на прекомерната употреба на растителна храна[80].

Засега изследванията на бронзовата епоха се изчерпват с наблюденията върху костния материал от селищната могила при с. Езеро, Новозагорско[81]. През този период най-висок процент има консумацията на месо от дребни преживни животни, следвана от тази на домашната свиня и на говедото[82]. Съотношението между използваните за храна домашни и диви животни се запазва, като от дивите тогава са ловувани най-много елен, тур, сърна, дива свиня и **лопатар**. Подобно на практиката от предходния период също се наблюдава стремеж към разрязване на животните на по-малки късове, удобни за кулинарна обработка и за изваждане на костния мозък[83]. Количеството на кухненските отпадъци сочи, че за изхранване на населението употребата на месна храна има второстепенно значение.

Сред костните остатъци от I хилядолетие пр.н.е., откривани в тракийските некрополи и светилища, преобладават тези от говедо, от овца или от коза и от свиня, понякога от птици и много рядко – от дивеч[84]. Подобна е картината в Севтополис: там най-често са консумирани говедо, овца или коза и свиня, а от дивеча – тур, елен, сърна и дива свиня[85]. По-различно е положението, установено при проучването на Голямата пещера над с. Илия, Кюстендилско. Там в бита и за изхранването на населението първостепенно място заема свиневъдството[86].

Писмените извори подкрепят горните данни и предават важни подробности за отглежданите в Тракия многобройни стада от овце и от говеда[87]. В някои от тях се загатва, че животните принадлежат на различни породи: например сиви говеда от Пеония[88], различни свине в Илирия, в Пеония и на Халкидика[89]. Трудно е да се каже доколко в тези случаи става дума за някаква селекция, но е факт, че още през предходния период съществува разнообразие в отделните популации[90].

Несъмнено мястото на месната храна в кухнята зависи от географските особености на отделните райони, от отглежданите по места животински видове, от поминъка на населението и не на последно място – от неговата социална принадлежност. Основното количество месо осигуряват домашните животни. Има съобщенията, че понякога те са специално угоявани[91].

Въз основа на примера от с. Илия, Кюстендилско, може да се предположи, че в отделните географски области има предпочитание към отглеждането на едни или на други домашни животни. Там, където животновъдството е основен поминък, млякото, млечните произведения и месото вероятно имат по-значителен дял в изхранването на населението. Наблюденията обаче сочат, че първостепенно място в дневното меню за преобладаващата част от траките заемат храните от растителен произход. Това своеобразно „вегетарианство“ е характерно за по-голямата част от населението на античния свят[92]. Дори при скитите, считани за класически пример на номади, месото доминира в храната само през есента, когато прочистват стадата от стари и от болни животни, и през зимата, когато е възможно по-дългото му съхраняване[93].

Консумацията на месо и при траките има сезонен характер. Тукашният климат и примитивната техника за неговото консервиране – чрез осоляване, сушене или оставяне на хладно – са естествените причини, поради които месната храна е консумирана по-често през студените есенни и зимни месеци, отколкото през останалото време на годината. Изключения, изглежда, са правени по време на погребенията, когато обичайно са жертвани животни, с чието месо участниците в церемонията са се угощавали.

Останки от домашни птици, откривани в някои некрополи, положени в качеството им на жертвена храна[94], са причина да смятам, че на места място в кухнята има и птичето месо. Впрочем няма данни за вида на отглежданите птици. Ако се съди по практиката в Елада и в Рим[95], по-вероятно е това да са **гъски**. **Домашната кокошка** се появява на Балканите след Гръко–персийските войни, а обектите, за които става дума по-горе, са разположени значително на север и имат начална дата VI в. пр.н.е.. Досегашните изследвания показват, че отглеждането на домашни птици е сравнително рядко явление в по-голямата част от тракийските земи. Следователно, може да се твърди, че през този период **яйцата** също са слабо използвани в кухнята. В обектите от римската епоха костите от пиле и черупките от яйца са значително по-често срещани[96].

Сравнително ниска е консумацията на дивеч. В изворите се съдържат любопитни подробности за популярния сред траките начин на ловуване на блатни птици със соколи[97]. В селищата, разположени близо до водоизточник, в състава на храната влизат **миди, раци и риба**. Като богати на риба места се споменават Бистонското езеро, езерото Прасиада, Проливите, Черно море и др.[98] Има сведения, че в крайморските райони е практикувано осоляването на рибата. От една страна, то подобрява вкусовите ѝ качества, а от друга – способства за по-дългото ѝ запазване[99].

В древността основните способи за приготовлението на месна храна са варене и печене. У скитите, както и при всички номадски народи, обикновено е практикувано варенето. Херодот е този, който разказва за начина, по който те приготвят жертвените си блюда[100]. Подобно е положението на Италийския полуостров, където печенето на шиш или в пещ е по-рядко използвано[101].

В това отношение данните за Тракия са оскъдни. Според Ксенофонт, на устроеното в негова чест от Севт пиршество е поднесено месо, което самият домакин разкъсва на по-дребни парчета и раздава на сътрапезниците си[102]. Описанието на трапезата показва, че става дума за изпечено на едри късове месо. Начините за това са известни и са практикувани у много народи и в близкото минало: на шиш, върху жар, в пещ, върху нагорещени камъни и др. Впрочем шишове за печене на месо са намерени в някои селища от втората половина на I хилядолетие пр.н.е. (с. Виница, Шуменско[103], с. Ветрен, Пазарджишко[104]).

По всяка вероятност най-често месото е готвено чрез варене. Изглежда, заради получаваният по този начин хранителен бульон, който чувствително увеличава количеството на ястието, през античността вареното месо е предпочитано блюдо от бедните и от селяните[105]. Смята се, че този бульон е сред традиционните храни на степните скити[106].

Елинската и италийската кухня познават рецепти за приготвяне на кървавица, на тестени изделия с прибавка на месо, на печено с различни сосове и др.[107] Няма данни, че те са известни в Тракия, но е извън съмнение, че осоленото, сушеното или пушеното месо имат място на тракийската трапеза. Било като добавка към други блюда, било като самостоятелно ястие, са използвани също и получаваните от животните мазнини (лой, сланина).

Мляко и млечни произведения

Още в „Илиада“ някои от траките са назовани „хипемолги“ (т.е. тези, които доят кобили) и „галактофаги“ (т.е. млекопийци)[108]. Според някои изследователи в случая става дума за племена, според други това са характеристики, които произтичат от бита на траките – номади[109], а според трети – допълнително обозначават тайни религиозни общества, една от отличителните черти на които е въздържанието от месна храна[110]. Очевидно сведенията се отнасят за живеещите на север траки и за тези от трако–скитската контактна зона. Изглежда, за същото население говори и Страбон, когато, позовавайки се на Посидоний, съобщава, че мизите се хранят с **мляко** и със **сирене**[111].

Сиренето е продукт, познат на античния свят. Смята се, че приготвянето му е начин за по-продължително съхраняване на излишното мляко и затова то е работа най-вече на овчарите. Появата му се свързва с населението от Средиземноморието, защото според древните автори „варварите“ извън него не го познават[112]. Предполага се обаче, че скитите приготвят от овчето мляко сухо сирене, подобно на това, добивано в днешно време от киргизи, от монголи и др.[113] Такова сирене, например, е намерено в некропола край Пазырык – в Алтай[114].

Не е ясно обаче за какво сирене говори Страбон. Като се имат предвид географските и климатичните особености на тукашните земи, млечността на животните и възможностите за приготвянето му от краве, от овче и от козе мляко, може да се предположи, че траките умеят да правят различни по вид сирена. По всяка вероятност и в Тракия, както и в останалия античен свят, сиренето е консумирано прясно, като добавка към хляба или към някои зърнени каши.

Според писмените сведения, траките умеят да извличат от млякото и **масло**. Когато пресъздава разказа на Анаксандрид за сватбата на Ификрат с дъщерята на тракийския цар Котис, Атеней съобщава, че в пиршеството участват и „безброй чорлави мъже – маслоядци“[115]. Пак той, като следва Хекатей, споменава, че пеоните имат обичай да се мажат с масло от мляко[116]. От тези съобщения не личи каква е степента на използване на маслото в кухнята, но е сигурно, че за разлика от Рим, например, то не е употребявано само като лекарство[117]. По-скоро тук приляга забележката на Плиний, че за варварите маслото, добито от мляко, е деликатес, достъпен само за богати[118].

Умението за извличане на масло предполага използването и на остатъчния след избиването му продукт, т.нар. **мътеница, бърканица**[119]. Едно късно сведение приписва на бисалтите обичая да пият **кисело мляко**, смесено с конска кръв[120]. Като имам предвид традиционните способи за обработка на млякото и приготвянето на млечни храни в националната ни кухня[121], съм склонна да смятам, че преобладаващата част от тях имат своите корени в тракийската древност.

Млякото и млечните произведения придават своеобразен облик на храната в Тракия. Консумирани самостоятелно или използвани при приготовлението на различни ястия, те вероятно заемат в прехраната на населението второ по значение място след растителната храна.

Напитки

Виното е сред най-често споменаваните напитки в Тракия. Античните автори са единодушни в констатацията си, че траките умеят да приготвят хубави вина и обичат да пият. Виното е сред продуктите, с които те търгуват. Още Омир споменава за износ на вино от Тракия[122]. По-късните сведения потвърждават, че за отделни области по южното крайбрежие лозарството и винопроизводството са основни стопански дейности[123]. Според текста в „Одисея“ виното, което жрецът на киконите Марон поднася на Одисей и на другарите му, е черно, сладко и благоуханно[124]. За сладки вида в Тракия говори и Атеней, като уточнява, че прочутото в древността библинско вино се прави в областта около Ойсиме в Югозападна Тракия[125]. Съвременните изследователи са скептични към предлаганите от същия автор рецепти за приготвяне на вина с приятен аромат (например с добавка на морска вода, на каша от брашно и от мед или на ягорида)[126], но известието недвусмислено сочи, че траките използват различни средства за подобряване вкуса на виното.

Прибирането на гроздето и приготвянето на вино са представени върху няколко оброчни плочки от римската епоха[127]. От изображенията се вижда, че обраният плод се пренася до корито, където се смачква с крака, след което полученият сок (мъст) се излива в съда за ферментация. Предполага се, че така приготвяното вино е „самоток“, т.е. напитка, която ври извън джибрите[128].

Според писмената литературна традиция, виното има важно място в тракийското ежедневие. По време на пиршества то се поднася от виночерпец[129]. В тези случаи обичайната практика е пиенето да се съпровожда от наздравици, вдигани в чест на госта или на гостите, както и на домакина. Споменават се и случаи на съвместно пиене, които могат да се тълкуват като своеобразен израз на побратимяване[130]. Изглежда, в тракийските представи виното се смята за тъждествено на кръвта и затова пиещият поръсва върху себе си останалите след наздравиците капки[131]. Вероятно такава е неговата семантична натовареност и при възлияния за помен, за плодородие и др.[132] Вино се пие също при погребални угощения[133] и не е изключено на това да се дължи отчасти необичайно веселият характер на тракийските погребения.

Склонността към пиянство в Тракия е забелязана от античните писатели. Според тях траките имат славата на издръжливи на пиене люде[134] и дори на пияници[135]. Трезвеността на някои от тях изглежда необичайна[136]. Подчертава се, че те предпочитат да пият виното чисто, без да го смесват с вода.

Известни са още две напитки: **бритон** (брютон) и **парабия**. Бритонът, наричан от някои ечемичено вино, е приготвян от ечемик, а парабията – от просо с добавка на ароматна трева[137]. Предполага се, че бритонът е вид **бира**, която траките пият с тръбички от съда, в който тя зрее[138]. По всяка вероятност, парабията е слабо алкохолно питие (според някои автори – подобно на днешната боза)[139]. Има сведения, че в съседна Илирия тавлантите приготвят вино и от мед, но няма данни за употребата на такава напитка в Тракия[140]. Възможно е обаче траките да познават т.нар. **кикеон** (кюкеон) – халюциногенно питие, употребявано само от посветени по време на мистериите. Известно е, че за приготвянето му са използвани брашно от препечен ечемик, прясна мента и разтворен във вода пчелен мед[141]. Според Ив. Венедиков за напитка от подобен род е използван например триделният съд от Вълчитрънското съкровище[142].

Мед

Медът – единственият източник на сладост в древността, е познат на траките продукт. Полибий съобщава, че земите около Византион дават в изобилие мед и **восък**[143]. Според Страбон благочестивите мизи се хранят с мед, с мляко и със сирене[144]. Аристотел уточнява, че тракийският мед се различава по плътността и по вида си от този в Лидия[145]. Твърде възможно е тази разлика да се дължи на обстоятелството, че лидийският мед е събиран по дърветата. Извън съмнение е, че траките добиват мед и от диви пчели, но изображението на един изплетен от пръти и измазан с глина пчелен кошер върху монети на Деултум (дн. с. Дебелт, Бургаско) е доказателство за съществуването на пчелини[146]. Наистина, монетите са от римската епоха, но съпоставени със споменатото сведение на Полибий, те показват, че пчеларството е важен за този район поминък и по-рано.

Има основание да се смята, че пчелният мед е продукт, който внася значително разнообразие в храната на траките. Може да се предполага също, че тракийският мед има различни качества и вид според мястото, където е добиван и според сезона, в който е произведен. В античната кулинария медът е използван като съставка при приготовлението на различни „сладкиши“ и за консервиране на плодове[147], но не е известно дали той има такова приложение и в Тракия.

Подправки

Траките познават **солта**, но няма данни за добив на сол във вътрешността на страната, освен догадките за производството ѝ в някои черноморски колонии и в Дакия[148]. Има сведения за търговия със сол по долината на р. Струма. Те показват, че тя е продукт, внасян от Елада[149]. Освен при приготвянето на храната, солта е употребявана за консервиране на месо и на риба.

Възможно е траките да познават и **оцета**. Този продукт е разпространен в античния свят[150], а широкото използване на виното в тракийския бит предполага не само неговата употреба, но и домашното му производство.

По всяка вероятност, освен естествените мазнини, траките използват и **зехтин**. Това се отнася най-вече за населението в южните области, където са отглеждани маслини[151]. Що се отнася до останалите райони, вероятно там той е разпространяван по търговски път като екзотична подправка – обстоятелство, което предполага и ограниченото му потребление.

Сведенията, че траките познават много лековити и ароматни растения (например мащерка), могат да се използват, макар и с уговорки, като указание, че през този период в тракийската кухня се употребяват и някои растителни подправки[152].

Консервиране и съхраняване на хранителните продукти

Не може да се каже, че има достатъчно сведения за използваните от траките начини за консервиране на храни. Сигурно е, че чрез **осоляване** по-дълго е съхранявана рибата. По същия начин или чрез **сушене** (опушване?) е запазвано и месото. Някои от плодовете вероятно също са сушени, като не е изключено запазването им да става и чрез **накисване във вода**[153]. Лукът е съхраняван в **хранилища, вкопани под земята**[154], а чесънът – може би **окачен**[155].

Предполага се, че населението от централноевропейските земи и от т.нар. Северен Ориент познава консервирането на някои зеленчуци, например на зелето чрез **кисела ферментация**[156]. Възможно е това да се отнася и за траките, защото тукашните температури са подходящи за протичането ѝ. Не е сигурно обаче дали по това време необходимата за целта сол е широко достъпна.

Както личи от писмените сведения, от ечемик или от пшеница е правен булгур, чиято трайност е няколко месеца. Млякото е запазвано подълго под формата на сирене, извара, бърканица, кисело мляко, масло.

Що се отнася до зърнените храни, съобщенията за богати на ечемик и на пшеница тракийски села през зимата са доказателство, че населението познава различни средства за съхраняването им[157].

При разкопки на селища от каменномедната и от бронзовата епоха са разкрити множество **ями–зърнохранилища**, разположени в жилищата или непосредствено до тях[158]. Обикновено те са обмазани с глина или са облицовани с плет. Предполага се, че със същото предназначение са използвани и измазани с глина **плетени кошове**, но останки от тях не са запазени[159]. През I хилядолетие пр.н.е. зърнохранилищата–ями се срещат по-рядко. Вероятно продължават да се използват плетените кошове с обмазка, но най-често срещани са **питосите**. Обикновено те са закопавани поединично или на групи в близост до жилищата или на специално отредени за целта места. Затваряни са с капак (или с каменна плоча) и са използвани за съхраняване на зърнени храни и на течности[160].

Няма доказателства за съществуването на специално градени хамбари. Известно е обаче, че са използвани т.нар. **сироси** – вкопани в каменисти места ями (пещери), които имат същото предназначение[161]. Предполага се, че за такъв сирос говори Анаксандрид, когато споменава подземния склад за лук, дълъг около 5,5 м[162]. За съжаление, този вид хранилища не са археологически документирани.

Съдове в тракийската кухня

Употребяваните от траките съдове са правени главно от глина, от метал, от дърво, и по-рядко – от рог, от кожа и от други материали. Преобладаващата част от тях са произвеждани от местни занаятчии и дори в дома, но към втората половина на I хилядолетие пр.н.е. се увеличава количеството на внесените или на изработените извън Тракия по поръчка изделия. Към тях се отнасят най-вече правените в елинските керамични ателиета **вази** и пищни златни или сребърни **сервизи**.

Основно място в ежедневието заемат **съдовете от глина**. Значителна част от тях са многофункционални и възпроизвеждат форми, създадени още в предходни за изследваното време епохи. Заедно с тези, **израбо-**

тени на ръка, след VI в. пр.н.е. в бита се използват и правени на **грънчарско колело съдове**, сред които има копия на по-ранни образци, имитации на гръцки форми или на вази от метал.

В домакинството се употребяват и **съдове, изработени от дърво**. Има сведения, че траките пият от дървени **чаши**[163]. Дървени съдове са използвани и при приготвянето на вино[164]. От дърво вероятно са правени още **подноси** и **лъжици**. Съществуването на последните подсказват намираните в праисторическите обекти изработени от кост или от глина образци[165].

От кожа са правени **мехове**. За кози мех, пълен с вино, споменава Омир, когато разказва за пребиваването на Одисей в земите на киконите[166]. Мех е изобразен и върху една оброчна плочка, намерена в с. Мадара, Шуменско[167]. В мехове изглежда млякото е пренасяно и подсирвано. Предполага се, че именно в специфичната среда на кожения мех е възникнала млечната гъба, която предизвиква подквасването[168].

Що се отнася до **металните съдове**, към края на II и през първата половина на I хилядолетие пр.н.е. те все още са рядкост[169]. Разпространените след V в. пр.н.е. изделия – главно ритони, фиали, кани, хидрии и ситули – са притежание на богати тракийски фамилии и по всяка вероятност имат по-широко приложение в обредната практика, отколкото в бита.

Според предназначението си съдовете се разделят на: съдове за съхранение и за пренасяне на продукти, съдове за приготвяне и за поднасяне на храна и съдове за пиене.

Съдове за съхранение и за пренасяне на продукти[1].

Тук се отнасят споменатите вече **питоси**, използвани за поставяне на зърнени храни и течности. Те са известни още от каменномедната епоха и се смята, че формата им възпроизвежда тази на ямите–зърнохранилища[170]. Почти непроменено в продължение на столетия, тялото на питосите е яйцевидно, с широко гърло и с тясно дъно[171]. Те имат различна вместимост, която понякога надхвърля 200 литра[172]. Предполага се, че цифрите, изписани върху някои от тях, отразяват именно вместимостта им[173]. Питосите са сред най-често срещаните съдове в обектите от I хилядолетие пр.н.е., но изцяло запазените са рядкост. Понякога те са снабдени с печати – по всяка вероятност емблеми на работилниците, където са изработени[174] (Обр. 1, г).

---

[1] Илюстрациите към този текст са на Атанас Зоев.

В селищата от този период се срещат и други, различни по големина съдове, които, изглежда, имат същото предназначение. Обикновено те са с биконично тяло и с фуниевидно оформено гърло[175]. Онези от тях, снабдени в най-издутата си част с по четири дръжки, вероятно са използвани и за пренасяне на съхраняваните в тях продукти, като за целта през отвора на дръжките е прокарвана дебела връв (Обр. 1, а-в).

През втората половина на I хилядолетие пр.н.е. за пренасяне на продукти са използвани и **амфори**. В тракийските земи са открити амфори, произведени в градовете по Егея, по Югоизточното Средиземноморие и по Южното Черноморие[176]. Пълни с вино или със зехтин, на път за или от Тракия, те със сигурност са и вторично употребявани.

Съдове за приготвяне и за поднасяне на храна

В изследванията върху керамиката от края на II–I хилядолетие пр.н.е. като най-многобройни се определят т.нар. **кухненски съдове**. Става дума за **гърнета**, правени на ръка от глина с груба структура, чиято форма се запазва почти без промени през целия период. Подобни гърнета са познати още от бронзовата епоха и очевидно причината за популярността им е функционалността на постигнатата форма. Това са съдове с кошеровидно или с издуто, леко стесняващо се към устието тяло, които имат подчертано, осигуряващо стабилността им дъно. Познати са и съдове с камбановидна форма, с повече или с по-малко изразена фуниевидност на гърлото. Украсата им е еднотипна, съсредоточена предимно в горната половина на съда или около самото устие.

Гърнетата имат различна вместимост и понякога са снабдени с езичести дръжки[177]. Обикновено вътрешността им е обливана с рядък глинен разтвор и после е оглаждана и излъсквана. Именно това са съдовете, в които са варени хранителните продукти (месо, мляко, варива) и са приготвяни някои кашоподобни ястия. Изобилието от такава керамика в Севтополис се смята като доказателство, че грубите кухненски съдове са еднакво популярни както в селата, така и в градските центрове[178]. Освен в бита, тези гърнета са използвани и като урни в погребалната практика[179] (Обр. 2).

Сред **трапезните съдове** най-употребявани са **купите** с прав или със завит навътре ръб на устието и **паниците** с издадено навън устие. Обикновено за изработката им е използвана глина без груби примеси, а външната и вътрешната им повърхност са огладени или излъскани. През ранната желязна епоха преобладаващата част от тях са богато орнаментирани[180]. В тези съдове са поднасяни каши, чорби и други полутечни ястия. Начинът, по който е оформено устието им, е белег, че са предназначени за храни с по-рядка консистенция (Обр. 3).

През втората половина на I хилядолетие пр.н.е. под влияние на елинската керамика на тракийската трапеза се появяват **рибни блюда**[181], съдове от типа **„фруктиера“**[182] и др. Може да се предполага, че те са използвани по предназначение, но разпространението им е ограничено в районите, близки до черноморските колонии, в градските центрове и в богатите тракийски фамилии.

Съдове за пиене

Съдовете за пиене, използвани в Тракия, показват изключително видово разнообразие. Традиционната чаша за вино е **ритонът**. Античните автори съобщават, че за направата му траките използват животински рога, чиито ръбове понякога са обковани със злато или със сребро[183]. Известни са и ритони от глина[184], но най-многобройни са тези от метал. Обикновено в горната си част те съхраняват формата на рога, а завършват с глава или с протоме на животно. Имат по два отвора: горе – за наливане на течността, и долу – за пиене. Значителна част от намерените в тракийските земи златни и сребърни ритони са част от сервизи[185], употребявани в бита и в обредната практика (Обр. 5, а).

За пиене е използвана и плоската чаша – т.нар. **фиала**. Изработена от бронз, от благороден метал, и по-рядко – от глина, тя е сред често срещаните съдове и подобно на ритоните обикновено е събирана в сервизи[186] (Обр. 5, б, в).

Съществуват и различни по форма **чаши от глина**, които по честотата на разпространение съперничат на съдовете, използвани за поднасяне на храна. През късната бронзова и през ранната желязна епоха чашите обикновено имат високо издигаща се над устието дръжка, която често ги прави неустойчиви[187]. Те, изглежда, са окачвани и е твърде възможно освен за пиене да са използвани и като **черпаци**. Чашите с дръжка са популярни през цялото I хилядолетие пр.н.е., като формата е представена в много варианти[188]. Сравнително по-рядко се срещат биконични или конични чаши без дръжка[189] (Обр. 4).

През късната бронзова епоха в тракийските земи придобива популярност един съд с издуто или с биконично тяло, с къса цилиндрична шия и с две издигащи се над нея срещуположни дръжки[190]. Варианти на тази кантаросовидна форма се срещат почти до края на изследвания период. Вместимостта на съдовете, начинът им на изработка, а в по-ранните епохи – и на украса – недвусмислено ги причисляват към използваните за пиене керамични форми. Значителна част от тях произхождат от некрополи или от светилища[191], което означава, че те заемат важно място в обредната практика.

Сравнително по-рядко са използвани **кани**. В началото на изследвания период обикновено те имат косо отрязано гърло, удобно за изливане на течността[192]. През втората половина на I хилядолетие пр.н.е. най-често каните са правени на грънчарско колело и следват утвърдени образци. Не липсват примери и за подражание на гръцки форми[193]. Пак по същото време се разпространяват и изработени от благороден метал кани, които обикновено са част от богати сервизи[194].

За наливане на вино са използвани и **кратери**. За сребърен кратер, притежание на киконския жрец Марон, говори Омир[195]. В кратери е и виното, с което Котис I черпи гостите си[196]. Тази форма прониква в Тракия с развитието на икономическите контакти с елинските градове, но съществуват и нейни местни имитации[197]. За пиене са използвани още **дървени чаши**, чаши от типа **„гобеле“** (Обр. 5, г), внесени отвън или изработени в местни ателиета **кантароси** и др.[198]

Очевидно съдовете за пиене заемат важно място в тракийското ежедневие. С тях са консумирани вода, мляко, бульони, вина и др. Възможно е голямото значение на чашата в бита да е белег за важната роля на опияняващите напитки в тракийската култура[199]. Ето защо не е случаен фактът, че всички известни досега сервизи от златни или от сребърни съдове са предназначени единствено за пиене.

Що се отнася до останалите съдове – преобладаващо дълбоки и с устие, което предпазва съдържанието им от лесно разливане – те, изглежда са предназначени най-вече за течни, полутечни и кашообразни ястия. Следователно, може да се предположи, че през изследваното време храната от този тип има първостепенно място в тракийската кухня.

Хранене и дневен режим

Храната, консумирана в Тракия, има сезонен характер и е в пряка зависимост от географските особености на отделните области, от поминъка на населението и от неговата социална принадлежност.

През изследвания период в кухнята преобладават постните ястия. Важно място в менюто заема неквасеният хляб, приготвян най-често от непресято, т.е. смесено с трици брашно от ечемик или от жито; за отстраняване на най-грубите частици, особено при ечемиченото брашно, сигурно е практикувано повторно смилане. Вероятно в по-богатите тракийски домове е поднасян и квасен пшеничен хляб.

Хлябът е заместван или допълван с каши от ечемичен и от пшеничен булгур (брашно), приготвяни с добавка на вода, на мляко, на сирене или на мазнини. За направата на тези ястия в някои райони е използвано просо – предварително счуквано до очистване на люспите. Заедно с хляба са консумирани още суров лук, чесън, мляко, сирене и други млечни произведения, чорби и каши от бакла, пресен и сушен грах, леща и понякога – уров.

През пролетта и през лятото храната е разнообразявана с пресни зеленчуци (например лапад, киселец, зеле и др.), гъби и плодове (ябълка, праскова, слива, малина, къпина, черница, грозде в края на сезона и др.). През тези месеци източник на месо са прясната риба и дивечът. Месна храна е консумирана по-често през есента и през зимата, когато съществуват условия за по-дългото ѝ съхраняване. Месото е готвено чрез варене и чрез печене, без или с добавка на бобови храни и на зеленчуци. През есенно–зимния период важна съставка в менюто са осоленото или опушено месо, риба и сланина, другите животински мазнини и консервираните зеленчуци и плодове. Почти целогодишно са консумирани вино, ечемичено пиво (брютон) и напитки от просо.

На юг в състава на храната влизат също характерните за този климатичен пояс култури като маслина, смокиня, нар и произведените от тях продукти. В районите, където животновъдството е основен поминък, млечните произведения и месото имат по-голямо значение за изхранването на населението. Там, където пък няма условия за отглеждането на жито, първостепенно място в кухнята заемат ечемикът и просото. За населението, което обитава крайморските земи или тези, близо до друг голям водоизточник, рибата е основен хранителен продукт.

Не са известни нито режимът на хранене, нито ястията, обичайни за отделните хранения. Описаният от Ксенофонт обяд[200] започва в следобедните часове и завършва към залез, т.е. около 17.30–18 часа, тъй като става дума за зимата. Сведението може да се смята за указание, че в Тракия е практикувано двукратно хранене: една по-късна закуска и второ ядене – следобед. За същия режим на хранене в района на Абдера съобщава и Херодот[201]. По всяка вероятност закуската е скромна, докато на т.нар. обяд са поднасяни повече и по-калорични ястия.

Данните за тракийската трапеза са малко. Модели на маси и на столове са познати още от каменномедната и от бронзовата епоха[202]. Съобщенията за такива мебели и изображенията им върху паметници от втората половина на I хилядолетие пр.н.е. – началото на I хилядолетие пр.н.е.[203], придават достоверност на предположението, че те са част от интериора на тракийското жилище. По всяка вероятност преобладаващата част от населението се храни върху ниски, направени от дърво триноги маси, които изпълняват едновременно с това и функцията на подноси (Обр. 6). Храната се сервира направо върху тях или в дълбоки съдове. Месото е консумирано с ръце, а течните и кашообразни ястия – с лъжици.

Има няколко колоритни описания за начина на хранене в Тракия. От Ксенофонт се знае, че участниците в дадения от Севт обяд седят в кръг. Пред всеки от тях е сложена тринога маса, върху която са поставени шишове с печено месо и квасен хляб. Присъстващите се хранят с ръце.

Древният автор изрично отбелязва, че по тракийски обичай храната е най-много пред гостите. Независимо от това, Севт разчупва намиращите се пред него хлебни пити и месо и ги раздава на околните, като оставя за себе си само толкова, колкото да се нахрани. Той заема почетното място на трапезата, а до него е най-високопоставеният от гостите. Виночерпец разнася рогове с вино. Пиенето обаче започва едва след като всеки от присъстващите се нахрани. Тогава се вдигат наздравици и се разменят дарове. В разгара на празненството се появяват музиканти и шутове, а и самият Севт се включва в танците.

Диодор дава подобни сведения за гетите, когато разказва за устроеното за Лизимах и за приближените му угощение. Според него участниците в пира, начело с Дромихет, седят върху постлани с тъкани или със слама пейки. Пред тях има маси, отрупани с разнообразни ястия от зеленчуци и от месо. Виното се поднася в чаши от злато, от сребро, от рог и от дърво[204].

Същите елементи съдържа и пиршеството на Котис I по повод сватбата на дъщеря му. Сам той поднася чорба на присъстващите, разнася се вино, свирят музиканти[205].

Очевидно античните автори описват царски угощения, които продължават по няколко часа. Има сведение, че тракийските владетели изграждат специални зали за тези пиршества[206]. Предполага се, че с такова предназначение е едно от помещенията в резиденцията на Севт III, открита в Севтополис[207].

Пиршествата, изглежда, са обичайна практика в Тракия и съпровождат почти всички по-важни събития, като сватба, смърт, политически споразумения, военни победи и др.[208] По всяка вероятност те протичат по определени правила, които включват начина на подбора на присъстващите и разполагането им около трапезата, почитта към госта и водещата роля на домакина, реда и вида на поднасяните блюда и др.

Очевидно социалните различия в тракийското общество намират отражение в начина на хранене и в дневното меню. Вероятно за имотните слоеве от населението по-достъпни са пшеничeният хляб, кравето масло, месните ястия, внесените отвън деликатеси, медът. Социално-диференциращата характеристика на храната прозира в определения като „маслоядци“, дадено на приближените на Котис I, в забележката, че на пира у Севт поднасят квасени пити и едри късове месо, в сведенията за честите царски гощавки, в пищните сервизи и във вносните съдове за храна, притежание на богати тракийски фамилии.

Няма сигурни данни за разлика в консумираната храна от селското и от градското население. Навлизането на вносни съдове в градския бит и копирането на елински образци в керамиката могат да бъдат знак за някакви кулинарни нововъведения, но това на този етап е трудно доказуемо. Вероятно през втората половина на I хилядолетие пр.н.е. съставът на храната се обогатява. Причината за това са разширяващите се контакти с Изтока, близостта на Елада и посредничеството на колониите. През този период на Балканите се появява например домашната кокошка, култивират се нови насаждения и др.

Трудно е да се посочат специалитетите на тракийската кухня, които я различават от тази на съседните етнически общности или ѝ придават специфичен облик. Вероятно сред тях попадат млечните произведения (кисело мляко, сирене, масло, извара и др.), употребявани самостоятелно или в състава на други ястия, питието и блюдата от просо, неразреденото с вода вино, и най-вече – лукът и чесънът.

Най-често античните автори поднасят сведенията за тези храни в подигравателен контекст, защото очевидно това са ястия, които в голямата си част са чужди на техния вкус. Любопитното е, че подчертаното пристрастие на траките към тези блюда по свой начин допълва елинската представа за тях: войнствени (ядат чесън, който ги прави агресивни), примитивни (хранят се с просо, пият неразредено вино, ценят дарове като лук или делва с просо), със странна душевна нагласа и с необичайно поведение (някои ядат само мед, мляко и сирене, не употребяват месо).

Следователно може да се мисли, че изброените храни имат някаква етноразделителна окраска. Тя е особено ясно изразена по отношение на чесъна и на практика почти се свежда до характеристика, според която, щом миришеш на чесън, си от Тракия.

Храната в обредната практика

Писмените сведения и археологическите наблюдения показват, че храната заема важно място в тракийската обредност. Долавя се съществуването на един определено свързан с растителността (вегетативен) обреден комплекс и широко приложение на опияняващите напитки в ритуалната практика. Има данни и за кръвни (животински) хранителни жертви.

Обредите, при които са извършвали тези жертвоприношения, имат отношение предимно към тракийските представи за смъртта, за отвъдния свят, с култа към предците и към плодородието.

Един от обичаите, документирани от античната писмена традиция, е причестяването с първите плодове. Смята се, че именно такива жертви са увитите в пшенична слама дарове, които хипербореите изпращат в Делос[209]. Бележката на Херодот, че тракийските и пеонските жени поднасят по подобен начин своите подаръци на Артемида – царица, и видимата връзка на този обичай с фертилността и с плодородието, ме карат да смятам, че и в Тракия в пшенична слама е поднасян първият плод: например зърно от новата реколта, хляб, приготвен от първото жито, и др. Мисли се, че жертването на първите плодове има корени в една ранна земеделска фаза от развитието на обществото[210]. В тукашните земи почитта към зърното и към хляба е документирана още за каменномедната епоха: омесените от едно смляно жито и от глина миниатюрни питки и краваи, откривани под или до хромелни камъни, са сигурно доказателство за зараждането на култ към вегетацията, към плодородието и към материнството[211].

Изглежда, с плодородието трябва да се свържат и хранителните жертви, извършвани в някои тракийски светилища. Става дума за обредните ями, които съдържат зърна от пшеница, от ечемик, от ръж, от просо или кости от животни[212]. По начина си на оформяне някои от тях напомнят за жертвените ями, правени от елинските жени по време на Тесмофориите[213].

Изключителна роля в обредността има виното. Пиенето на вино е задължителен елемент на погребалното угощение, с вино се възлива за помен и за изобилие[214]. Употребата му в дните, когато е честван Дионис, вероятно е в качеството му на своеобразно причастие[215]. Важно е да се отбележи, че празникът на този умиращ и възкръсващ бог, чийто образ Тракия обогатява с орфико–вакхическата мистериалност на своя Загрей[216], е важен компонент на отбелязания по-горе вегетативен обреден комплекс.

Освен като символ на плодородието, виното е схващано и като тъждествено на кръвта. Обичайно е, например, след наздравица или след отпиване от обща чаша – израз на побратимяване – пиещият да поръси върху себе си останалите капки вино[217]. Може би като кръв е възприемана течността, наливана в съдовете, които наподобяват животни. Такива са зооморфните съдове от Вълчитрънското съкровище, от некропола от късната бронзова епоха при с. Орсоя, Ломско, и ритоните, които завършват с животинско протоме. Изглежда, отпиването или изливането от тях е смятано за жертвоприношение, равнозначно на жертването на изобразеното животно[218].

По всяка вероятност виното е най-често наливаната напитка в скъпите златни или сребърни сервизи – задължителен реквизит на царските пиршества. Смята се, че тези угощения са наситени и с религиозно–идеологическото съдържание, което произтича от светостта на храната и от възприемането на участниците в тях като духовно цяло, сплотено около личността на владетеля[219]. В Тракия, както у много други народи, трапезата очевидно се смята за олицетворение на единството на общността[220] и е една от причините колективните угощения да съпътстват всички по-важни събития в живота.

Такова събитие, например, е погребението. Коленето на животни и угощаването с тях в дните, които предхождат заравянето/изгарянето на мъртвия, предполага съществуването на вярвания, обединени около представата за покойника като сътрапезник и като домакин на погребалното пиршество. Късовете месо, т.е. месната храна, оставяни в гроба или на кладата на умрелия, несъмнено са заделената за него храна от погребалната трапеза. Освен това, самото угощение изглежда е схващано и като ритуал, който трябва да улесни мъртвия при прехода му отвъд. Съществуват данни, че обичаят „хранене на мъртвия“ е елемент и на поменалната обредност[221].

Има основания да се мисли, че в Тракия храненето е схващано не само като акт за утоляване на глада, но и като свещенодействие. Това отношение към храната личи например в жертвоприношението, което Дромихет прави, преди да покани гостите си на трапезата[222]. По този начин той явно изразява своята благодарност за придобитото и прави заявка за бъдещо благополучие. Сакрализацията на храната прозира и в обичая домакинът собственоръчно да разделя оставените пред него ястия между сътрапезниците си, както постъпва, например, Севт[223].

С тези представи са свързани и съществуващите в Тракия забрани за консумация на един или на друг вид храна. Съобщенията за въздържание от месна храна или от вино при някои от траките предполагат съществуването на обособени по култов, по религиозен или по друг признак сдружения, които, според практиката в древността, са най-често езотерични. Едно от възможните обяснения на това хранително табу е, че

чрез отказа си от приемане на месна храна (вино), подобно на лишаването от брачен живот или на аскетичното съществуване, членовете на тези общества по свой начин извървяват пътя към съвършенството и към единението с бога[224]. Както у много други индоевропейски народи, съществуването на тайните съюзи е мотивирано от необходимостта от социална регулация в обществото, извършвана в името на предците и чрез контакти с тях. Корените на това явление са в почитта към мъртвите и в сакрализацията на властта и на нейните носители[225].

Възможно е обаче в някои случаи въздържането от месна храна да е периодично и да е практикувано от по-широк кръг хора. Предположението, че траките постят, идва от едно късно съобщение на Псевдоплутарх. Според него, за да изпитат опиянение от пàрите, които при изгаряне отделя една подобна на риган билка, участниците в ритуала трябва да са приели преди това само „Деметрина“, т.е. растителна храна[226].

Не е ясно обаче дали описаният обред е кулминацията на предполагаемия пост или въздържането от месна храна има смисъл само на очищение преди подлагането на въздействието на тази билка. По всяка вероятност организмът, отслабнал след постенето, е по-лесно податлив на отравяния от подобен род. Не са известни също нито времето, нито продължителността на поста, но уточнението, че споменатото растение се бере преди обреда, е указание, че става дума за събитие със сезонен характер. То се разполага най-общо през периода късна пролет – лято – ранна есен. Не е изключено обаче съобщението на Псевдоплутарх да е само поредното свидетелство за съществуването на тайни тракийски съюзи, за членовете на които месото изобщо е табу[227].

Забраната за приемане на определени храни в Тракия може би включва месото от кон и от куче. Изглежда, още през бронзовата епоха кучешкото месо изчезва от трапезата, а конското, употребявано за храна от скити, от савромати и др., вероятно изобщо не е използвано в тракийската кухня. Известно е, че жертвоприношението на тези две животни е естествен завършек на погребалния ритуал и задължителен елемент на т.нар. преходни обреди при погребението на някои знатни покойници. Стойностното им въздигане до човека ги прави негови възможни заместители в ритуала, поради което угощението с тяхното месо се смята за равнозначно на людоедство[228].

Очевидно широкото приложение на храната в тракийската обредност, сравнимо с ролята ѝ в религиозната практика и на други индоевропейски народи, произтича от схващането ѝ като съществен елемент на комплекса „смърт – плодородие – живот“[229]. В засвидетелстваната пъстрота от обредни действия прозира специфичен кулинарен „код“, който по своему отбелязва етапите в общественото развитие. Така например, кръгът

литното
абл. 4.
5, с. 78;
(предва-
47; В а -

1; с. 107.
атъци. –

я (мате-
3–157. В
ой и тези

ия, Кюс-

Ovid.

şi ritual
3.
58.
2, 10–12.

а язовир

Фгоизточ-

---

[40] André, J. Цит. съч., [illegible].

[41] Пак там, 37–38; Brodthwell, Don J. Цит. съч., с. 249.

[42] Попова, Цв. Археоботанични материали от халколитната и бронзовата епоха. – В: Сб. Марица–Изток. Археологически проучвания. Т. 1, С., 1991, с. 170.

[43] Пак там.

[44] Amouretti, M.–Cl. Цит. съч., с. 283.

[45] Aristoph. Acharn., 160–170.

[46] Athen. 4, 131a.

[47] Aristoph. Acharn., 160–170; Scholia ad 163–165.

[48] André, J. Цит. съч., с. 20.

[49] Лисицына, Г. Н., Филипович, Л. А. Цит. съч., 16–17; с. 84.

[50] André, J. Цит. съч., с. 15 сл.; Brodthwell, Don J. Цит. съч., 250–251.

[51] Athen. 2, 62 a.

[52] Лисицына, Г. Н., Филипович, Л. А. Цит. съч., 18–19; 83–85.

[53] Mela, P. 2, 2, 16–33; Ovid. Ep., 1, 3, 49–60; Ovid. Ep., 3, 8.

[54] Фрукты. – В: Словарь античности. М., 1989, с. 618.

[55] Theophr. Hist. plant., 3, 1–2.

[56] Попова, Цв. Палеоэтноботанические находки в некрополи у с. Ветрен, Силистренского округа. – Интердисциплинарни изследвания, 14, А, 1986, 237–257.

[57] Mikoff, V. Цит. съч., pl. XXIX.

[58] Точнева, Г. Хронологическо развитие на плочите с „погребално угощение" от Одесос. – Археология, 1964, № 4, обр. 3.

[59] Огненова–Маринова, Л. За централния сюжет и за авторството на стенописите на Казанлъшката гробница . – МПК, 16, 1976, № 2, с. 8; Гранат. – В: Словарь античности. М., 1989, с. 156.

[60] Лисицына, Г. Н., Филипович, Л. А. Цит. съч., с. 31; с. 41; с. 76.

[61] Денъл, Р. Земеделски култури. – В: Езеро. Раннобронзовото селище. С., 1979, с. 421.

[62] Hom. Od., IX, 196–211.

[63] Pind. 2, Paean. Abder., A.

[64] Thuc. 4, 84; 88.

[65] Xen. Anab., 7, 4, 3.

[66] Mela, P. 2, 2, 16–33.

[67] Athen. 1, 31 a.

[68] Strab. 7, 3, 11.

[69] Юрукова, Й. Античното земеделие в монетните изображения. – В: Сб. Развитие на земеделието по българските земи. С., 1981, с. 121.

[70] Mela, P. 2, 2, 16–33.

[71] Athen. 1, 32 a; Hom.. Od., IX, 196–211.

[72] Венедиков, Ив. Цит. съч., 100–105, с извори.

[73] André, J. Цит. съч., 87–89.

[74] Георгиева, Р. Жертвоприношения на животни в погребалната практика (края на II–I хилядолетие пр.н.е.). – с. 189–191в този сборник.

[75] Василев, В. Сравнительные исследования роли животноводства и охоты для праисторических поселений Болгарии. – In: Thracia Praehistorica. Supl. Pulpudeva 3. 1982, 301–310.

[76] Пак там, с. 310.

---

[77] Василев, В. Животновъдството и ловът в живота на населението от енео
селище при с. Овчарово. – В: Овчарово. РП, 8, 1983, с. 74, табл. 3; с. 75, т

[78] Тодорова, Х. и др. Селищната могила при Голямо Делчево. РП, 5, 197
Нобис, Г. Остеологически материали от селищната могила Търговище
рително съобщение). – Интердисциплинарни изследвания, 14 А, 1986, с.
силев, В. Сравнительные..., с. 308.

[79] Василев, В. Животновъдството и ловът..., с. 68; с. 71.

[80] Радунчева, А. Виница. Енеолитно селище и некропол. – РП, 6, 1976, с. 10

[81] Иванов, Ст., Василев, В. Проучвания на животинските костни ост
В: Езеро. Раннобронзовото селище. С., 1979, 425–482.

[82] Пак там, 478–479.

[83] Пак там, с. 425.

[84] Георгиева, Р. Цит. съч., с лит.

[85] Марков, Г. Принос към изучаване историята на бозайниците в Българ
риали от Сентополис). – Известия на Зоологическия институт, 7, 1958, 13
случая обаче трябва да се има предвид, че костните останки от античния сл
от средновековното селище са разгледани общо.

[86] Николов, В., Василев, В. Проучвания в голямата пещера над с. Ил
тендилски окръг. – Векове, 1980, № 3, с. 76.

[87] Hom. Od., IX, 39–66; Xen. Anab., 7, 3, 4, 7, 9; Pind. Pyth., 4, 203–206;
Ep., 3, 8; Hom. Il., XI, 218–230.

[88] Arist. De mirab. auscult., 29.

[89] Arist. De anim. hist., 607 a, 10–12; b, 12–13.

[90] Иванов, Ст., Василев, В. Цит. съч., с. 454; с. 474.

[91] Hdt. 7, 119, 1–2.

[92] Сергеенко, М. Е. Цит. съч., с. 125; André, J., Цит. съч., с. 135 сл.

[93] Гаврилюк, Н. А. Цит. съч., с. 27.

[94] Nicolaescu–Plopşor, D., Wolski, W. Elemente de demografie
funerar la populatiile vechi din Romănia. Bucureşti, 1975, 68–75; p. 96; 82–8

[95] André, J. Цит. съч., с. 127 сл.; Brodthwell, Don J. Цит. съч., с. 2

[96] Шкорпил, Х. и К. Разкопки на могили до град Варна. – ИВАД, 2, 1902,

[97] Arist. De anim. hist., 620 d, 34–620; b, 5; De mirab. ausc., 118.

[98] Hdt. 5, 16; Arrian. Anab., 1, 3; Athen. 3, 118 b, 7, 319 b; 7, 334 e-f.

[99] Polyb. 4, 38; Athen. 3, 118 b; Strab. 7, 7, 8.

[100] Hdt. 4, 60.

[101] André, J. Цит. съч., с. 146.

[102] Xen. Anab., 7, 3.

[103] Нелчинова–Дремсизова, Цв. Тракийско селище в чашата н
„Виница". Шуменско. – ИНМШ, 4, 1967, 57–77, обр. 9|0.

[104] Информацията дължа на ст.н.с. М. Домарадски.

[105] André, J. Цит. съч., с. 146.

[106] Гаврилюк, Н. А. Цит. съч., 25–26.

[107] André, J. Цит. съч., с. 146–147.

[108] Hom. Il., XIII, 3–18; Hesiod. Cat. fr. 54.

[109] Венедиков, Ив. Тракийската топонимия в движение. Населението в Ю
на Тракия. – В: Мегалитите в Тракия. Т. 2. Тракия Понтика. С., 1982, с. 6

[110] Попов, Д. Залмоксис. Религия и общество на траките. С., 1989, 88–13

[111] Strab. 7, 3, 3.
[112] André, J. Цит. съч., с. 152 сл.
[113] Гаврилюк, Н. А. Цит. съч., с. 29.
[114] Руденко, С. И. Культура населения центрального Алтая в скифское время. М.–Л., 1960, с. 203. Става дума за продукт, близък до извара или до кашкавал.
[115] Athen. 4, 131 d.
[116] Athen. 10, 447 b-d.
[117] André, J. Цит. съч., с. 155.
[118] Plin. Nat. hist., 28, 133.
[119] Радева, Л. Цит. съч., с. 295.
[120] Михайлов, Г. Траките. С., 1972, с. 43 с извори.
[121] Радева, Л. Цит. съч., с. 295.
[122] Hom. Il., IX, 65–75.
[123] Thuc. 4, 84; 88.
[124] Hom. Od., IX, 196–211.
[125] Athen. 1, 31 a.
[126] Венедиков, Ив. Земеделието..., с. 100.
[127] Пак там, обр. 44–46 в прил. Фрагмент от каменен кратер с изображение на подобна сцена у Александров, Г. Резултати от разкопките на крепостта Монтана (1971–1982). – В: Монтана. С., 1987, с. 84, обр. 11.
[128] Венедиков, Ив. Цит. съч., с. 104.
[129] Xen. Anab., 7, 3.
[130] Попов, Д. Цит. съч., с. 161.
[131] Xen. Anab., 7, 3; Plato. De leg., 637.
[132] Георгиева, Р. Поминальная практика во Фракии (конец II–I тыс. до н.э.). – В: TAB 6, 1991, 25–31.
[133] Mikoff, V. Цит. съч., pl. XXIX.
[134] Aelian. Var. hist. 3, 15.
[135] Athen. 10, 442 e-f; 12, 531 e, – 532 a.
[136] Diod. 30, fr. 3.
[137] Athen. 10, 447 b-d.
[138] Венедиков, Ив. Цит. съч., 93–94.
[139] Пак там, с. 94.
[140] Arist. De mirab. auscult., 22.
[141] Попов, Д. Цит. съч., с. 125 с лит.
[142] Venedikov, Iv. The Vulchitrun Treasure. Sofia, 1987, p. 97.
[143] Polyb. 4, 38.
[144] Strabo. 7, 3, 3.
[145] Arist. De mirab. auscult., 19.
[146] Юрукова, Й. Цит. съч., 129–130.
[147] André, J. Цит. съч., с. 89; с. 186 сл.
[148] Михайлов, Г. Цит. съч., с. 46.
[149] Tit. Liv.. 45, 29.
[150] André, J. Цит. съч., с. 191.
[151] Amouretti, M.–Cl.. Цит. съч., с. 31.
[152] Athen. 15, 681 f.
[153] André, J. Цит. съч., с. 87 сл.
[154] Athen. 4, 131 a; Demost. 8, 43–45.
[155] André, J. Цит. съч., с. 47.
[156] Пак там, с. 48.
[157] Xen. Anab., 7, 1, 13.
[158] Тодорова, Х. и др. Цит. съч., с. 24; Георгиев, Г. Ил. Жилища. – В: Езеро. Раннобронзовото селище. С., 1979, с. 103.
[159] Тодорова, Х. Каменномедната епоха..., с. 138.
[160] Венедиков, Ив. Цит. съч., с. 88.
[161] Пак там, с. 89.
[162] Athen. 4, 131 a.
[163] Diod. 21, 12.
[164] Александров, Г. Цит. съч., обр. 11. Става дума за съдове, подобни на днешния лин.
[165] Бацова, Е., Кънчев, М. Глинени предмети. – В: Езеро. Раннобронзовото селище. С., 1979, 394–396, обр. 195, табл. 227.
[166] Hom. Od., IX, 196.
[167] Филов, Б. Релеф на Херкулеса от Мадара. – ИБАД, 2, 1911, с. 86, обр. 1.
[168] Гаврилюк, Н. А. Цит. съч., с. 29.
[169] Stanceva, M. Une coupe en or de Sofia. – Thracia 3, 1974, 221–241.
[170] Антонова, Е. В. К исследованию места сосудов в картине мира первобытных земледельцев. – В: Сб. Восточный Туркестан и Средняя Азия в системе культур древнего и средневекового Востока. М., 1986, с. 47.
[171] Чичикова, М. Антична керамика. – В: Севтополис. Т. 1. С., 1984, с. 54 сл.
[172] Венедиков, Ив. Цит. съч., с. 88.
[173] Чичикова, М. Цит. съч., с. 64.
[174] Пак там, с. 62.
[175] Георгиева, Р. Селището от ранножелязната епоха върху селищната могила до с. Дядово (предварителни наблюдения). – Expeditio Thracica, 5, 1983, 109–110, обр. II a; обр. IX.
[176] Балканска, А. Амфори и амфорни печати. – В: Севтополис. Т. 1. С., 1984, с. 115 сл. с лит.
[177] Cicikova, M. Céramique thrace fabriquée à la main du VIe au Ier siècles avant notre ère. – Thracia, 4, 1977, 128–132; Moscalu, E. Ceramica thraco–getica. Bucurest, 1983, pl. XIV–XV; XVI–XXVI.
[178] Чичикова, М. Цит. съч., с. 82.
[179] Moscalu, E. Цит. съч., pl. XXVII–XLV за най-важните примери.
[180] Георгиева, Р., Б. Борисов. Селище от ранната желязна епоха край Богданово. – Expeditio Thracica, 2, 1982, с. 107, обр. 4; Cicikova, M. Цит. съч., 132–133, pl. IV.
[181] Чичикова, М. Цит. съч., с. 47 сл., обр. 14–15.
[182] Moscalu, E. Цит. съч., pl. LXVI, 16, 17, 19.
[183] Xen. Anab., 7, 2–3; Diod. 21, 12; Athen. 11, 486 d-e.
[184] Мирчев, М. Раннотракийският могилен некропол при с. Равна. – ИАИ, 25, 1962, табл. XXIX; Moscalu, E. Цит. съч., pl. CIII.
[185] Маразов, Ив. Ритоните в Тракия. С., 1977.
[186] Marazov, I. The gifts of the Odrysian Kings. – In: The Rogozen Treasure. Sofia, 1989, 90–137.

[187] Георгиева, Р. Цит. съч., с. 110, обр. VIII, XII, XIII.
[188] Cicikova, M. Цит. съч., 135–137, pl. VI.
[189] Чичикова, М. Цит. съч., с. 26.
[190] Cicikova, M. Sur la chronologie du Hallstatt en Thrace. – In: L'ethnogenèse des peuples balkanique. Studia Balcanica, 5, 1971, 80–82.
[191] Филипов, Тр. Керамика и идолна пластика от къснобронзовия некропол при с. Орсоя, Михайловградски окръг. – Археология, 1974, № 2, 12–33, обр. 8 а-в.
[192] Цончев, Д. Тракийско могилно погребение в Родопите от старожелязната епоха. – Археология, 1960, № 3, 52–53.
[193] Cicikova, M. Céramique..., 133–135, pl. IV.
[194] Николов, Б., Сп. Машов, Пл. Иванов. Рогозенското тракийско съкровище. – В: Тракийското съкровище от Рогозен. С., 1988, с. 109 сл. с лит.
[195] Hom. Od., IX, 196–211.
[196] Athen. 4, 131 a.
[197] Moscalu, E. Цит. съч., pl. XCVI–C.
[198] Moscalu, E. Цит. съч., pl. CV, 3, 12, 13; Чичикова, М. Цит. съч., обр. 13.
[199] Антонова, Е. А. Цит. съч., с. 58.
[200] Xen. Anab., 7, 3.
[201] Hdt. 7, 120, 1.
[202] Тодорова, Х. Археологическо проучване на праисторически обекти в района на с. Овчарово, Търговищко, през 1971–1974 г. – В: Овчарово. РП, 9, 1983, табл. VII; Филипов, Тр.Идолна пластика от късноброзовия некропол при с. Орсоя. – МПК, 1978, № 2, с. 15, обр. 15; 11–12.
[203] Xen. Anab., 7, 3; Mikoff, V. Цит. съч., pl. XXIX.
[204] Diod. 21, 12.
[205] Athen. 4, 131 a.
[206] Athen. 12q 531 e–532 a.
[207] Димитров, Д. П. Тракийският град Севтополис. – В: Севтополис. Т. 1. С., 1984, с. 16.
[208] Попов, Д. Цит. съч., с. 152 сл.
[209] Лосев, А. Ф. Гипербореи. – В: Мифы народов мира. Т. 1. М., 1980, с. 304; Лазова, Цв. Хиперборейте. Палеобалкански реалии в античната културна традиция (ръкопис).
[210] Фрейзър, Дж.. Златната клонка. С., 1984, 595–605.
[211] Тодорова, Х. Цит. съч., с. 138.
[212] Георгиева, Р. Обредни ями в Тракия (края на II–I хил. пр.н.е.). – Археология. 1991, № 1, с. 4 сл.
[213] Лазова, Цв. Цит. съч.
[214] Георгиева, Р. Цит. съч., с. 7.
[215] Фрейзър, Дж. Цит. съч., с. 618.
[216] Фол, Ал.. Тракийският Дионис. Книга I: Загрей. С., 1991, с. 190 сл.
[217] Xen. Anab., 7, 3.
[218] Антонова, Е. А. Цит. съч., 49–50.
[219] Попов, Д. Цит. съч., с. 152 сл.
[220] История первобытного общества. Эпоха класообразования. М., 1988, с. 421 сл.
[221] Георгиева, Р. Поминальная практика..., 27–28.
[222] Diod. 21, 12.

[223] Xen. Anab., 7, 3.
[224] Попов, Д. Цит. съч., 90–110.
[225] История..., с. 417 сл.
[226] Ps.-Plut. De fluv. et mont. nom., 3.
[227] Попов, Д. Цит. съч., 102.
[228] Георгиева, Р. Жертвоприношения...с. 200.
[229] Тодоров, В. Н. Еда. – В: Мифы народов мира. Т. 1. М., 1980, с. 427.

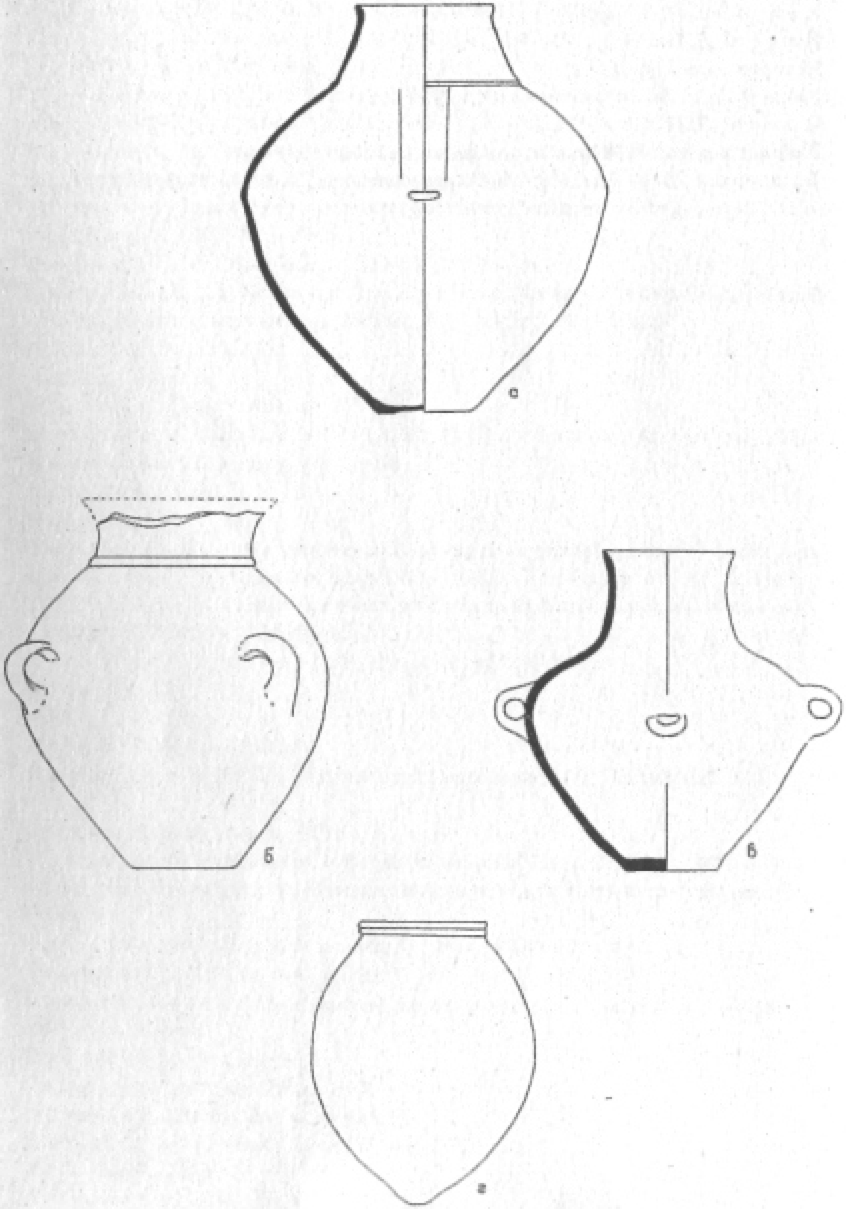

Обр. 1. Съдове за съхранение и пренасяне на продукти от Дядово, Новозагорско (а), Кутела, Смолянско (б), Новград, Русенско (в, по B. Hänsel) – ранна желязна епоха и Севтополис (г) – късна желязна епоха

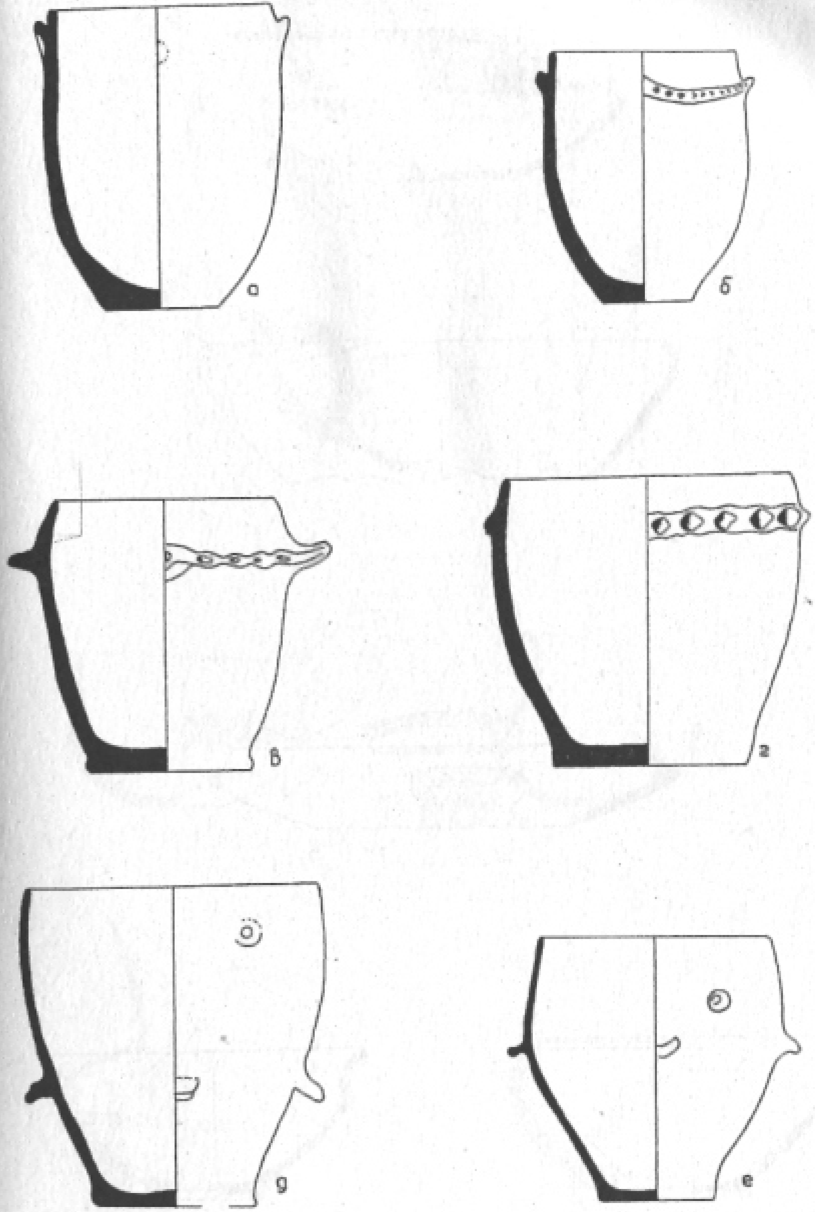

Обр. 2. Съдове за приготвяне на храна от Севтополис (а-б) и Професор Иширково, Силистренско (в-е) – късна желязна епоха

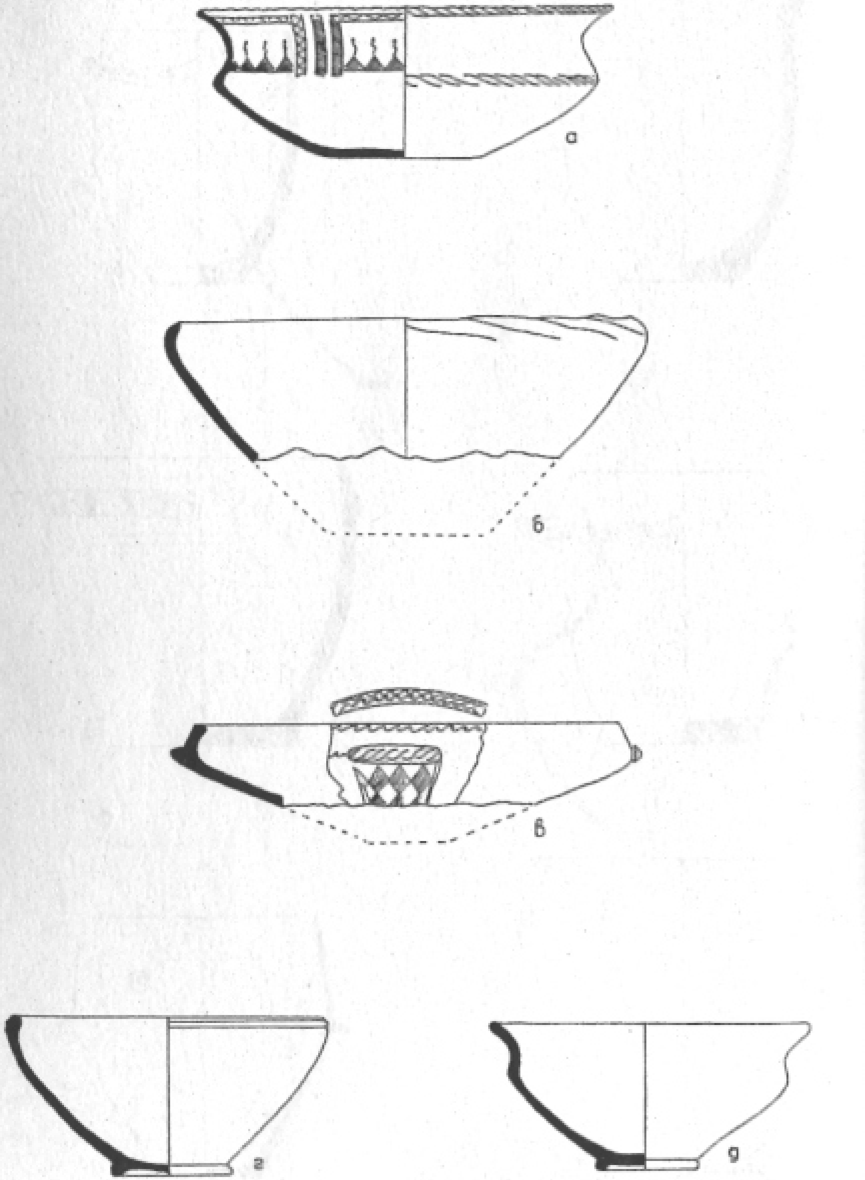

Обр. 3. Съдове за поднасяне на храна от Русе (а, по B. Hänsel), Дядово, Новозагорско (б-в) – ранна желязна епоха и Професор Иширково, Силистренско – късна желязна епоха

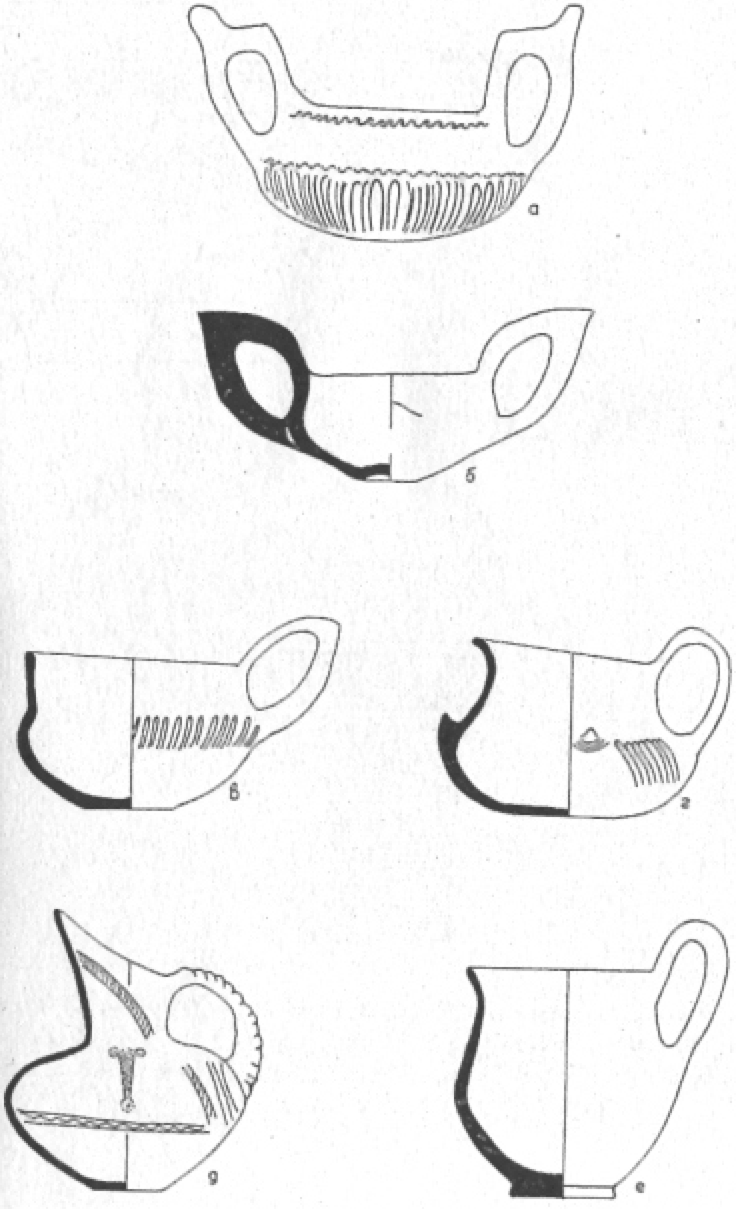

Обр. 4. Съдове за пиене от Криводол, Врачанско (а), Сборяново (б), Дядово, Новозагорско (в), Козлодуй, Видинско (г), Кутела, Смолянско (д, по B. Hänsel) – ранна желязна епоха и Професор Иширково, Силистренско (е) – късна желязна епоха

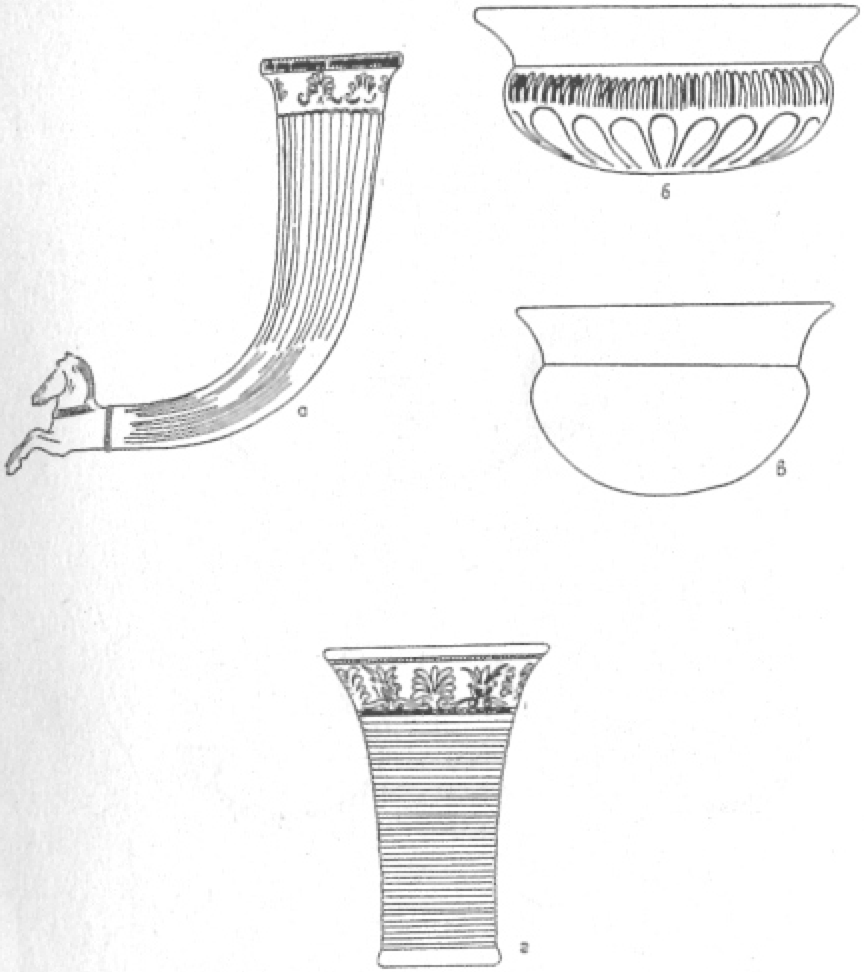

Обр. 5. Метални съдове за пиене от Дуванлий, Пловдивско (а, V в. пр.н.е.), Александрово, Ловешко (б, края на V-началото на IV в. пр.н.е.), Радювене, Ловешко (в, IV в. пр.н.е.), Букьовци, Врачанско (г, края на V-началото на IV в.пр.н.е.)

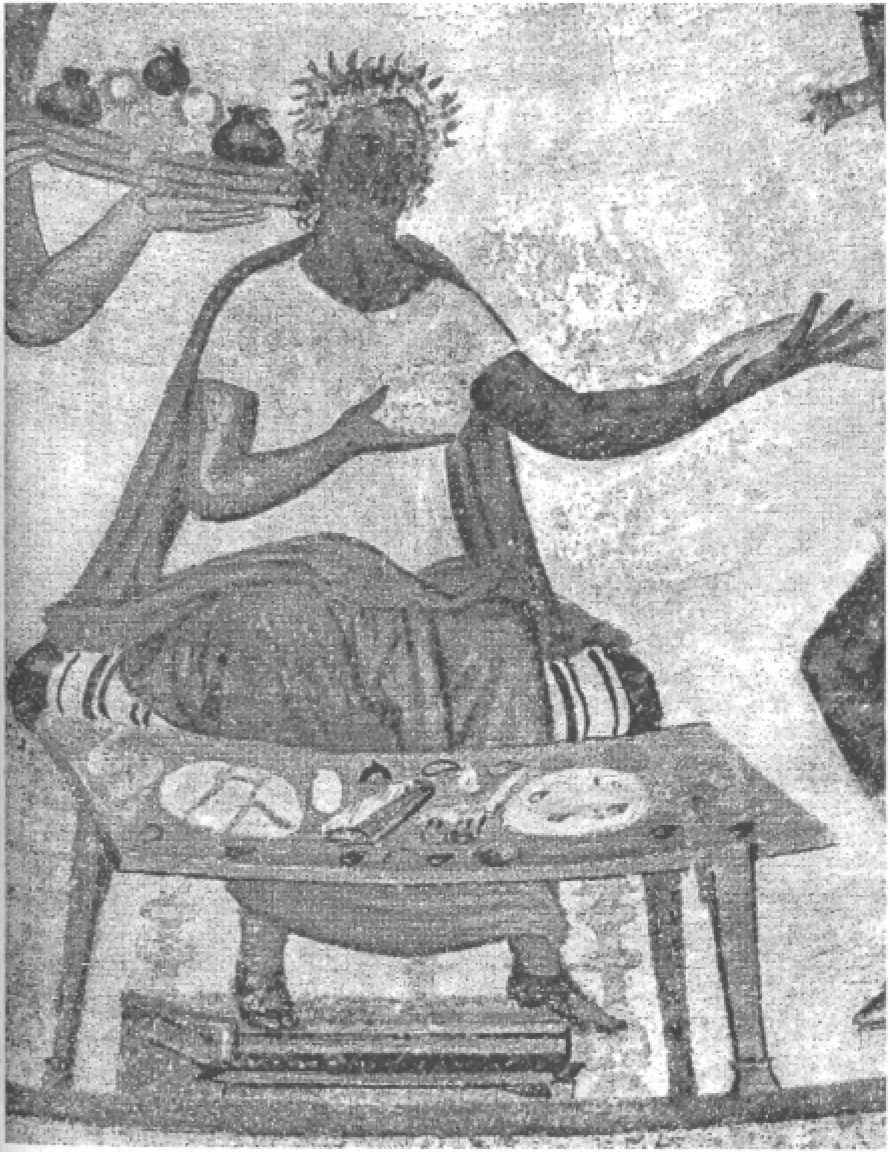

Обр. 6. Триного маса за хранене (поднос) от Казанлъшката гробница

ТЪКАНИ И МЕСТНО ОБЛЕКЛО
(края на II–I хилядолетие пр.н.е.)[1]

РУМЯНА ГЕОРГИЕВА

учванията върху облеклото в древна Тракия имат сравнително история. Разглеждани са дрехите на траките, изобразени върху вази и върху паметници на римската монументална скулптура[2]; са опити за възстановяване на костюма въз основа на археологите материали[3], на вотивната[4] и на надгробната пластика5; сред ните изследвания по тази тема е анализът на сведенията на античните автори[6]. В съвременни етнографски разработки се търсят елементите в българското народно облекло[7]. Всяко едно от изследвания добавя нови наблюдения към реконструкцията на тракийското облекло. Въпреки това обаче и до днес липсва цялостна представа за носените в древна Тракия дрехи, както и за материалите, при направата им. Извън погледа на изследователите са основни и диференцирани функции на облеклото[8], според които то е разпознавателен белег на възрастта и пола на индивида, на семейна, социална и етническа принадлежност.

е опит за изясняване на употребяваните в тъкани и облекла на базата на източници с различен характер. Такива са сведенията на античните писатели, паметниците на изкуството, на скулптурата, на живописта, и принадлежностите към облеклото, открити в некрополите.

античната литературна традиция са оскъдни[9]. Обикновено авторите обръщат внимание на онези елементи от тракийското облекло, по които то се различава от елинското: например, предпочитанието на траките към пъстри платове[10], употребата на топли и на дрехи през зимата[11] и др. Липсва обаче описание, въз основа на би могла да бъде направена сравнително точна възстановка на носените по дрехи.

климатичните условия и спецификата на почвите в обитаваните от ите земи не позволяват съхраняването на тъканите и на другите материали (например коприна, кожа), от които са изработвани дрехите. Ето о откриваните в гробовете принадлежности към облеклото са найто различни видове метални закопчалки (фибули, игли, копчета), апликации и части от колани. Обикновено изводите относно вида на носее дрехи се правят въз основа на тяхното разположение върху телата погребаните. Много често обаче тези предмети са оставяни в гробое само като дар, без да маркират местата на предполагаемото закопчаване или пристягане на дрехата. От това следва, че привличането им о доказателства при реконструкцията на костюма е възможно само дадени случаи, и то при видима повторяемост на тяхното разполагане. Трябва също да се има предвид и обстоятелството, че дори и открити местата им, тези предмети следва да се разглеждат като част от костюма, в който е погребан мъртвият, т.е. в контекста на обредно по своя ктер облекло.

До се отнася до паметниците на изкуството, при използването им о извор винаги трябва да се отчитат техният характер, предназначеи социален адрес (надгробна пластика, предмети на бита, на култа), местоположението на ателието, в което са произведени, както и ът, че във всяко време съществуват определени канони на изобране, които майсторите торевти, художници или скулптори задължио следват.

ски опит за реконструкция на облеклото трябва да бъде съобразен ри важни фактора, които оказват влияние върху формирането и развитието му: климатът, местните традиции и модните тенденции охата.

ез изследвания период земите, обитавани от траките, остават почцяло, с изключение на най-южната си част, в зоната на умерения нентален климат. Според наблюденията на специалистите, от края хилядолетие до I в. пр.н.е. този район на европейския югоизток се теризира с редуване на сухи и на топли периоди (XII–X, VII–VI в. е.) с чести дъждове и с продължителни застудявания (IX–VIII, V–I н.е.). Времето е нестабилно, а климатът, сравнен с този днес, е чително по-суров. Има четири годишни времена, но преобладават ните месеци[12]. Всичко това неоспоримо доказва, че в по-голямата от тези земи би трябвало да се носят облекла, чиято материя и и зависят от сезона, за който са предназначени. Би следвало да се ва още, че за предпазване от студа са обличани прилепващи към ото по-плътни дрехи.

лянието на местните традиции се проявява в зависимостта между на на обличане и поминъка на населението, във въздействието на ичните за всяка общност естетически критерии, в отпечатъка, който неизбежно налага обичайно–обредната практика, както и в консервативността на някои от елементите на облеклото. Всички те придават на костюма и регионално своеобразие, и етноразличителна окраска. Що се отнася до модата, тя също има своята роля. Особено силно е влиянието на Юга, което на места дори води до ранна замяна на местното облекло с характерни за елините дрехи.

---

[1] Тази студия беше вече предадена за печат, когато в „Thracia" 11 (Sofia, 1995) излезе статията на R. Hachmann „Männer- und Frauentracht in Thrakien, 203–240. Ето защо в нея не са използвани или цитирани подкрепящите изводите ми заключения на R. Hachmann, както и оспорвам някои от тях, с които не

Тези особености на изворовия материал, наред с влиянието на природните условия и на местните традиции, са важни за настоящото проучване. Заедно с облеклото са разгледани още онези принадлежности към тоалета, които допълват дрехата или подсказват нейния характер: прически, обувки, шапки и др. В границите на възможното местната носия е представена съобразно нейната функция (ежедневно, празнично, обредно облекло), потърсени са етнографските ѝ особености и етноразличителните характеристики, както и ролята ѝ на важен социален знак.

Тъкани[1]

През изследвания период основни суровини за текстила в Тракия са **коноп, лен, вълна и козина**. Памукът и коприната, произвеждани по това време в Азия и в Египет, са култури непознати за траките, но от средата на I хилядолетие пр.н.е. насетне тъка̀ни от тях платове се появяват и по тези места.

Отглеждането на лен и на коноп е засвидетелствано както в писмените извори[13], така и по палеоботанически данни (срв. пробите от с. Капитан Димитриево, Пазарджишко – каменномедна епоха, от с. Брезово, Пазарджишко, от. с. Копринка, Казанлъшко – I хилядолетие пр.н.е.)[14]. Ленът е сравнително по-рядко срещан, докато конопът преобладава. Несъмнено, тяхното отглеждане е в пряка зависимост от местните географски и климатични особености. Конопът например вирее по-добре в блатисти местности, докато за лен са подходящи слабо плодородните височинни места.

Вероятно в Тракия способите за отделяне на влакната от растенията са близки до тези, използвани в древността на изток, в Елада и в Западна Европа: сушене, топене в застояла топла вода, очукване и разчесване (развлачване)[15]. Може да се предположи, че за последната операция са използвани примитивен дарак[16] или гребен, изработени от дърво или от метал. Несъмнено е познат и начин за допълнителна обработка на влакната, защото Херодот твърди, че изработените от коноп тракийски платове приличат на ленени[17]. В традиционната практика мекота и блясък се постигат чрез изваряване в пепелява вода[18].

Важен суровинен материал за текстила са също вълната и козината. Има мнение, че по това време са отглеждани тънкорунни и дори мериносови породи[19], но според едно сведение на Овидий в района на Томи вълната на овцете е груба, а жените не умеят нито да я предат, нито да я тъкат[20]. Обикновено съобщението се оценява като тенденциозно, макар да няма изрични литературни сведения за обработка на вълната.

Вълната е стригана или скубана (в Тракия ножиците се появяват сравнително късно), а после, както навсякъде в древния свят, е попарвана с гореща вода, разбивана с пръчка, чепкана и развлачвана[21].

Влакната от лен, от коноп и от вълна са предени на хурка и с вретено. Сред доказателствата за предачеството са множеството глинени прешлени, използвани за утежняване на дървените вретена. (Обр. 1, б-и) Особено красноречив е Херодот, когато разказва за трудолюбието на пеонката: жената носи на главата си съд за вода, с едната си ръка води кон, а с другата – преде лен[22]. По този начин преденето е възможно само с т.нар. преносима хурка – дървена пръчка, която се носи затъкната в пояса, и е снабдена в горната си част с приспособление за задържане на влакната. Трудно е да се каже каква е точно хурката, използвана за предене на лен, но тя едва ли е по-различна от роговидната хурка, употребявана за същата цел в българските земи в близкото минало[23]. Не е известно дали в някои райони са познати популярните при предене в Елада епинетрон и герон, създадени около VI в. пр.н.е.[24]

От каменномедната епоха у нас са запазени останки от тъкани, оксидирани върху медни оръдия. От тях се вижда, че пресуканата прежда има различна дебелина[25]. Въпреки че липсват наблюдения за I хилядолетие пр.н.е., изследванията върху тъкани от Гордион (IX–VII в. пр.н.е.) показват, че има различни способи на пресукване, съобразени с вида на тъканта, за която е предназначена преждата[26]. Подобни са резултатите от проучванията за Елада, за Централна и за Западна Европа[27]. И понеже тъкаческите умения на траките са често хвалени[28], е логично да се предположи, че през този период картината за техните земи не е по-различна.

Най-ранните свидетелства за тъкачеството в древността са от Анатолия и се отнасят към VII–VI хилядолетие пр.н.е.[29] Удивително е, че там най-старите образци са от разнообразни и фини платове – обстоятелство, което предполага усъвършенствано производство. Ако се съди по прешлените за вретено и по тежестите за тъкачен стан, в тракийските земи появата на текстила е съвременна на тази в Мала Азия. За тъкане е използван отвесен стан.

---

[1] Илюстрациите към този текст са на Атанас Зоев.

Запазените върху гръцки вази[30] рисунки на станове са доста близки до формата на стана, възстановена въз основа на откритите по местата им глинени тежести в някои жилища от каменномедната епоха (с. Голямо Делчево, Варненско, с. Овчарово, Търговищко)[31]. Разположението на тези тежести подсказва съществуването на конструкция, твърде подобна на отвесния стан, съхранен на места в българските земи до миналото столетие[32]: с горно кросно, закрепено за тавана или между два отвесни, раздвоени в горния си край, пръта и с долно кросно, утежнено в двата си края с допълнителни тежести.

Повсеместната употреба на такива станове в егейския свят, в Мала Азия, в Централна и в Западна Европа (без доказани големи разлики в конструкцията им за цялото I хилядолетие пр.н.е.)[33], както и откриваните от същото време у нас глинени тежести (Обр. 1, к), предполагат разпространението им и в Тракия. Нещо повече – писмените сведения за качествата на тракийските платове предизвикват заключението, че през изследвания период отвесният стан придобива по-усъвършенстван вид: с по-големи размери, може би с дървена рамка отстрани и др. Извън съмнение е, че способите за подготвяне на основата, на вътъка, за оформянето на зева и др., са същите, или са близки до тези, установени за споменатите по-горе области.

Тъкàни са както груби, така и по-тънки платове. Не е известно дали готовите тъкани са подлагани на допълнителна обработка като тепане, кардиране и др.[34] Античните автори изрично отбелязват предпочитанията на траките към пъстри платове, което означава, че са познати различни тъкачески техники, необходими за изработването им. Несъмнено, за багрене са използвани неорганични оцветители. Има съобщения за бели дрехи – в бяло например са облечени жреците на гетите[35]. Херодот говори за ивици червен плат, увиван около краката на някои от траките[36], а Плутарх – за черни хитони, носени от други[37]. Орнаментирането е постигано и чрез съчетаване на естествените цветове на използваните за тъкане влакна, редувани в ивици или в по-сложни комбинации. Важно в това отношение е съобщението, че в Тракия са отглеждани бели и черни овце[38].

Вероятно пъстротата на тъканите е постигана не само чрез втъкаване на разноцветни прежди, но и с нашиване на орнаменти. Има предположение, че извезването на дрехите е практикувано от скитите[39], а по всичко личи, че бродирането върху плат е популярно и в Тракия. Писмените доказателства посочва Г. Михайлов, който подчертава, че употребената от Хезихий дума пъстър, шарен, се използва както за пъстротъкана, така и за бродирана дреха[40]. С бродерия са украсени и женските облекла, носени в края на бронзовата епоха в северозападните области.

Платовете, тъкàни от конопена, от ленена и от вълнена прежда или от комбинациите между тях, са използвани не само за ушиване на дрехи, но и в домашния интериор.

Малко се знае за жилището от I хилядолетие пр.н.е. Селската къща от това време е най-често наземна, с трамбован или с обмазан с глина под, който едва ли е застилан с тъкани. Може да се предполага, че се употребяват рогозки, плетени от слама или от тръстика. През по-ранните епохи използването им е археологически документирано[41]. Изглежда тях има предвид Диодор, когато казва, че пейките за гостите на устроеното пиршество от гетския владетел Дромихет са покрити с пленените от врага постилки, докато тези, на които седят траките, са постлани със слама[42]. Тъканите за дома обаче са ценени от траките: чуждестранният килим е скъп дар за Севт II[43], а за сватбата на дъщеря си Котис I постила навън пурпурни пътеки[44]. Тежестите за рибарска мрежа и мрежата за леглото, открита в Арабаджийската могила (с. Дуванлий, Пловдивско[45]), подсказват и друго приложение на конопената прежда.

Несъмнено, тъкани са използвани за постелки и за завивки. Косвени данни за това могат да се открият в надгробната пластика от римската епоха (мъртвият обикновено е облегнат върху възглавница или лежи на постелка от типа на тънък дюшек[46]), както и в изображенията от Казанлъшката гробница. Там мъжът от централната двойка в куполното помещение седи върху нисък стол, покрит с възглавница. Вижда се, че тъканта е двуцветна и е симетрично орнаментирана: с кафяви краища и с редуващи се през широки бели полета двойни успоредни кафяви ивици[47]. По всяка вероятност платовете за завиване и за постилане са тъкани от коноп или от вълна. Не трябва да се изключва обаче употребата за тази цел на кожи, както и на плъсти.

Върху ездитните коне от куполното помещение на Казанлъшката гробница са изобразени постелки, поставени под седлата[48] (Обр. 2). Те са цветни (жълта и червенокафява), с проста геометрична украса: вписани един в друг правоъгълници, съответно кафяви на жълта основа и светлочервени на червенокафява основа. По всяка вероятност тези постелки (потници) са плъстени. Подобни на тях могат да се видят и под седлата на конниците, изобразени върху ваза № 159 от съкровището при с. Рогозен, Врачанско[49]. Съществува мнение, че от плъст са правени и носените от траките шапки – пилоси, както и някои от връхните им дрехи[50].

Подобно приложение на плъстите е наблюдавано в Алтай[51], в Гордион[52], у скитите и у други народи[53]. Правенето на плъстите от вълна е специфична дейност, която не изисква тъкачески умения, защото те не се тъкат. Наличието на украса върху гореспоменатите образци предполага завидно майсторство в приготвянето им, а ежедневната им употреба, предвид ролята на конницата в тракийския бит, изключва вероятността те да са внасяни отвън.

У много народи на стария свят предачеството и тъкачеството се смятат за типично женски дейности. Вероятно в Тракия предeнето също е женско занимание, но по отношение на тъкането е забелязана интересна закономерност. Обикновено в селищата от каменномедната и от бронзовата епоха останките от станове се откриват само в едно от жилищата, а след опожаряването му – в новото, съградено на същото място. Този факт се смята за доказателство, че с тъкачество се занимава едно семейство, или пък че селото ползва един тъкачен стан[54]. Не може да се каже със сигурност доколко това специфично разделение на труда се запазва и през I хилядолетие пр.н.е., или пък производството на тъкани вече става във всеки дом.

Има сведения, че по-заможните слоеве от тракийското общество използват внесени отвън тъкани и облекла. Известно е, че те с охота приемат като дар дрехи или платове[55]. Ако се съди по изображенията в Казанлъшката гробница и от находките в некропола при с. Дуванлий (Голямата могила), където са открити останки от златотъкана карминеночервена материя[56], през втората половина на I хилядолетие пр.н.е. в Тракия са внасяни фини платове и може би коприна. Косвени данни за подобен предполагаем внос са находките от надгробните могили край с. Смочан, Ловешко (I в.) и край Бургас (II в.), където са намерени една египетска зелено-кафява кърпа, тъкана от лен и от вълна[57], и останки от обагрена в синьо и в кремаво коприна, използвана за ушиването на постеля, на покров и на дрехи на мъртвия[58].

За шиене на изделията от плат са използвани игли от кост или от метал, а на тези от кожа – шила. Към втората половина на I хилядолетие пр.н.е. в тракийските земи се разпространяват и първите ножици[59].

Облекло

Най-ранните данни за вида и за кройката на облеклата, носени в земите на траките, са от каменномедната епоха. Досегашните проучвания сочат, че през този период носията е двусъставна, т.е. състои се от риза, от пола или от панталон, комбинирани по различен начин в отделните области[60]. Сведения за начина на обличане през ранната и през средната бронзова епоха няма. Едва антропоморфната пластика от късната бронзова епоха, разпространена в северозападните тракийски земи, позволява реконструкция на костюма от края на II хилядолетие пр.н.е.

Женското облекло в края на бронзовата и през ранната желязна епоха

Основен извор за възстановяване на женското облекло от края на II хилядолетие пр.н.е. е антропоморфната пластика, разпространена в района на Средното Подунавие, където живеят носителите на т.нар. култура на инкрустираната керамика[61]. Северозападна България и югозападните румънски земи попадат в нейния източен дял. Тук най-важните обекти, от които произхождат антропоморфните фигурки, са некрополите от с. Орсоя, Ломско[62], от с. Ново село, Видинско[63], и от Кърна (в Румъния)[64]. За разлика от фигурките от останалите райони, тези от източния край са силно стилизирани и се смята, че върху тях не може да се види реално изображение на носията[65].

Сравненията на тези фигурки с пластиката от Средната и от Централната част на Средното Подунавие обаче показват, че и тук, както и там, е изобразявана дълга до земята едноделна дреха[66]. Тя има правоъгълен (със заоблени краища) преден и заден изрез на деколтето, дълги ръкави и широка пола. Ръкавите, изглежда, са прикачвани към дрехата малко по-ниско от рамото и това особено ясно личи при идола от Даль (в Сърбия)[67]. Талията е пристягана с текстилен или с кожен колан, обшит понякога с метални апликации. Дрехата е богато орнаментирана. Горе украсата е съсредоточена около пазвата, а широката пола е украсена от всички страни (Обр. 3).

Не може да се отрече, че при фигурките от Източната група орнаментът носи белезите на чисто декоративен стил[68], без реално да отразява начина на украсяване на облеклото. Очевидно е сходството му с украсата върху керамиката. Този факт подсеща за разпространеното мнение, че по принцип първообразът на орнамента се ражда в текстила и едва по-късно се пренася върху изделията от глина. В случая достоверността на твърдението е непроверима, но може да се предположи, че действителната пищност на женския костюм е подсказана чрез тази богата украса.

Анализът на пластиката от Средното Подунавие показва, че носията е шита от груб, по всяка вероятност вълнен плат, а орнаментът е по-скоро бродиран, отколкото тъкан[69]. Сигурно е, че дрехата е едноцветна. Тя е изкуствено обагрена или пък е в естествения цвят на използваните за текстила влакна и е везана с различна прежда. При украсяването ѝ значително място се пада на металните апликации. Те са по-ясно забележими при пластиката от Централната и от Западната група[70]. Изображения на метални украси, пришити върху дрехите, могат да се видят и върху фигурките от Кърна. Това са кръгли, изпъкнали топчета с по три концентрични удебелявания, луновидни пластинки и др.[71]

Костюмът е допълван с различни по вид и по предназначение накити. Сред тях най-многобройни са тези за главата и за шията. Върху скулптурите от Източната група те рядко са изобразени реалистично, но дори и при тях могат да се различат масивните торкви със спирално завити краища, разнообразните спираловидни украси и висулки[72]. Макар главата и лицето да са схематично моделирани, почти при всички фигурки личи спускащата се отзад на тила „лента“, върху чиито край, който стига почти до средата на гърба, е прикрепена метална висулка. Предполага се, че става дума за покритие на косата от рода на шапка или на диадема[73], но не е изключено това да е тип прическа, при която косата, сплетена на множество плитки, се прибира отзад в нещо като „косичник“, скрепен с метални украси. Основание за твърдението може да се види във фигурките от Кличевац, от Гардиновци (в Сърбия) и др.[74]

Обстоятелството, че металните апликации и накити, изобразени върху фигурките, са археологически засвидетелствани, подчертава правдоподобността на облеклото, представено върху тях. Трябва обаче да се има предвид, че една така обшита с метал дреха, при това допълнена с масивни накити, е неудобна за всекидневна употреба. Може би в случая става дума за един „церемониален“ вариант на местната носия, който жените носят по време на празник, или в който са обличани мъртвите за погребение.

Важно е да се отбележи, че изработването на такава дреха – от едно парче плат с изрязан прорез за главата, зашито отстрани до мястото, където са прикачени ръкавите, и най-вече с бродерия – предполага съществуването на майсторски умения. Съхранените в Западна Европа тъкани и облекла от бронзовата епоха[75] са добра илюстрация за широкия обхват на тези изключителни постижения в областта на текстила и на шивашкото изкуство.

Изследванията показват, че към края на бронзовата епоха в европейските земи преобладаващо се носят шити облекла. Те се различават помежду си въпреки сходството на повсеместно разпространените метални добавки към дрехата (колани, закопчалки, апликации и др.). Може да се твърди, че населението, създало т.нар. култура на инкрустираната керамика, притежава близка по етнографски признаци носия. Няма данни за начина на обличане в останалите тракийски земи. Незначителният брой на запазените от това време принадлежности към костюма не позволяват неговото възстановяване, но все пак изглеждат достатъчни, за да се предположи, че става дума за облекло, различно от това в северозападните краища.

Въз основа на множеството метални накити и принадлежности към костюма, археологически засвидетелствани в северозападните области за периода от IX–VIII до VI в. пр.н.е., се предполага, че женското облекло там запазва характерните за късната бронзова епоха метални украси и апликации[76]. Откритите бронзови копчета, розети и др., пришивани върху текстилни или върху кожени колани, са сигурно указание, че все още се носи препасана в кръста дреха[77]. Изглежда съхранена и практиката за обшиване на пазвата и на полата с метални апликации.

Продължават да се носят масивни торкви със завити краища и тежки гривни с една или с повече навивки. Сравнително рядък накит са обеците и пръстените. Честото намиране на спирали от тесни метални ленти в тилната област на погребаните жени предполага използването им за украсяване на главата. Те, изглежда, са нанизвани върху сплетената на тънки плитки коса[78].

От казаното може да се направи изводът, че облеклото, характерно за втората половина на II хилядолетие пр.н.е. в северозападните области, запазва своя силует и през ранната желязна епоха, т.е., че продължава да се носи едноделната шита дреха с дълги ръкави и с пищна украса. През този период консерватизмът в начина на обличане е особено забележим на фона на динамичното културно развитие на района[79]. Има обаче и признаци за промяна. Най-важен сред тях е появата и разпространението на фибулата (Обр. 4).

Позната в разнообразни форми, варианти и размери, фибулата е безопасна игла, използвана за закопчаване и за украсяване на облеклото. Съществува мнение, че появата ѝ е свързана с потребността от по-плътни дрехи поради настъпилото в Европа към края на бронзовата и през началото на ранната желязна епоха общо застудяване[80]. Това обяснява бързото ѝ разпространение в широк ареал, който надхвърля Тракия и Балканите.

Фибулите са носени и от жени, и от мъже. По местонахождението им в гробовете се съди за начина, по който са използвани в тракийското облекло. Предполага се, че те маркират мястото на закопчаването на дрехата. Фибулите се намират най-често в областта на гърдите или на височината на раменете, като не винаги са поставени симетрично, или пък са различни по тип и по големина. Има гробове с една, с две и с повече фибули, но рядко може да се каже със сигурност дали те са носени само върху една дреха, или пък че не са използвани с чисто декоративна цел.

През този период в Елада (където ролята на фибулата в женското облекло е отдавна изяснена) са носени драпирани дрехи, захващани върху раменете с фибули[81]. Предхождащите ги закопчалки от субмикенската епоха са големи бронзови игли, чиято употреба продължава успоредно с тази на фибулите и по-късно[82]. Впрочем, през ранната желязна епоха такива игли са използвани и на някои места в Южна Тракия[83].

Предположението, че по това време в северозападните тракийски земи се носи шита дългоръкавна дреха, на пръв поглед изключва там употребата на фибулата като закопчаваща безопасна игла. Малка е обаче вероятността под влияние на тогавашната мода тя да е носена само за украса. Популярността и повсеместното разпространение на този накит в Тракия и появата на местни типове фибули[84] са сигурен знак, че той се използва по предназначение. Това може да означава, че наред с наследената от късната бронзова епоха носия се носи и облекло от друг тип, или пък че след IX–VIII в. пр.н.е. костюмът променя кройката си.

Няма достатъчно данни, които да потвърдят или да отхвърлят сторените предположения. Твърде е вероятно да е носена връхна, безръкавна дреха, закрепвана в областта на гърдите или на едното рамо с една или с повече фибули. Плащове от такъв тип носят например келтските и германските жени[85]. В подкрепа на споделената идея могат да бъдат привлечени често срещаните тук фибули с големи размери (с дължина 10–15 см)[86]. Несъмнено те са прикрепяли към тялото една по-плътна и по-тежка дреха.

Допустима е и появата на облекло, което постепенно измества носията, наследена от късната бронзова епоха. Поради честото практикуване на трупоизгарянето и поради липсата на сигурни антропологически наблюдения, които да разграничат погребаните по пол и по възраст, възстановяването му обаче, въз основа на разположението на принадлежностите към него, е невъзможно.

Сведенията за облеклото от останалите райони на древна Тракия са оскъдни. От югозападните територии са познати почти същите принадлежности към дрехата, както и на северозапад: колани, вероятно от кожа или от текстил, закопчавани с големи кръгли бронзови токи или апликирани със свързани помежду си копчета, различни по тип фибули, игли, спирални украси за коса и за шия, торкви със завити краища, метални копчета и др.[87] Забелязаната от изследователите прилика обикновено се обяснява с раздвижването на населението в централната балканска област към края на бронзовата и началото на желязната епоха.

Възможно е обаче причините за сходството да се коренят в общобалканското единство на негръцкия тип облекло[88], върху чието развитие през този период от една страна влияние оказва културата, формирана в Източноалпийската зона[89], а от друга – тази на Елада[90]. По всяка вероятност, още към края на VII–VI в. пр.н.е. по най-долните течения на

реките Струма и Вардар местното облекло започва да губи позиции и в женския гардероб навлизат драпираните дрехи.

Изглежда, липсата на тежки метални украси е една от характерните черти на женския костюм в Североизточна Тракия. Разпространените там фибули представят типични за източните области и за част от Родопите образци и в преобладаващото си мнозинство произхождат от гробове с изгаряне или са случайни находки; изключение прави една могила от първата половина на ранната желязна епоха в Свещари, Разградско, където фибулите са върху едното или двете рамена на погребаните жени[91]. При отсъствието на достатъчно данни за местонахождението им обаче остава неясен начинът, по който са носени върху тукашния женски костюм. Една находка от с. Бързица, Провадийско, показва, че понякога той е препасван в кръста. Намерените там колани (обръчи) от злато и от сребро се свързват типологически с принадлежностите към облеклото от първата половина на ранната желязна епоха докъм VIII–VI в. пр.н.е. Вероятната им разновременност предполага популярността на колана за продължителен период. От съдържанието на находката личи, че местният костюм е допълван още с гривни, с огърлица от златни мъниста и с обеци[92].

Незначителни са данните за облеклото и в югоизточните области. Поради липсата на антропологически наблюдения, намерените в гробовете по местата им фибули (обикновено в областта на гърдите или върху едно от двете рамена) не могат да бъдат категорично свързани с мъжката или с женската носия. Масовото им разпространение в Родопите е може би знак за специфичната характеристика на облеклото в планинските райони. Сигурно е, че там женският костюм е допълван с гривни, по-рядко с пръстени, с обеци и др. От изключителна важност е фактът, че в същата зона сред принадлежностите към облеклото има предмети (ажурни колани, спираловидни украси за коса и др.), характерни за северозападните области[93]. Не е ясно обаче дали появата им е свързана с промени в женското облекло, или те само допълват тукашния костюм.

Към края на ранната желязна епоха в принадлежностите към облеклото настъпват промени, които свидетелстват за опростяването на женския костюм[94]. В западните територии престават да се употребяват спиралните украси за коса и за шия, тежките метални колани, различните бронзови висулки и амулети. Отмира практиката за обшиване на дрехата с метални копчета, но предпочитанията към пищните метални украшения се запазват. Това се вижда от популярността на различните по тип масивни гривни, обеци, фибули и др.[95] На изток промените не са така ясно забележими, но изглежда отликите между тях и западните райони загубват яркостта си. С приобщаването на Тракия към елинистическия свят настъпва известна стандартизация в принадлежностите към облеклото и те престават да бъдат сигурен извор за силуета и за характера на носените дрехи.

Женското облекло през късната желязна епоха

Античните автори не съобщават подробности за съвременното им тракийско женско облекло. Опит за възстановяване обаче на някои от носените през втората половина на I хилядолетие пр.н.е. дрехи може да се направи въз основа на изображенията върху паметниците на тракийската торевтика, надгробната пластика и скулптурата.

Върху три от вазите от съкровището при с. Рогозен – № 155, № 157 и № 158[96] и върху ритона от с. Поройна (в Румъния)[97] – произведения на тракийската торевтика, са изобразени женски фигури, чиято дреха е парче плат, преметнато върху гърба и върху дясното рамо така, че покрива едната ръка и минава под мишницата на другата. Другият край на плата закрива лявото рамо и в областта на гърдите се кръстосва с първия, като под мишницата на дясната ръка провисва надолу (Обр. 5). С изключение на една от фигурите (ваза № 157 от с. Рогозен), където дължината стига до колената, във всички останали случаи тя е до глезените.

В досегашните изследвания дрехата е определяна като хитон, но тя няма аналогии нито сред хитоните от класическата, нито сред тези от елинистическата епоха. И ако все пак трябва да бъде сравнена с елинското облекло, по начина си на обличане и на надипляне тя по-скоро напомня химатион. За да покрива тялото по показания на фигурите начин, платът би трябвало да бъде правоъгълник с дължина равна на удвоената дължина на тялото и с ширина не по-малка от 1,50 м.

Мненията за изображенията върху ритона от Поройна са различни. Според едни автори там са представени две двойки женски божества[98]. Според други, до двете седнали богини са изобразени мъже, облечени в женски дрехи[99]. Що се отнася до женските фигури от споменатите вази на рогозенското съкровище, в тях изследователите виждат тракийска богиня (Великата богиня–майка)[100]. Интересно е, че в случаите, когато е облечена по описания по-горе начин, тя винаги е представена в аспекта си на богиня–ловджийка. Различно е обаче облеклото ѝ, когато е изобразена като покровителка на природата (ваза № 157 от Рогозенското съкровище). Там тя носи типичен за елинистическата епоха хитон[101], подобен на хитоните, в които са облечени т.нар. колесничарки от същата ваза, както и женските фигури–кариатиди от гробницата край с. Свещари, Разградско[102].

Същата дреха носят и конниците, изобразени върху ваза № 159 от Рогозенското съкровище[103]. Тя стига до височината на колената, а по развяващия ѝ се край при единия от тях личи, че става дума за незашито отстрани парче плат. Дрехата е облечена върху панталон, който обхваща и стъпалата на ездачите. Под нея единият от тях носи изрязана по врата риза с дълги ръкави.

Не е тук мястото да се разисква в детайли иконографията на божествата в тракийската торевтика. Може обаче да се припомни, че върху паметниците на Бендида обикновено богинята е изобразена в типично мъжко облекло: с високи ботуши, с къс хитон, със зейра и др.[104] В този смисъл е допустим въпросът дали е възможно женските фигури от Рогозен и от Поройна да са примери за подобно въвеждане на характерните за мъжкото облекло елементи в нейната иконография през този период (IV в. пр.н.е.).

Естествено е и запитването носена ли е тази дреха в ежедневието? В комедията „Птици“ на Аристофан има пасаж, според който траките (в случая – трибали) обличат дрехата си не както е прието, а като я премятат отляво[105]. Очевидно се има предвид близка до гръцкото драпирано облекло горна или връхна дреха, обвивана около тялото така, че да покрива ръката (ръцете) в областта на рамото. Разбира се, не може да се твърди, че става дума за изображения върху вазите костюм. Логично е обаче да се предположи, че такъв тип свободно натъкмявано към тялото облекло не е иконографска щампа, а е действително употребявана в Тракия дреха. Не е изключено тя да е носена и от мъже, и от жени и да се различава, подобно на гръцкия хитон, единствено по дължината си. Изкушение е да се мисли също, че различията в костюмите на богинята в аспектите ѝ на покровителка на лова и на природата са знак и за отлики в облеклото на девойките и на жените изобщо.

Върху апликациите от съкровището при с. Летница, Ловешко (около средата на IV в. пр.н.е.), също смятано за творение на тракийски торевти[106], може да се види изображение на друг тип женско облекло. Там е показана шита, дълга до глезените риза, която има набор около врата и прикачени в областта на рамото ръкави, чиято дължина достига височината на лактите или на китката.

Изобразено само тук, това облекло трудно може да бъде обяснено с иконографските норми на епохата. Освен това, то има аналогии в значително по-късния паметник от Адамклиси (II в.)[107] (Обр. 6). Там жените носят риза, набрана в основата на врата. Този набор, получен при навървянето на плата при деколтето, придава специфична надипленост на дрехата в горната ѝ част, но се загубва при полата. Ръкавът е къс, но няма доказателства за начина на прикачването му, нито пък за разширяването на полата чрез вмъкването на странични клинове[108]. На дължина ризата достига глезените и се носи с усукан текстилен колан (пояс), който я притяга хлабаво на височината на ханша.

Следователно може да се твърди, че през втората половина на I хилядолетие пр.н.е. за женския костюм в североизточните тракийски земи е характерна шитата едноделна дреха. Това е вълнена или конопена риза, ушита от две или от четири парчета плат, с права пола и набор около врата и с прикачени ръкави, които имат различна дължина. Обикновено дрехата е препасвана около кръста. От изображенията върху колоната на Траян в Рим са известни и по-къси ризи, надявани върху описаните по-горе, чиито край е повдигнат отпред и е подпъхнат в пояса. Те обаче нямат аналогии в по-ранните паметници и не са включени в настоящото изследване[109].

Трети пример за изображение на женско облекло от втората половина на I хилядолетие пр.н.е. представя една от фалерите, открита при с. Галиче, Оряховско (II–I в. пр.н.е.)[110]. Върху бюста на жената там се вижда дреха със заоблено деколте, обточено с бордюр, покрит с бродерия. От деколтето започва богат набор, който придава ширина на пазвата. Ръкавът е тесен и е прикачен към дрехата непосредствено под височината на рамото. По подобен начин са облечени и жените, изобразено върху фалери, открити при с. Якимово, Михайловградско, и при с. Херастръу в Румъния (II–I в. пр.н.е.)[111].

Някои изследователи свързват тези изображения с гръцкия, със сарматския или тракийския пантеон и търсят местата на ателиетата, в които са изработени фалерите, в и извън тракийските земи[112]. Противоречивите мнения превръщат споменатите паметници в твърде несигурен извор. Има обаче видимо сходство между облеклото, представено върху тях, и дрехата, характерна за северозападните области към края на II и през първата половина на I хилядолетие пр.н.е.: бродерията върху пазвата, металните украси около шията, начинът на пришиване на ръкавите, оформянето на деколтето.

Очевидно е, че общите елементи в силуета на тези фигури са белег за иконографска схема, към която торевтите се придържат. Не е ясно обаче дали дрехата, която те изобразяват, е употребявана в ежедневието, или е резонанс на едно облекло, битувало по-рано и съхранено (възпроизвеждано) само в пластиката или в някакъв обреден контекст.

От долината на р. Струма са известни два надгробни релефа с предполагаемо изображение на Бендида. Въпреки късната им дата (II–III в.), причината те да се споменат е идеята, че богинята е представена в традиционното за района тракийско женско облекло[113].

Върху релефите е изобразена жена, която носи стигаща до глезените дреха с дълги ръкави (хитон?). Върху полата надолу, подобно на престилка, се спуска парче плат. На височината на коленете то завършва във формата на лист, а над пояса се раздвоява в остро деколте. При единия от релефите (този от Мелник) това тясно парче плат е покрито с бродерия. Широк колан, очевидно от плат, притяга костюма в кръста.

Не е ясно как изглежда дрехата откъм гърба. Според Д. Попов, платнената лента завършва зад врата[114], а В. Герасимова смята, че тя е оформена отзад по описания начин и така придобива вид на отворен отстрани сукман[115]. Сигурно е, че е надявана през главата и че няма функционално предназначение – например да предпазва от студ, да закрива отворена отпред риза и др. Очевидно става дума за елемент от костюма, който му придава своеобразие и оригиналност.

Малко са данните от предходния период, които могат да подпомогнат изясняването на произхода и на характера на тази дреха. През първата половина на I хилядолетие пр.н.е. в района са носени облекла, комбинирани с много метални украси. Техният модел обаче е по-скоро предполагаем, отколкото сигурен. Има всички основания да се смята, че още към края на ранната желязна епоха в облеклото тук се чувства влиянието на гръцката мода. Ето защо запазването на тази дреха в ежедневието и възпроизвеждането ѝ в късните паметници изглежда необичайно. Подобни изображения, с които тя да може да се сравни, липсват[116].

Важно е да се отбележи, че така облечената богиня е представена като повелителка на света на мъртвите. Странно е обаче, че в един съвременен на релефа паметник от същата област тя носи характерното за епохата облекло, както и небрида, макар да има същите функции и атрибути[117]. Изглежда, отговорът се крие в идеята за собствена, местна иконография[118]. Въпреки това смятам, че дрехата, която напомня бъдещия византийски императорски лорум и християнския епитрахил[119], е по-скоро белег за същността на божеството (например, един нощен корелат на Бендида), отколкото елемент на традиция. Бръшляновият лист, с който тя завършва, е може би знак за вероятната ѝ връзка с погребалната обредност[120].

Казаното не изключва напълно възможността тази дреха да е наследство от миналото. В такъв случай обаче трябва да се разглежда като архаизиращ облеклото елемент, при това запазен само в обредността и респективно – във вотивната пластика.

Паметниците на живописта и на художествената пластика (например Казанлъшката гробница, гробницата край с. Свещари[121]), както и сведенията, че съпругите на тракийските владетели получават в дар чуждоземни облекла, са своеобразно доказателство, че през втората половина на I хилядолетие пр.н.е. в Тракия проникват дрехите, носени от елинските жени[122]. С приобщаването на тукашните земи към елинистическия свят влиянието от юг и от югоизток се засилва. От него най-силно засегнати са Южна Тракия и Черноморското крайбрежие. Не може да се твърди, че елинистическият тип облекло измества местната носия, но е твърде вероятно на места то да е употребявано наравно с нея. Находките от тракийските некрополи издават например съществуването на една прослойка жени, които принадлежат към тракийската върхушка, а облеклото им и принадлежностите към него са изцяло подчинени на елинистическата мода[123].

Костюмът от втората половина на I хилядолетие пр.н.е. допълват фибули, колани, обеци, гривни, пръстени, огърлици, изработвани от благородни метали, от бронз, и по-рядко – от желязо. Срещат се украшения от полускъпоценни камъни, увеличава се количеството на вносната бижутерия[124].

Вероятно косата се носи непокрита, а прическите са разнообразни: разделена на прав път и сплетена на плитки, които се спускат покрай лицето (например върху вазите от с. Рогозен, върху фалерата от с. Галиче), дълга, падаща върху раменете (например върху ритона от Пороина, върху вазите от Рогозен), или къса (например върху апликациите от с. Летница, върху вазите от с. Рогозен)[125]. Няма данни за съществуването на зависимост между начина на обличане и начина на сресване на косата.

На краката са обувани подобни на чорапи „обуща“ от плъст, а също кожени обувки и цървули[126].

Мъжкото облекло в края на бронзовата и през ранната желязна епоха

Повечето изследователи вижда в антропоморфната пластика от късната бронзова епоха от Средното Подунавие изображения на женско божество. Съществуват обаче и мнения, че някои от фигурките са мъжки персонажи[127]. Спорът е със стара дата и в основата му стоят итифаличността на фигурките и подчертаното им женско облекло. Съмнението, че може би става дума за облечени в женски дрехи мъже сигурно ще подклажда пренията и в бъдеще, макар че засега те остават в кръга на предположенията за характера на божеството. В конкретния случай обаче наличните данни не могат да се използват за възстановяване на мъжкия костюм от края на бронзовата епоха. Сведения за останалите райони на Тракия също липсват.

За реконструкцията на мъжкото облекло не са достатъчни и материалите от некрополите от ранната желязна епоха. Затрудненията произтичат от несигурното определяне на пола на погребаните според вида на гробния дар, както и от не рядкото съжителство между оръжия и накити в един и същи гроб (например гривни, фибули, коланни токи, спираловидни украси и др.)[128]. През този период със сигурност мъжкият костюм допълват фибули, метални копчета, използвани за закопчаване или за украсяване на дрехата в горната ѝ част, и токи за колан. Макар и рядко, носени са пръстени, торкви, гривни[129].

Трябва обаче да се подчертае, че обикновено покойникът–мъж е погребван като воин, с принадлежащото му нападателно или предпазно въоръжение. То предполага и в подобаващо за целта облекло. Появата на части или на цял набор от конска амуниция в гробовете след VIII в. пр.н.е., а по-късно в близост до тях и на коне, е знак, че освен това носената от мъртвия дреха е подходяща за езда. С други думи, костюмът, възстановен въз основа на материалите от гробовете, ще е костюм на войник или на воин–конник.

Каменната пластика от този период дава само бегла представа за вида на мъжкото облекло. Едно от ранните изображения на облечена мъжка фигура се намира върху една от плочите от Разлог. Дългогодишният спор относно датата и предназначението на тези паметници напоследък клони в полза на вотивния им характер и на критско–микенското влияние в тяхната направа[130]. Има обаче и автори, които ги датират в границите на ранната желязна епоха[131]. Описанията на облеклото на итифалическата фигура са различни. Според Т. Герасимов, мъжът е обут в тесни панталони, над които носи неясна дреха и има дълга, извита напред брада[132]. Според Г. Тончева, която много грижливо изследва паметника, „адорантът“ е облечен в риза или в ризница и т.нар. двойна престилка – вид набедрена препаска, характерна за минойския мъжки костюм. Обут е във високи ботуши с обърнат и с украсен горен край, има къса брада, дълга коса и носи шлем, направен в горната си част от мидени черупки[133].

Трудно е да се даде категорично мнение за вида на дрехата и всеки нов опит за разчитането ѝ ще предложи и ново виждане за нейните детайли. Успоредната на бедрата врязана линия например, тълкувана като имитация на минойска кожена препаска, може да бъде знак за самата кройка на панталона, за наличието на набедрениците, и дори може да маркира долната част на външна риза с разрез от двете страни, препасана в кръста. Оспорима също е и идеята за странната комбинация между високите ботуши, носени в области с по-студен климат, и набедрената препаска, характерна за юга. Примерите могат да продължат, но онова, което е сигурно, е, че мъжът има шито, двусъставно облекло: риза (или ризница), орнаментирана в горната си част, и тесен панталон.

Друг ранен портрет на облечена мъжка фигура представя статуята от с. Белоградец, Варненско (VII в. пр.н.е.)[134]. Схематичният рисунък не прави ясна кройката на дрехата. Изглежда, мъжът носи пристегната с колан в кръста дреха, чиято дължина не е показана. Тя прилича на кожена ризница, която допълват кожена торбичка–колчан за стрели, къс меч, нож, лък в калъф и огърлица от средиземноморски охлюви.

Останалите статуи от този тип[135] не дават по-ясна представа за мъжкото облекло.

Очевидно, направеното с толкова уговорки описание на мъжкия костюм не разкрива възможност за точната му реконструкция. Може само да се предполага, че се носи облекло в две части. То задължително е препасвано в кръста, защото върху колана е закрепвана по-голямата част от въоръжението. Вероятна е и употребата на безръкавна наметка, закрепвана с фибули в областта на гърдите или на рамото.

Мъжкото облекло през късната желязна епоха

Според сведенията на античните писатели, траките–воини носят високи ботуши, шапки от лисича кожа, риза, която не рядко покрива бедрата, и най-сетне – дълга до земята плътна наметка (зейра). Краката им понякога имат набедреници, а в други случаи – увити в долната им част ивици плат[136]. Трябва да се види обаче имат ли тези данни съответствие в археологическата действителност.

Върху паметниците на тракийската торевтика от този период има изображения на облечени по различен начин мъже. Тези от ваза № 159 от Рогозенското съкровище носят тесни панталони, които покриват краката до върха на пръстите. Единият мъж е облечен в риза с дълги ръкави, изрязана по врата, а телата и на двамата са обгърнати от надиплена дреха. Тя представлява парче плат, преметнато върху гърба и върху раменете така, че с единия си край покрива дясната ръка, а с втория закрива лявото рамо, като в областта на гърдите се кръстосва с първия. На дължина дрехата достига коленете и не е зашита отстрани[137] (Обр. 8). Вече се отбеляза, че подобна дреха носят и жените, представени върху вази № 155 и № 157 от рогозенското съкровище и върху ритона от Поройна.

Мъжете, изобразени върху фалерите от с. Летница, са облечени в изрязана покрай врата риза с дълги ръкави, запасана с колан, влизаща в тесни панталони, които покриват краката до върха на пръстите. В повечето случаи върху ризата е надяната метална ризница, която стига до средата на бедрата. Един от конниците носи метален наколенник[138] (Обр. 7). Подобно облекло може да се види върху фигурите на шлема и върху единия от наколенниците от с. Аджигьол, върху шлема от с. Бъйчени (в Румъния) и др.[139]

Както в Рогозенското съкровище, така и върху апликациите от с. Летница е представен костюмът на воин–конник. Той носи облекло в две части: риза с дълги ръкави и тесни панталони. Необичайният начин, по който панталонът покрива краката, го прави близък до панталоните, носени от много източни народи, и характерен за т.нар. costume mède – известен от много паметници, между които и от Ападана в Персеполис[140]. Ето защо се смята, че този костюм е иконографска заемка от Изтока, неотделима от създаващата се през този период символика на конника–ловец[141].

Трудно е категорично да се отговори дали дрехата на изобразените върху паметниците мъжки персонажи следва само една иконографска схема, или става дума за облекло от ежедневието. Тесните, подобни на съвременния чорапогащник панталони, наричани анаксириди, са облекло, популярно на изток, но непознато за скитите. Носят ги обаче германи и келти, които, според някои изследователи, те възприемат от източноевропейските негръцки народи[142]. Именно чрез тяхното посредничество започва употребата им в западните области на Римската империя. Кройката на тези панталони може да се види от образците, запазени в някои германски гробове[143], а в Тракия – от фреските в късноантичната гробница в Силистра[144] (Обр. 9). Те са шити от вълнен плат и имат прикачен колан, върху който е закрепван друг – подвижен колан, изработен от текстил или от кожа. Крачолите са кроени поотделно, като на мястото на снаждането им е вмъквано продълговато парче плат. Долната, покриваща стъпалото част, е допълнително пришивана в областта на глезена.

Общите елементи в облеклото на мъжките фигури потвърждават съществуването на торевтичен модел, към който тракийските майстори се придържат. Възможно е тази иконография, подобно на изображенията на стрелците върху колана от с. Ловец, Старозагорско[145], да е наистина повлияна от Изтока, но анализът по-горе позволява да се предположи, че изобразеният костюм има своите аналогии в действителността. Той е удобен не само за езда, но и е подходящ за по-суровия климат на тукашните земи.

Изглежда, панталонът е характерна дреха за тракийското мъжко облекло. Двама мъже, изобразени върху един надгробен паметник, открит в Абдера (I в. пр.н.е.), също носят панталони, които прилепват по крака и стигат до глезените[146]. Под развяващата се хламида единият от тях е облечен в риза с дълги ръкави, която стига до хълбока, и е препасана в кръста.

В подобни панталони са обути и даките, изобразени върху паметника при Адамклиси[147] (Обр. 6) и върху Траяновата колона (II в.)[148]. Те също носят външна риза, която е срязана отстрани надолу от кръста и стига до височината на коленете. Тя е с дълги ръкави и има заоблен или триъгълен изрез около врата. Обикновено е пристегната с колан, изработен от текстил или от кожа.

Приведените примери принадлежат на различни по тип и по дата паметници – обстоятелство, което говори в полза на достоверността на представените върху тях облекла. На тази основа могат да се възстановят два типа мъжко горно облекло. Единият от тях се състои от панталони–анаксириди и от къса риза, която обикновено се носи запасана. Понякога вместо риза или върху нея е обличана натъкмявана по тялото къса драпирана дреха. Вторият тип облекло образуват дълги, стесняващи се към глезените панталони, и външна, препасана в кръста риза, срязана отстрани. Костюмите са изработвани от вълнен или от конопен плат. Разпространението им извън източните области, от които са споменатите паметници, е хипотетично.

От античните автори и от гръцката вазопис и скулптура е известно, че траките носят дълга до глезените връхна дреха с качулка, която намятат върху раменете си. Това е т.нар. тракийска зейра[149], чиито съвременни аналогии отвеждат към традиционния български ямурлук[150]. Смята се, че зейрата е типично мъжко връхно облекло за всички сезони, пряко свързано с поминъка и с бита на населението.

Зейрата е отворена отпред безръкавна дреха със загръщащи се краища, която е закопчавана високо горе, и по-рядко – по цялата си дължина. По всяка вероятност е шита от плат, тъкàн от вълна или от вълна, примесена с козина (по-практична, тъй като козинявата дреха се отцежда по-бързо[151]). Понякога дрехата е орнаментирана, а украсата е постигана чрез втъкаване на контрастни по цвят фигури. Възможна е комбинацията бяло–черно (или кафяво), като е използвана естествената обагреност на вълната. Изричното отбелязване на пъстротата на зейрата предполага и употребата на по-ярки цветове. Интересни в това отношение са някои по-ранни етнографски данни за носени в миналото у нас морави (червени) ямурлуци[152].

Предполага се, че наметката–зейра е изработвана в два модела. При единия дрехата е по-широка при раменете, отколкото при подгъва, и има пришита качулка или „легнала яка". Тя е по-подходяща за онези, които се занимават с пастирство. Вторият модел е разкроена наметка с по-голяма ширина при подгъва, отколкото при раменете, и по всяка вероятност е използвана при езда[153].

Според античните автори, траките се предпазват от студа и с връхни дрехи, ушити от животински кожи. Овидий, например, твърди, че когато гетите са в своите дебели кожуси, остават открити само лицата им, т.е. думата е за една дълга дреха, която има гугла или качулка[154]. Освен кожусите и зейрата, изглежда през втората половина на I хилядолетие пр.н.е. се носят къси плащове от типа на гръцката хламида. Те имат дължина около височината на коляното и са прикрепвани с фибула върху едното рамо – обикновено върху дясното, за да бъде свободна същата ръка. Малка е вероятността честото им изобразяване върху тракийските паметници да е само иконографски прийом[155]. Особено подходящ за езда през топлите месеци на годината, този плащ е може би задължителна част от мъжкия ездитен костюм.

Когато описват тракийските воини, древните отбелязват, че те носят ботуши от кожа на сърна. С високи ботуши е представена, например, тракийската богиня Бендида. Ботуши с обърнат горен край носи мъжът, изобразен върху плочата от Разлог. Обикновено с ботуши е обут Тракийският конник. В ежедневието са носени кожени „обувки", почти идентични с цървулите, използвани на места и днес на Балканите[156]. По всяка вероятност са употребявани и подобни на чорапи обуща, правени от плъст.

При всяко споменаване на студените зими в Тракия античните автори не пропускат да отбележат, че траките носят на главите си шапки от лисича кожа. Те са така направени, че да покриват и ушите им[157]. Изобразяваните от тракийските торевти мъже са най-често гологлави, но има паметници, върху които те са представяни с различни шапки. Калпак (или кепе) с различна форма може да се види върху една от фалерите от с. Якимово, Михайловградско[158], върху монумента в Адамклиси и върху Траяновата колона[159]. Конична шапка със заострен връх (пилос?) носят стрелците от колана от с. Ловец и мъжът, изобразен върху шлема от Коцофенещи (в Румъния)[160]. Освен от кожа, оставяна с козината навън, изглежда шапките са правени и от плъст.

Твърде разнообразни са прическите на изобразените върху паметниците мъже. В някои случаи те носят дълга коса (ваза № 159 от с. Рогозен, образът на Севт III върху монети[161]), но по-често косата е до височината на тила (с. Летница). Вързаната на кичур коса на мъжа горе на главата от фалерите от с. Летница е може би онази най-древна прическа, за която съобщават Архилох и някои схолиасти[162].

До известна степен паметниците от севернотракийските земи потвърждават сведенията на Овидий, че мъжете около Понта носят дълги бради и рошави коси[163]. Заедно с това има изображения на голобради лица, на мъже с добре оформена брада, или само с мустаци – сигурен знак, че през този период за някои от траките прическата и брадата са обект на постоянни грижи.

Функции на облеклото в Тракия

Има всички основания да се смята, че от края на II и през I хилядолетие пр.н.е. изработването на облеклото е съсредоточено в дома. Според хигиенните свойства на платовете (тъкàни от вълна, от коноп, от лен или от комбинацията между тях) са шити горни или връхни дрехи. Няма данни за употребата на долно облекло в Тракия. В някои райони преобладават цветните облекла, чиято пъстрота е постигана чрез естествено или чрез изкуствено обагрен текстил, чрез втъкаване на орнаменти, или чрез бродерия.

Несъмнено съставът на носията зависи от сезона, поминъка, пола, възрастта, социалната принадлежност на индивида, както и от нормите на обичайно–обредната практика. Климатичните условия в тракийските земи предполагат съществуването на зимно и на лятно облекло и при мъжете, и при жените. Вероятно различията помежду им се определят не от кройката на дрехите, а от материята, от която са направени: ленена или конопена за топлите месеци, и от вълна – за студените. Има писмени сведения, които доказват съществуването на зимно облекло у траките както на север – около Понта, така и на юг – в района на Странджа планина[164]. Важен негов елемент са например плътните наметки (зейра, различни плащове), кожусите, шапките.

Върху начина на обличане слага отпечатък също и видът на упражнявания труд. Може да се предполага, че има разлика между облеклото на скотовъдци и на земеделци. Важен пример в това отношение са употребяваните от траките два типа зейри, предназначени съответно за езда и за тези, които се занимават с пастирство. Смята се още, че основният костюм на населението, заето със земеделие, се състои от дълъг до глезените панталон и от външна, препасана в кръста риза. Примери за такава носия предлагат изображенията от монумента при Адамклиси и върху Траяновата колона[165].

В Тракия особено ясно се очертава облеклото, носено от воините-конници: дълъг панталон, прилепнал по краката (включително и анаксириди), къса или външна риза, която покрива тялото до височината на коленете, ботуши или обувки от кожа, широка зейра или подобна на гръцката хламида наметка. Костюмът е задължително препасван в кръста, защото обикновено върху колана е закачана част от нападателното оръжие. Има сведения, че около долната част на краката са увивани подобно на навуща ивици плат. Техният червен цвят придава допълнителна яркост на живописния воински костюм, още повече, че според древните автори в неговия състав влизат черни хитони и пъстри наметки[166].

Диференциацията на тракийската носия по пол не подлежи на съмнение. Много е вероятно обаче някои връхни облекла (например плащовидни наметки, кожуси) да са еднакво употребявани от мъже и от жени. Същото се отнася и за някои видове обуща, като цървули, или такива, правени от плъст.

Не са така ясни отликите в облеклото по възрастов признак. Въз основа на наблюденията върху Траяновата колона и върху монумента при Адамклиси се смята, че в севернотракийските земи дрехите на възрастните и на децата са еднакви[167]. До известна степен предположението се подкрепя от факта, че през изследвания период много често в детските гробове присъстват типичните за костюма на възрастните принадлежности към облеклото. Трябва обаче да се има предвид, че в този случай става дума за обредно по своя характер облекло.

И писмените сведения, и археологическите материали свидетелстват, че в Тракия дрехата е важен социален знак. Например, според съобщенията на Дион Касий и на Йордан, един от елементите за социалната принадлежност у гетите е пилосът. От средите на мъжете (т.нар. пилеати или пилофори), които имат право да носят такава шапка, се избират владетелите и жреците. Сред тях Децебал подбира пратениците, на които възлага дипломатическа мисия[168]. Много съвременни автори виждат изобразени същите благородници върху колоната на Траян и смятат за знаменателен факта, че те остават с шапки на главите си пред римския император[169].

Друго антично сведение гласи, че гетските жреци носят бели дрехи[170]. Не е изключено освен по цвета, жреческото облекло да се отличава от местната носия и по кройка. Сигурно е, че този специален костюм е знак за принадлежност към определен социален кръг, и по-точно – към едно от затворените мъжки общества в Тракия[171].

Обикновено думата „зибютидес“, с която у Хезихий са назовавани тракийските благородници, се тълкува като „блестящи“, „сияйни“ хора[172]. Не е изключено сред елементите, които съставят тази характеристика, да влиза и облеклото – твърде пищно, ако се съди по съпровождащите го накити, по принадлежностите към дрехата, и от татуировката, смятана за своеобразна емблема за благородство[173].

В Тракия практиката за татуиране засяга и жените, и мъжете аристократи. Татуирани са лицето и крайниците, т.е. видимите части на тялото. Възможно е изобразените върху гръцките вази татуировки по вакханките да пресъздават някои от предпочитаните рисунки. Не е изключено също така тези мотиви да повтарят орнаментиката на текстила и върху керамиката[174]. Античните автори посочват за начало на тази практика един позорен за тракийските жени акт[175]. Печати за татуиране обаче са известни още от каменномедната епоха[176].

Предположението, че татуировката е нанасяна с игла и има син цвят, е потвърдено от наблюденията, направени при разкопките в Пазырык (в Алтай)[177]. Вероятно е при жените актът на татуиране да е знак за инициация, а при мъжете – за инициация, за въвеждане в сан, или за боен подвиг. Предположението не противоречи на мнението за свещения смисъл на татуировката при жените, свързвана през този период със съществуването на женски религиозни общества[178].

Като благороднически или като религиозен знак, татуировката трябва да се разграничи от естествените потребности за разкрасяване на тялото и на лицето. Данни за съществуването на козметика предлагат отделни находки. Става дума за употребяваните (особено през втората половина на I хилядолетие пр.н.е.) помади и благовония, внасяни по всяка вероятност от Изтока и от Елада. Косвено свидетелство за използването им са намираните по места – главно в некрополи – съдинки с предполагаемо козметично съдържание, както и гримираните лица на т.нар. кариатиди от гробницата край с. Свещари.

Химическият анализ на останки от козметични материали от I в. (от могилен гроб, открит край гр. Тулово, Старозагорско)[179] показва, че са познати средства за гримиране и за сваляне на грим, за парфюмиране, за оцветяване на коса и на вежди[180], за козметични маски, масажи, крем и др. Несъмнено, достъпът и употребата на такива средства, появата на повечето от които вероятно съвпада с приобщаването на Тракия към елинистическия свят, остават в кръга на жените от богатите тракийски фамилии.

Разказът на Херодот за пеонката, нагиздена от братята си така, че да привлече вниманието на чуждия владетел[181], е намек за съществуването на отлики между ежедневното и празничното облекло в Тракия. За носени в ежедневието се смятат например дрехите, показани върху монумента от Адамклиси, а тяхната употреба е доказана и за втората половина на I хилядолетие пр.н.е. Вероятно празничен е женският костюм, изобразяван върху откриваните в северозападните краища антропоморфни фигурки от края на бронзовата и началото на ранната желязна епоха. Намираните в некрополите тежки метални украси и други принадлежности към облеклото, които го правят неудобно за всекидневието,

правят вероятно предположението, че мъртвият е погребван в празничен костюм.

През изследвания период гробовете показват различна степен на пищност, обусловена от имущественото и от социалното положение на погребаните, както и от бързо променящия се характер на съпровождащите ги дарове, включително и на тези, свързани с облеклото[182]. Според Херодот, погребалната церемония на знатните в Тракия започва с тридневно излагане на мъртвия[183]. За този акт, чиято продължителност очевидно е в зависимост от социалния статус, покойникът е специално обличан, и то по определени правила, ако се съди по сходството на откриваните в гробовете предмети.

Мъжете, например, са погребвани като воини, а след VIII/VII в. пр.н.е. – и като воини–конници. При някои категории покойници, които видимо принадлежат към висши социални слоеве, костюмът включва панталон, риза, наметка, ризница/броня, обуща/ботуши, наколенници/набедреници и шапка/шлем. Несъмнено това е едно парадно военно облекло, допълнено от различни оръжия.

И при мъжете, и при жените погребалният костюм е допълван с различни предмети, някои от които не са носени приживе: скиптри, златни и сребърни диадеми, венци, нагръдници и др. Възприети от елините или проникнали в Тракия с посредничеството на Мала Азия, те имат връзка само с погребалния ритуал и с вероятната хероизация на мъртвия[184]. Изображението върху наколенника от Враца[185] подсеща, че не е изключено Тракия да има свой растителен първообраз на погребалния венец – например от бръшлян, заменен по-късно под влияние на Елада със златен[186].

В много от гробовете с изгаряне има принадлежности към облеклото, по които няма следи от огън. Едно от възможните обяснения на този факт е, че мъртвите са кремирани не в облеклото, в което са излагани, а обвити в парче плат. Може би него са придържали дългите бронзови игли, откривани встрани от краката на погребаните в гробове от ранната желязна епоха в Родопите[187].

Пришиването на някои от споменатите предмети върху дрехите (нагръдници, пластинки, амулети) придават на погребалния костюм специфична обредна характеристика. Що се отнася до съществуването на други видове обредни облекла в Тракия, то в повечето случаи е по-скоро предполагаемо, отколкото сигурно засвидетелствано. От писмените извори и по археологически данни е известно, че в обредната практика понякога мъжете обличат женски дрехи[188]. Има също примери за преобличане в животинска кожа[189], а облеклото на вакханките включва пъстра дреха (басара) и сърнешка кожа (небрида).

Формирано на базата на местната традиция и под влияние на съществуващата мода, тракийското облекло притежава специфична етническа окраска, допълвана с общи за него и за съседните народи елементи в т.нар. контактни зони. Сред етнодиференциращите му черти са употребата на шитите дрехи, предпочитанията към конопени тъкани, пилосът и шапката от лисича кожа, зейрата и платнените навуща. Забележителна е пъстротата на тракийския костюм, постигана чрез бродерия, чрез втъкани орнаменти и чрез комбинацията между различни по цвят платове. По всяка вероятност, още в началото на изследвания период съществуват няколко типа местни носии, чиито граници на разпространение не са ясно изразени. През втората половина на I хилядолетие пр.н.е. в тракийския гардероб навлизат драпираните облекла, използвани по-често от жените, отколкото от мъжете.

Преденето, тъкането и облеклото в тракийските религиозни представи

Сведенията за религиозни представи на траките, свързàни с преденето, тъкането и с облеклото, са малко и не винаги сигурни. Основно място сред тях заемат митът за Терей и разказът на Херодот за пеонката[190]. Едно изследване от последните години приобщава Филомела, втъкала в платно разказа за своето нещастие, към онези женски персонажи от античността, чиито виргинален статус се маркира от преденето и от тъкането. Вретеното и хурката на гиздавата пеонка (във версията на Калиник богинята Бендида също е предачка[191]) на свой ред са обяснени като средства, които опазват неприкосновеността на девойката, когато тя напуска своето/усвоеното пространство[192]. А тъй като тя преде лен, т.е. влакно от растителен произход, връзката с мита за умиращото и за възкръсващото божество е неизбежна[193].

Следователно на митологично и на обредно равнище специфичните женски дейности – преденето и тъкането – са код, който маркира виргиналния статус на момичето. От тази позиция пурпурните пътеки, които Котис постила за сватбата на дъщеря си[194], може би трябва да се разглеждат като продукт на типично девическо занимание. Тяхното показване предхожда промяната в социалния статус на девойката.

Според Херодот, делоските момичета преди сватбата си даряват в светилището на Артемида навита върху вретено къдрица от косата си. Това вретено те оставят върху гроба на хиперборейките[195]. В тракийските светилища и некрополи се откриват множество глинени прешлени, които са сигурен знак, че вретеното е предпочитан дар и често погребван с мъртвия предмет. Обикновено се смята, че дарителите или погребаните са жени, като по този начин вретеното се свързва с типично женската дейност – преденето.

Поднасянето на вретеното в дар или полагането му в гроба може да има обаче и друг смисъл: израз на виргиналността или белег, който отбелязва началото на нов цикъл в живота – включително и в отвъдния свят. В този смисъл нишката, която преде пеонката, е и вероятен символ на започващия нов живот за народа ѝ в чуждата страна. Това не означава, че Тракия има свой аналог на богините на съдбата, а по-скоро предполага съществуването на представи, според които преждата/нишката бележи преход в пространството[196].

В тракийските некрополи се срещат много символични гробове. В тях понякога се откриват и принадлежности към облеклото. Вероятно това означава, че в Тракия дрехата е смятана за субститут на човека в този ритуал, а нейното полагане в гроба е равностойно на неговото погребение. Корените на тази практика се наблюдават още през каменномедната епоха[197]. Съществуването ѝ до края на изследвания период показва, че в тракийските земи битува вярването, според което мъртвият не може да остане непогребан[198].

БЕЛЕЖКИ

[1] Heuzey, L. La zeira des Thraces. – REG, 40, 1927, 1–16; Bulanda, E. Les Thraces sur une oenochoe à figures noires. – EOS, 31, 1928, 297–303. За по-новата лит. – статията на М. Рехо в настоящия сборник.

[2] Cichorius, C. Die Reliefs der Trajanssäüle. Vol. 1–3, Berlin–Leipzig, 1896–1900; Floresku, F. B. Monumentul de la Adamklissi Tropaeum Traiani. Bucureşti, 1959.

[3] Gergova, D. Genesis and Development of the Metal Ornaments in the Thracian Lands During the Early Iron Age (11 th–6 th century B.C.). – Studia Praehistorica, 3, 1980, 97–112; Kilian, K. Trachtzubehőr der Eisenzeit zwischen Agäis und Adria. – PZ, 50, 1975, 9–140; Гергова, Д. Женският тракийски накит и облекло през ранната желязна епоха (XI–VI в. пр.н.е.). – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Доклади на III конгрес на БИД, 1981, Т. 2, С., 63–70.

[4] Letica, Z. Antropomorfne figurine bronzanog doba u Jugoslaviji. Beograd, 1973.

[5] Gerassimowa–Tomowa, W. Beitrag zur Thrakischen Religion und Ethnographie. – In: Dritter Intern. Thrakologischer Kongress, Wien, 1980. Sofia, 1984, 286–296; Герасимова–Томова, В. За култа към Бендида в Тракия и за тракийското женско облекло. – Археология, 1980, № 3, 27–34; Герасимова–Томова, В. Тракийско мъжко облекло от долината на Средна Струма през римската епоха. – Археология, 1981, № 4, 28–36.

[6] Кацаров, Г. Битът на старите траки според класическите писатели. – СпБАН, 1, 1913, 3–72.

[7] Сефтерски, Р. Ямурлукът в България. – СБНУ, 50, 1963, 369–403; Велева, М. Античното наследство в българската народна култура. – В: Проблеми на културното наследство. С., 1981, 101–128; Vakarelski, Chr. Des vestiges anciens, probablement thraces, dans la culture matérielle des bulgares. – Thracia 2, 1974, 183–189.

[8] Рабинович, М. Г. Введение. – В: Древняя одежда народов Восточной Европы. М., 1986, с. 4.

[9] Кацаров, Г. Цит. съч., с. 28 сл.

[10] Hesych. Lex. B 305 L; Hesych. Fr. 88.

[11] Xen. Anab. 4; Ovid. Tr., 3, 10; Ovid. Tr., 5, 7–1, 1–2, 9–22, 39–60.

[12] Hughes Donald. Land and Sea. – In: Civilization of the Ancient Mediterranean. Greece and Rome. Vol. 1., New York, 1988, p. 111.

[13] Hdt. 4, 74.

[14] Лисицына, Г. Н., Филипович, Л. А. Палеоэтноботанические находки на Балканском полуострове. – Studia Praehistorica, 4, 1980, с. 36, с. 50.

[15] Thiel, E. Geschichte des Kostüms. Berlin, 1973, p. 22.

[16] Ibidem, с. 23, обр. 11 с опит за реконструкция на такъв дарак.

[17] Hdt. 4, 74.

[18] Гумнерова, М. Тъкани от лен и коноп в Смолянско. – Родопски сборник, 2, 1969, с. 138.

[19] Петров, А. Ранна история и еволюция на домашните животни. С., 1986, с. 65.

[20] Ovid. Ep., 3, 8.

[21] Bieber, M. Griechische Kleidung. Berlin, 1928, 4–5; Thiel, E. Цит. съч., с. 22.

[22] Hdt. 5, 12.

[23] Гумнерова, М. Цит. съч., с. 137.

[24] Словарь античности. М., 1989, с. 468.

[25] Тодорова, Х. Каменномедната епоха в България (пето хилядолетие преди новата ера). С., 1986, с. 159.

[26] Young, Rodney, S. Three Great Early Tumuli. – In: The Gordion Excavatoins. Final Reports. Vol. 1. Pennsylvania, 1981, p. 296.

[27] Bieber, M. Цит. съч., с. 9; Thiel, E. Цит. съч., с. 22–25.

[28] Eurip. Hec., 1150–1156: Schol. ad 1151–1153.

[29] Ellis, R. Early Eastern Textille Industries. – AJA, 89, 1985, № 2, 329–330.

[30] Thiel, E. Цит. съч., обр. 10, 22.

[31] Тодорова, Х. Цит. съч., с. 159.

[32] Кръстева, Г. Тъкане. – В: Етнография на България, Т. 2. С., 1983, с. 74.

[33] Young, Rodney, S. Цит. съч., с. 310; Thiel, E. Цит. съч., обр. 12, 14.

[34] За тези техники на обработка на платовете у келти и у германи Thiel, E. Цит. съч., с. 115, а в древния Рим Етиен, Р. Всекидневният живот в Помпей. С., 1983, 107–110.

[35] Iord. Get. 10, 65.

[36] Hdt. 7, 76.

[37] Plut. Aem. Paul., 18.

[38] Arist. De anim. hist., 519, 9–15.

[39] Рикман, Э. А. Одежда народов Восточной Европы в раннем железном веке. Скифы, сарматы и гето–даки (середина I тысячелетия до н.э. – середина I тысячелетия н.э.). – В: Древняя одежда народов Восточной Европы. М., 1986, с. 10.

[40] Михайлов, Г. Траките. С., 1972, с. 129.

[41] Петков, Н. Отпечатъци от плетки, намерени в предисторическото селище „Обреша" при с. Горни Богров, Софийско. – ГНМ, 3, 1921, 217–222; Петков, Н. Плетки от предисторическото селище при с. Челопечене, Софийско. – ГНМ, 4, 1928, 49–56.

[42] Diod. 21, 12.

[43] Xen. Anab., 7, 3.

[44] Athen., 4, 131 a.

[45] Филов, Б., Ив. Велков и В. Миков. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. С., 1934, с. 123.

[46] Gerassimowa–Tomowa, W. Цит. съч., обр. 1, 2.

[47] Живкова, Л. Казанлыкская гробница, М., 1976, табл. 1.

[48] Пак там, табл. IX.

[49] The Rogozen Treasure. Sofia, 1989, p. 125.

[50] Alexandrescu, P. Le groupe de trèsors thraces du Nord de Balcans (I). – Dacia, 27, 1983, 1–2, p. 56; Кацаров, Г. Цит. съч., с. 29.

[51] Руденко, С. И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. М.–Л., 1953, с. 111; с. 164; Руденко, С. И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. М.–Л., 1960, 204–205, с. 209.

[52] Young, Rodney, S. Цит. съч., с. 309.

[53] Рикман, Э. А. Цит. съч., с. 10.

[54] Тодорова, Х. Цит. съч., с. 159; Бацова, Е., М. Кънчев. Глинени предмети. – В: Езеро. Раннобронзовото селище. С., 1979, с. 391.

[55] Thuc. 2, 97; Xen. Anab. 7, 3.

[56] Филов, Б., Ив. Велков и В. Миков. Цит. съч., с. 103.

[57] Китов, Г., К. Шалганов, Ив. Крайнов. Траките в Ловешки окръг. С., 1980, с. 20.

[58] Карайотов, Ив.. Могилни погребения в района на Нефтохимическия комбинат край Бургас. – ИМЮИБ, 1, 1976, 52–54.

[59] Огненова–Маринова, Л. Дребни находки, теракоти, скулптура. – В: Севтополис, Т. 1, 1984, 186–187, обр. 23–24.

[60] Тодорова, Х. Цит. съч., 159–160. Предполага се, че в източните области женската носия е двусъставна: горе е обличана едноцветна риза с дълги ръкави и късо елече, а долу широки, стигащи до под коленете широки панталони; на краката са обувани кожени, подобни на ботуши обуща, или пък „чорапи", а на кръста е препасват шарен пояс. Отлаганията от неорганично червено вещество върху костите в някои от гробовете се смятат като доказателство за оцветяване на носените дрехи. В северозападните области е носено богато орнаментирано късо елече, комбинирано с дълга пола, препасана в кръста. Що се отнася до мъжкото облекло, по всяка вероятност то е двусъставно, апликирано понякога с дребни предмети в горната си част.

[61] Панайотов, Ив., Д. Вълчева. Археологическите култури от късната бронзова епоха в българските земи. – Векове, 1989, № 1, 7–10 – главно за различните названия на културата.

[62] Филипов, Тр. Керамика и идолна пластика от къснобронзовия некропол при с. Орсоя, Михайловградски окръг. – Археология, 1974, № 2, 12–23; Филипов, Тр. Некропол от късната бронзовата епоха при с. Орсоя, Ломско, С., 1976.

[63] Миков, В. Материали от последния период на бронзовата епоха в Северозападна България. – Археология, 1970, № 3, 48–62.

[64] Dimitrescu, V. Necropole de incineratie din epoca bronzului de la Cirna. Bucuresti, 1961.

[65] Letica, Z. Цит. съч., с. 42.

[66] Пак там, Т. IV, 1–3, Т. III, 2.

[67] Пак там, Т. II, 1 a–b.

[68] Пак там, с. 43 сл.

[69] Пак там, с. 24; 31–32.

[70] Пак там, с. 25 сл.; с. 34 сл.

[71] Пак там, Т. XVIII, 2; Т. XIX, 1.

[72] Филипов, Тр.. Керамика и идолна пластика..., обр. 11, 12.

[73] Letica, Z. Цит. съч., с. 32.

[74] Пак там, Т. III, I; Т. VI, 3.

[75] Barber, El.. Textilles in Europe and the Mediterranean to 500 B. C. – AJA, № 2, 1985, 234–325; Thiel, E. Цит. съч., с. 109; с. 115.

[76] Гергова, Д. Цит. съч., с. 66.

[77] Пак там, с. 65; Vasic, R. The Openwork Belts and the Early Iron Age Chronology in the Northern Balkans. – Archaeologia Jugoslavica, 12, 1971, 1–13; Gergova, D. Цит. съч., с. 103.

[78] Гергова, Д. Цит. съч., с. 65.

[79] Васич, Р. Нове белешке о старијем гвозденом добу у Србији. – Старинар–НС, 39, 1988, Београд, 1989, 11–13.

[80] Snodgrass, A. M. Metal–Work as Evidence for Immigration in the Late Bronze Age. – In: Bronze Age Migrations in the Aegean, London, 1973, p. 210.

[81] Bieber, M. Цит. съч., с. 18 сл.

[82] Kilian–Dirlmeier, J. Der dorische Peplos: ein archäologisches Zeignis der Dorischen Wanderung – Archäologisches Korrespondentzblatt. Meinz, 1984, Heft 3, J. 14, 281–291.

[83] Санев, В., Д. Симоска, Б. Китановски и С. Саржоски. Праисторија во Македонија. Скопjе, 1976, с. 56.

[84] Gergova, D. Früh- und ältereisenzeitliche Fibeln in Bulgarien. – Prachistorische Bronze Funde, Abt. XIV, Bd. 7. München, 1987.

[85] Thiel, E. Цит. съч., 110–111; с. 130.

[86] Николов, Б. Тракийски погребения при с. Софрониево, Врачански окръг. – Археология, 1981, № 3, с. 31, обр. 1 а; с. 34, обр. 3 а.

[87] Гергова, Д. Цит. съч., с. 64 сл.

[88] Kilian, K. Цит. съч., с. 118.

[89] Schlette, Fr. Die Kunst der Hallstattzeit. Leipzig. 1984, p. 18.

[90] Furmànek, V., K. Pieta. Pociatky odievania na Slovensku. Tatrau, 1985, p. 108.

[91] Gergova, D. Genesis..., chart II, IV; Stoyanov, T. Early Iron Age Tumular Necropolis in the Sboryanovo Reservation. – Helis, 2, 1992, 94–95.

[92] Гергова, Д. Произход, характер и датировка на съкровището от с. Бързица (б. Шеремет), Варненски окръг. – Археология, 1982, № 3–4, с. 6 сл.

[93] Gergova, D. Цит. съч., chart II.

[94] Гергова, Д. Женският тракийски накит..., с. 68.

[95] Попов, Р. Сребърно съкровище от Букьовци. – ГНМ, 1, 1922–1925.

[96] The Rogozen Treasure..., p. 112; 120–122.

[97] Венедиков, Ив., Т. Герасимов. Тракийското изкуство. С., 1973, обр. 133–134.

[98] Маразов, Ив.. Ритоните в древна Тракия. С., 1978, с. 62.

[99] Пак там, с. 69.

[100] Тракийското съкровище от Рогозен. С., 1988, 128–130.

[101] The Rogozen Treasure..., p. 118.

[102] The Thracian Tomb near the Village of Sveshtari, Sofia, 1986, 56–59.

[103] The Rogozen Treasure..., p. 125.

[104] Попов, Д. Тракийската богиня Бендида. С., 1981, с. 56 сл.

[105] Aristoph.. Aves, 1565–1573; Schol. ad 1567.

[106] Венедиков, Ив., Т. Герасимов. Цит. съч., обр. 289–290.

[107] Florescu, F. Цит. съч., 323–324.

[108] Пак там, с. 463, фиг. 256.

[109] Рикман, Э. А. Цит. съч., с. 23, рис. 5 в; с. 25.

[110] Венедиков, Ив., Т. Герасимов. Цит. съч., обр. 354.

[111] Милчев, А. Новооткрито сребърно тракийско съкровище от с. Якимово III, Михайловградско. – Археология, 1973, № 1, 8–9, обр. 9 б; Popescu, D. Nouveaux trésors géto–daces en argent. – Dacia 11–12, 1945–1947, 35–36.

[112] Милчев, А. Цит. съч., с. 9 с лит.

[113] Герасимова–Томова, В. За култа на Бендида..., 27–34.

[114] Попов, Д. Цит. съч., 84–85.

[115] Герасимова – Томова, В. Цит. съч., с. 30.

[116] Подобна лента, която се спуска от колана надолу, е показана върху надгробен релеф на келтско момиче от римската епоха. То носи изрязана по извивката на шията дълга риза, а над нея – закрепена с фибули върху раменете дреха с остро деколте, Thiel, E. Цит. съч., с. 121.

[117] Герасимова–Томова, В. Цит. съч., с. 29.

[118] Попов, Д. Цит. съч., с. 85.

[119] Thiel, E. Цит. съч., с. 104.

[120] Георгиева, Ив.. Българска народна митология. С., 1983, с. 36.

[121] The Thracian Tomb near the Village of Sveshtari. Sofia, 1986; Миков, В. Античната гробница при Казанлък. С. 1954.

[122] Xen. Anab. 7, 12.

[123] Домарадски, М. Тракийски богати погребения. – ТАВ, 3, 1988, с. 81, 83 и сл.

[124] Венедиков, Ив., Т. Герасимов. Цит. съч., обр. 176–205; Иванова, М. Ювелирството в Тракия през елинистическата епоха. Автореферат. С., 1988, 1–27.

[125] Пак там, обр. 354; 290; Маразов, Ив.. Цит. съч., 58–59.

[126] Florescu, F. Цит. съч., с. 447 и сл.

[127] Letica, Z. Цит. съч., с. 64.

[128] Примерите са много. Николов, Б. Цит. съч., 33–34, обр. 3.

[129] Пак там.

[130] Тончева, Г. Монументални скулптурни паметници от къснобронзовата и ранножелязната епоха в България. – Thracia 6, 1984, 71–101; Бонев, Ал., Тракия и егейският свят през втората половина на II хилядолетие пр.н.е. – РП, 20, 1988, с. 39.

[131] Hänsel, B. Plastik der jüngeren Bronsezeit und der älteren Eisenzeit aus Bulgarien. – Germania, 47, 1969, №, с. 62 сл.

[132] Герасимов, Т. Следи от келтите в Разложкото поле. – ИАИ, 25, 1962, с. 91.

[133] Тончева, Г. Цит. съч., 81–82.

[134] Пак там, с. 95.

[135] Пак там, с. 97 и сл.

[136] Hdt. 7, 75, 1; Hdt. 7, 76; Plut. Aem. Paul. 18; Xen. Anab. 7, 4.

[137] The Rogozen Treasure…, 124–125.

[138] Венедиков, Ив., Т. Герасимов. Цит. съч., обр. 285, 286.

[139] Alexandrescu, P. Цит. съч., с. 56 и сл.

[140] Пак там, 56–57; Walser, G. Die Völkerschaften auf den Reliefs von Persepolis. Berlin, 1966. Споменаването на Ападана и спорът около името на народа „Skudra“, идентифициран често с гети, одриси, или най-общо с траки, е повод да се кажат няколко думи за облеклото на представителите на този народ, изобразени върху релефите в Персеполис. В някои от случаите мъжете носят дреха с дълги ръкави, отворена отпред, със загръщащи се краища, обточени с бордюр; на кръста си имат колан, главата е покрита с petasos, а краката са боси. Друг тип облекло е непрепасаната дреха, носена в комбинация с късо наметало, островърха шапка и ботуши. Специфична характеристика на народа „Skudra“ са двете копия и пелтата.

С много от своите елементи посоченото по-горе облекло се доближава до това на скитите. Това ме кара да смятам, че то трябва да се разглежда по-скоро като характеристика на сродни и географски близки народи, в случая траки и скити, отколкото като пример за облекло, носено от точно определен етнос.

[141] Alexandrescu, P. Цит. съч., с. 59.

[142] Thiel, E. Цит. съч., с. 126.

[143] Пак там, с. 135.

[144] Димитров, Д. П., Чичикова, М. Късноантичната гробница при Силистра. С., 1986, с. 26, обр. 19; с. 58.

[145] Венедиков, Ив., Т. Герасимов. Цит. съч., 112–113.

[146] Пак там, обр. 334.

[147] Florescu, F. Цит. съч., 320–321, с. 323.

[148] Cichorius, C. Цит. съч., T. CV, Abb. CXLIV.

[149] Hdt. 7, 75, 1; Heuzey, L. Цит. съч., 1–16.

[150] Сефтерски, Р. Цит. съч., с. 369 и сл.

[151] Пак там, с. 374.

[152] Пак там, с. 377.

[153] Пак там, с. 381.

[154] Ovid. Tr. 3, 10.

[155] Венедиков, Ив., Т. Герасимов. Цит. съч., обр. 334.

[156] Florescu, F. Цит. съч., 453–456.

[157] Hdt. 7, 75, 1; Xen. Anab. 7, 4.

[158] Милчев, А. Цит. съч., с. 4, обр. 3.

[159] Cichorius, C. Цит. съч., T. LXXIII, Abb. C.

[160] Венедиков, Ив., Т. Герасимов. Цит. съч., обр. 239, 250.

[161] Герасимов, Т. Портрет на Севт III (323–311 г. пр.н.е.) върху монети. – ИАИ, 19, 1955, 123–125; The Rogozen Treasure…, 124–125.

[162] Archil. Ep. Fr. 79, 4; Chol. ad 79, 4; Hom. Il. 2, 536–545.

[163] Ovid. Tr. 3, 10; 5, 10.

[164] Ovid. Tr. 3, 10; Xen. Anab. 7, 4.

[165] Florescu, F. Цит. съч., 320–321, 323–324.

[166] Hdt. 7, 75, 1; 76; Plut. Aem. Paul. 18.

[167] Florescu, F. Цит. съч., с. 433 и сл.

[168] Dion Chrysost. Or. 22, 3; Dion. Cass. LXVIII, 9.

[169] Кругликова, И. Г. Дакия в эпоху римской окупации. М., 1955, 38–39; Cichorius, C. Цит. съч., T. LXXIII, C.

[170] Jord. Get. 10, 65.

[171] Попов, Д. Залмоксис. Религия и общество на траките. С., 1989, с. 105.

[172] Михайлов, Г. Траките. С., 1972, с. 112; Попов, Д. Цит. съч., 117–118.

[173] Попов, Д. Цит. съч., 137–140.

[174] Рехо, М. Траките и тяхното облекло върху атическата рисувана керамика, с. 155 сл. в този сборник.

[175] Athen. 12, 524 c–f.

[176] История на България. 1. Първобитнообщинен и робовладелски строй. С., 1979, с. 83.

[177] Руденко, С. И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. М.–Л., 1953, 140–141.

[178] Попов, Д. Цит. съч., 138–140.

[179] Золотович, Г. и Ас. Попов. Изследвания върху съдържанието на съдовете от женско погребение от с. Тулово. – Археология, 1969, № 4, 41–44.

[180] С кьносана коса е бил, например, погребаният под могилата край Нефтохимическия комбинат, Бургас, тракиец. Михайлов, А. и др. Консервация на предмети от римски саркофаг, открит край Бургас. – ИМЮИБ, 1, 1976, с. 80.

[181] Hdt. 5, 12.

[182] Домарадски, М. Цит. съч., с. 82.

[183] Hdt. 5, 8.

[184] Георгиева, Р. Погребението (края на II–I хилядолетие пр.н.е.), с. 219-221 в този сборник.

[185] Маразов, Ив.. Наколенникът от Враца. С., 1980, с. 45.

[186] Георгиева, Р. Цит. съч.

[187] Кисьов, К. Погребални практики в Родопите (втора половина на II–I хил. пр.н.е.). Дисертация за присъждане на научната степен „кандидат на историческите науки“. С., 1993 (ръкопис).

[188] Попов, Д. Цит. съч., с. 120 сл.

[189] Михайлов, Г. Цит. съч., 129–130.

[190] Hdt. 5, 12; Mihailov, G. La légende de Térée. – ГСУФФ, L. 2. 1955, 77–208.

[191] Маразов, Ив.. Филомела – тъкачка, и Бендида – предачка. Култура, 1990, № 2, 51–63.

[192] Пак там, с. 55 и сл.

[193] Топоров, В. Н. Пряжа. – Мифы народов мира, 2. М., 1980, 343–344.

[194] Athen. 4, 131 a.

[195] Hdt. 4, 33–34.

[196] Топоров, В. Н. Цит. съч., с. 344.

[197] Изключителен пример в това отношение предлага некрополът край Варна. Иванов, Ив. Енеолитният некропол при Варна. – Векове, 1975, № 1, 106–111.

[198] Георгиева, Р. Цит. съч., с. 225.

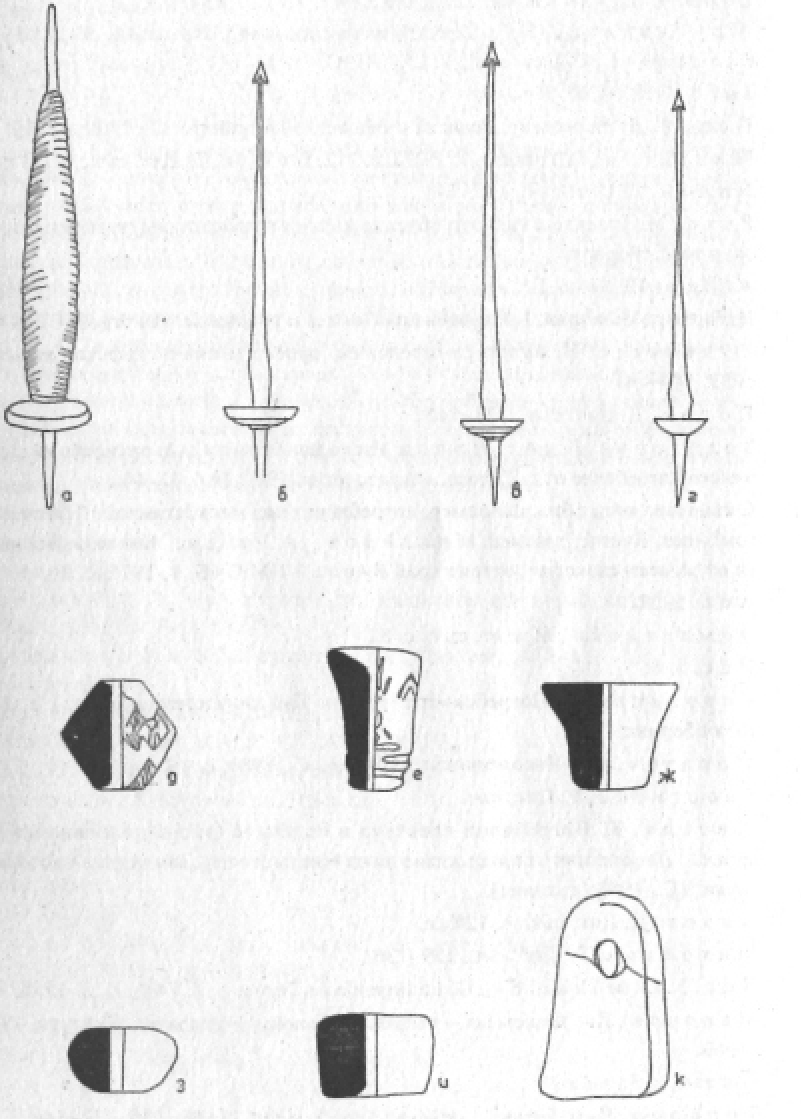

Обр. 1. Принадлежности за предене и тъкане: вретена (а, възстановка по E. Thiel; б-г, от кост, Чаталка, Старозагорско, края на I–IIв., по чертеж и с любезното съдействие на Красимир Калчев); прешлени за вретено от Дядово, Новозагорско (д, ж) и Рогозиново, Харманлийско (е) – ранна желязна епоха, от Професор Иширково, Силистренско (з, и) – късна желязна епоха; тежест за стан от Раднево, Старозагорско (к) – ранна желязна епоха

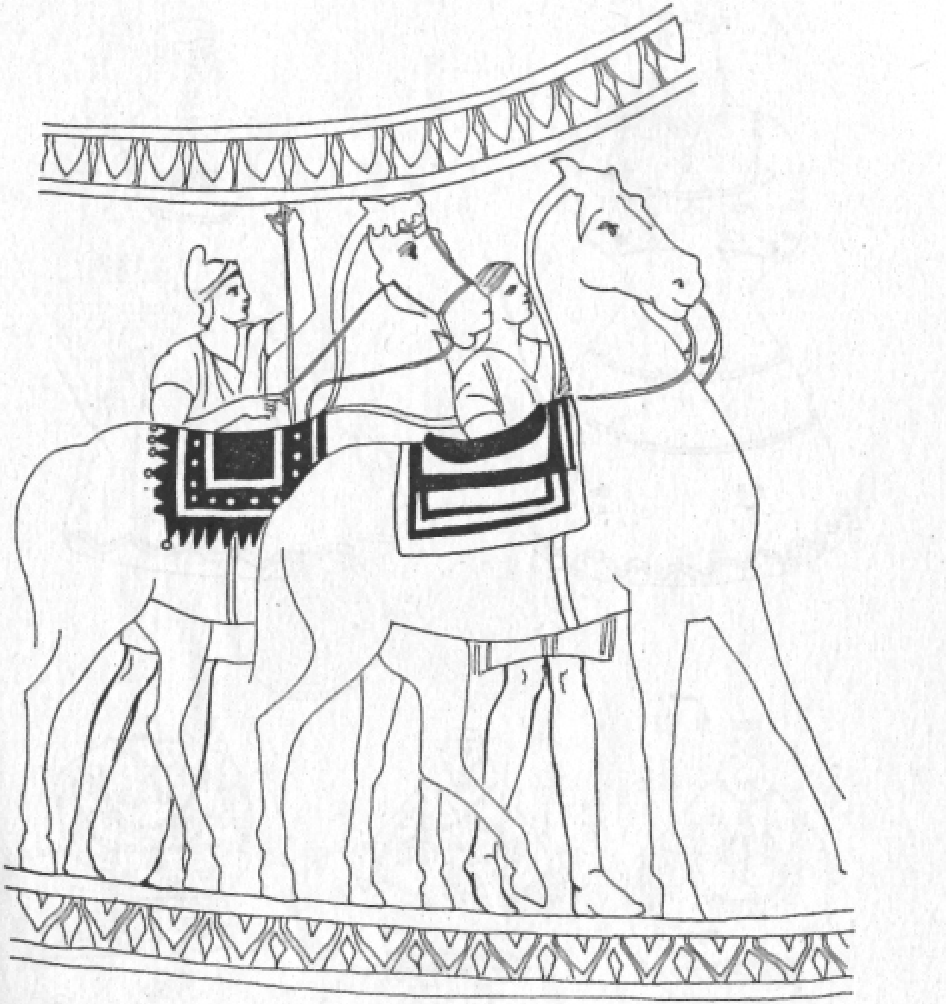

Обр. 2. Постелки от плъсти, Казанлъшка гробница

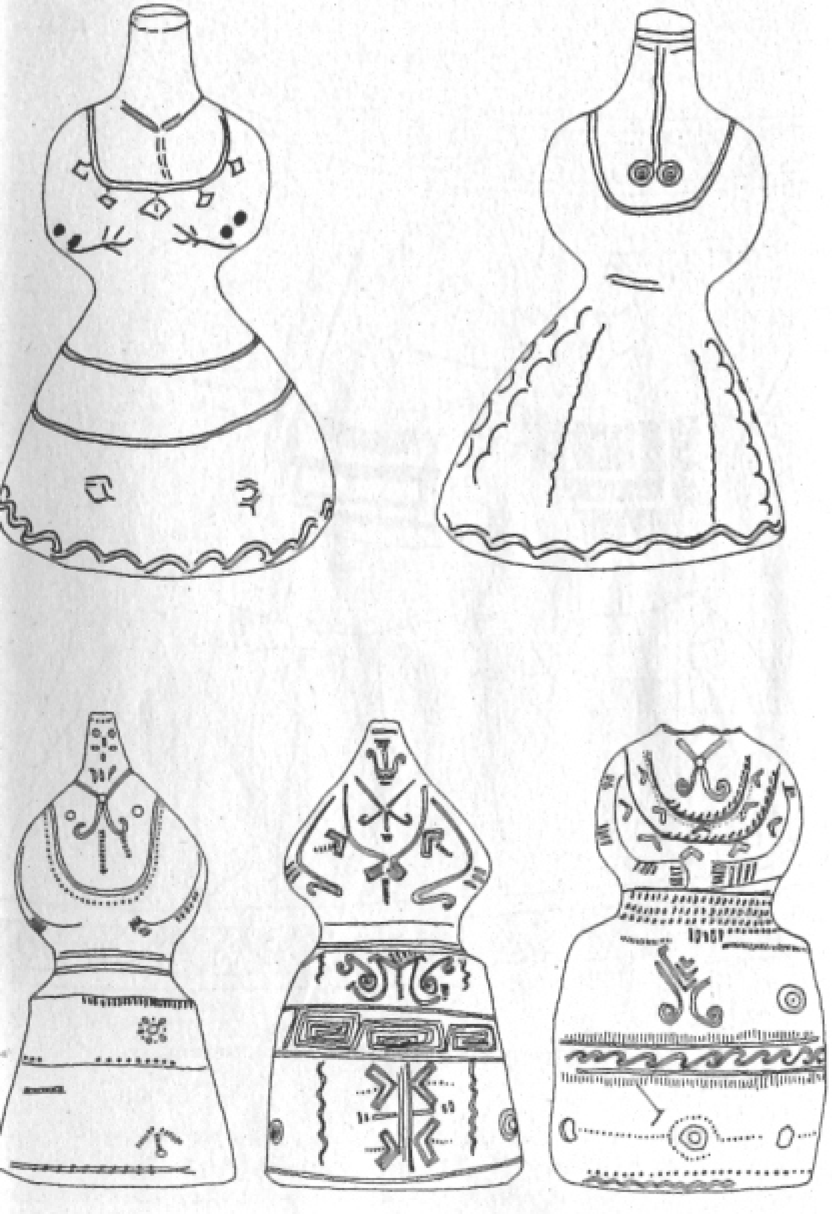

бр. 3. Глинени фигурки с изображения на женско облакло от Средното Подунавие, късна бронзова епоха (по З. Летица)

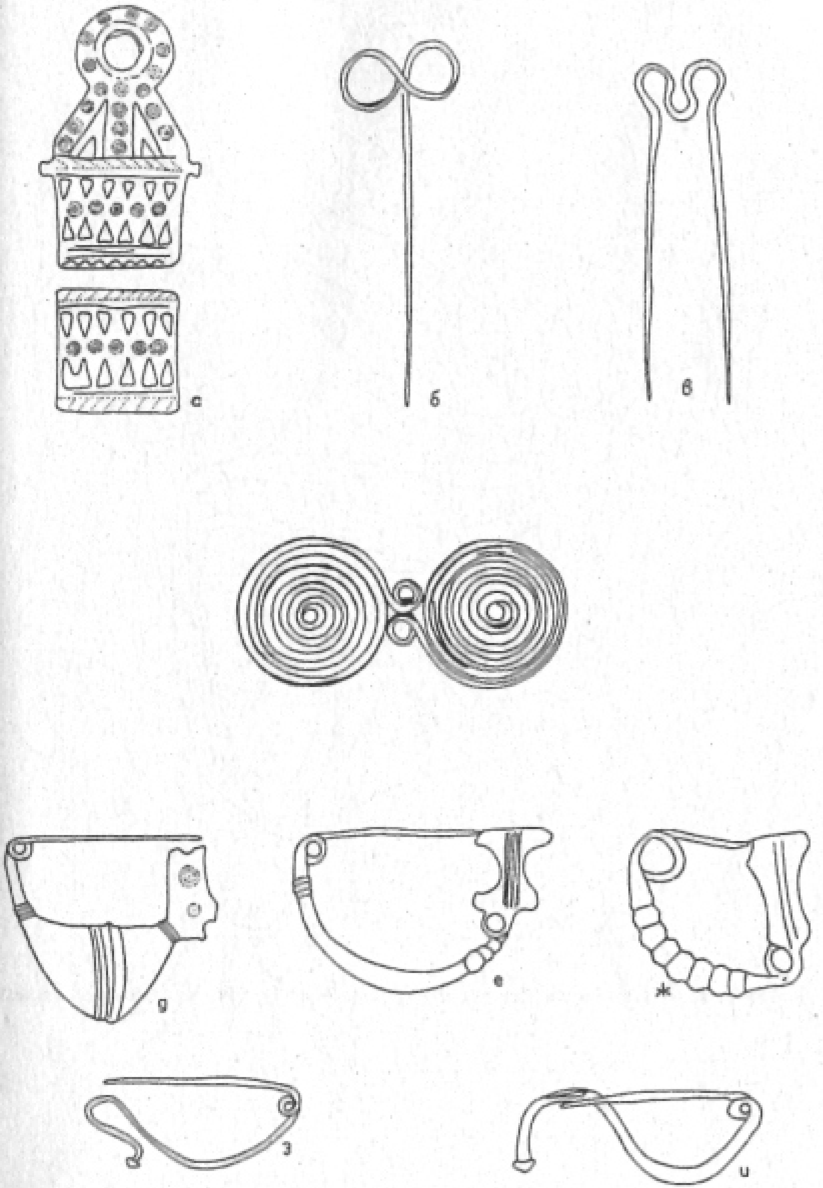

Обр. 4. Принадлежности към облеклото от ранната желязна епоха: колан (а, Видинско, VIII-VII в. пр.н.е.), игла (б, Държаница, Видинско, VII-VI в. пр.н.е.), фибули от VIII-VII в. пр.н.е. (г-ж, Държаница, Видинско) и IV в. пр.н.е. (з-и, Севтополис)

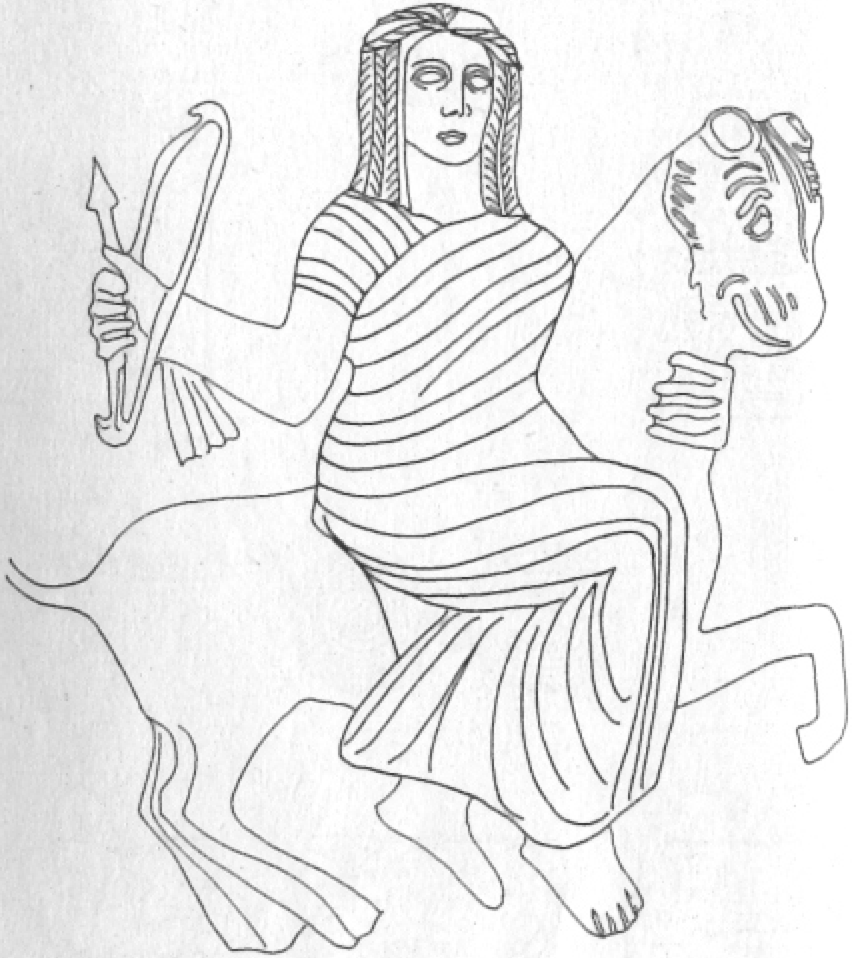

Обр. 5. Изображение на женско облекло върху кана № 155 от Рогозенското съкровище

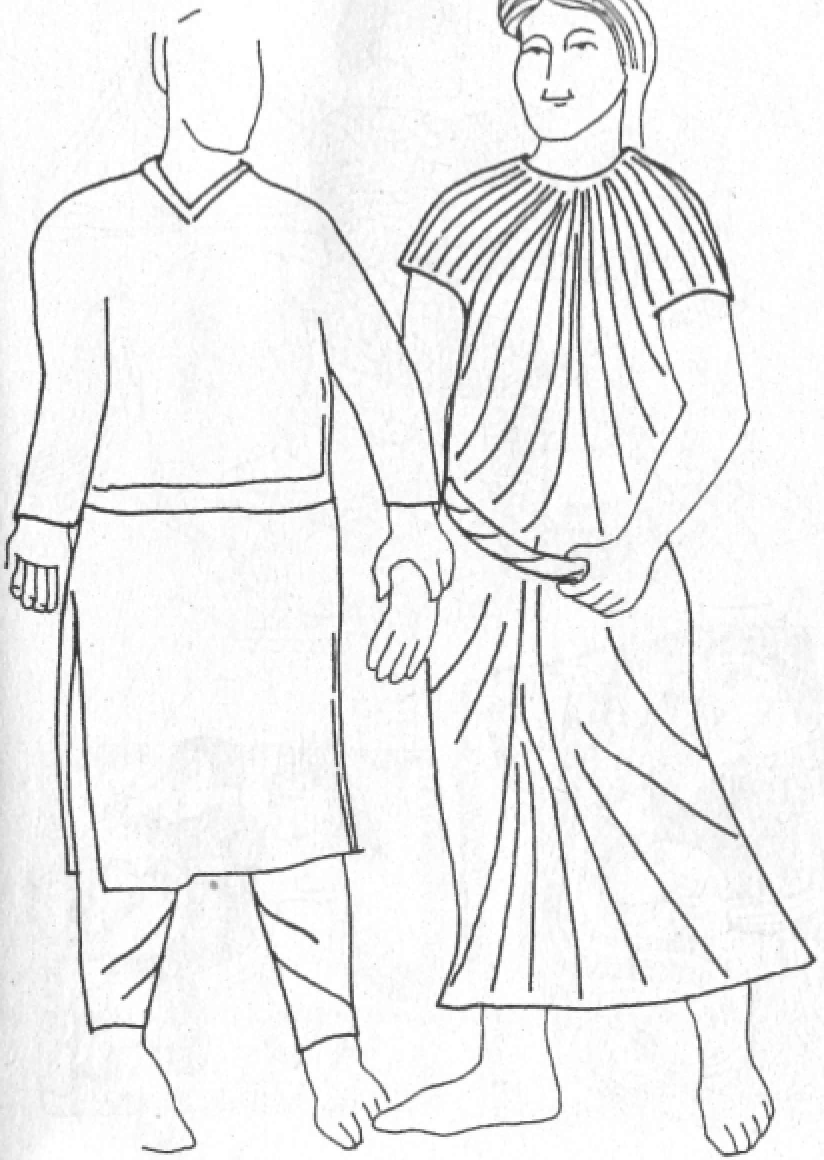

Обр. 6. Изображение на мъжко и женско облекло върху монумента от Адамклиси

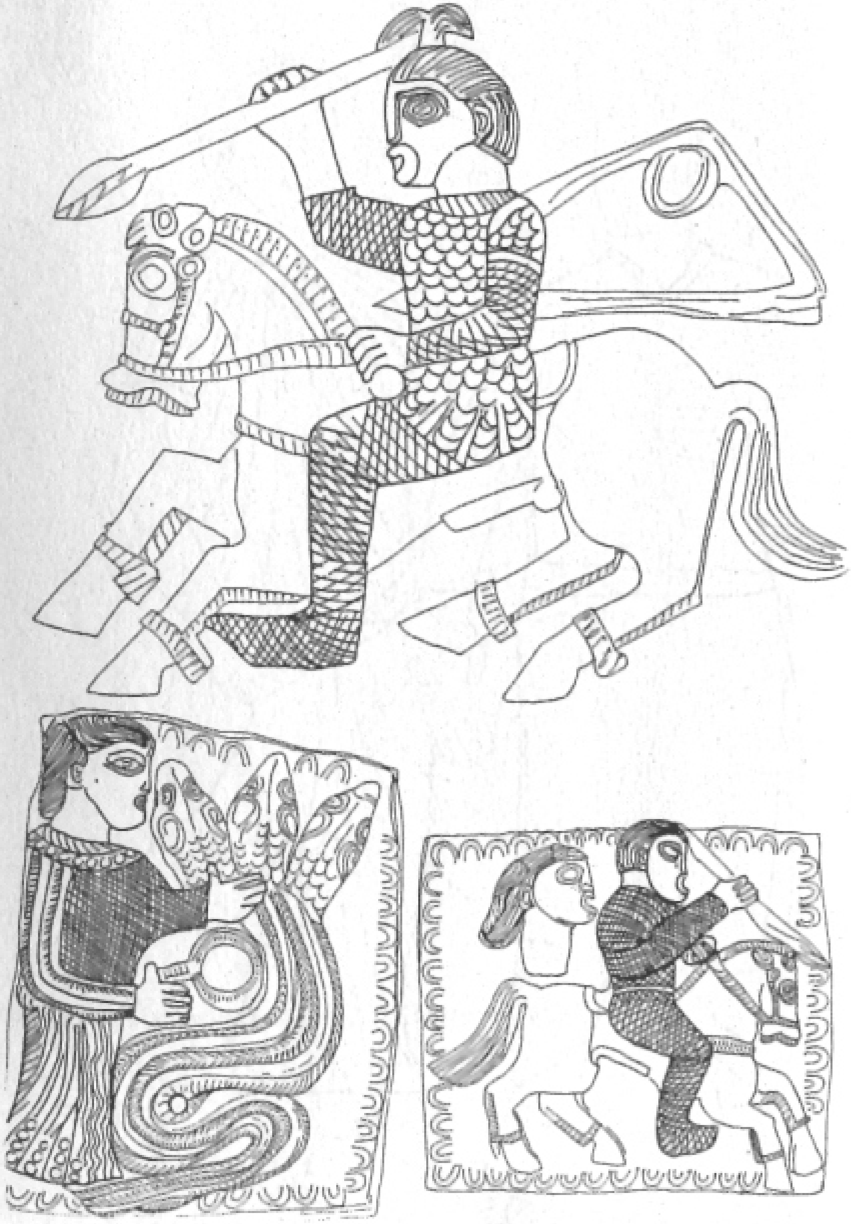

Обр. 7. Изображение на мъжко и женско облекло върху фалери от Летнишкото съкровище

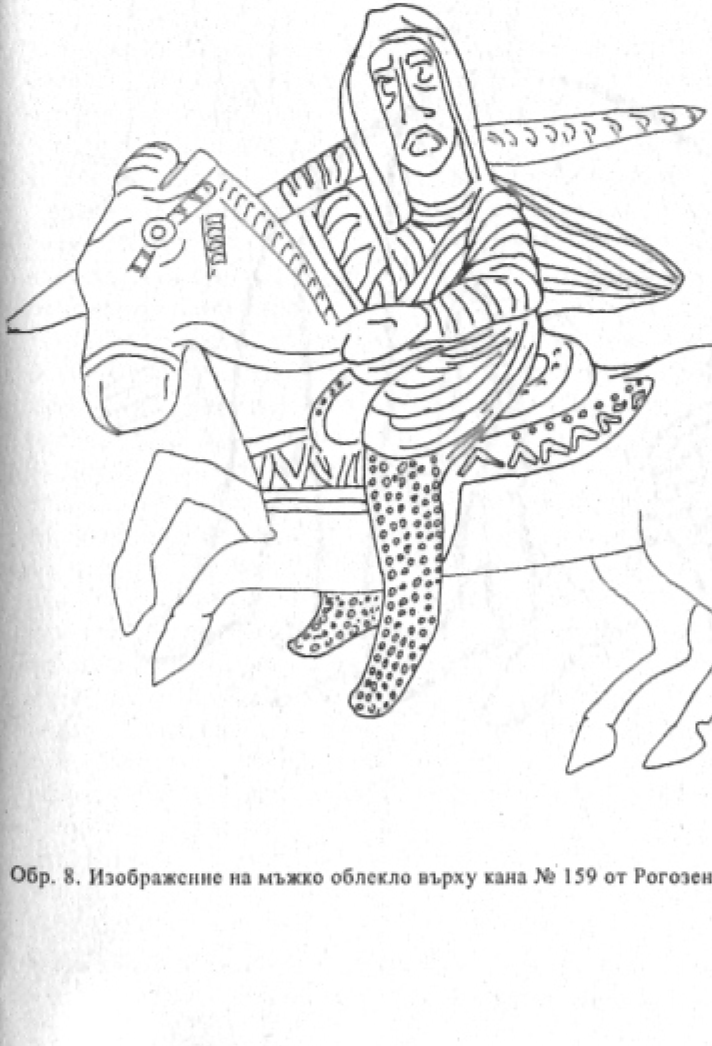

Обр. 8. Изображение на мъжко облекло върху кана № 159 от Рогозенското съкровище

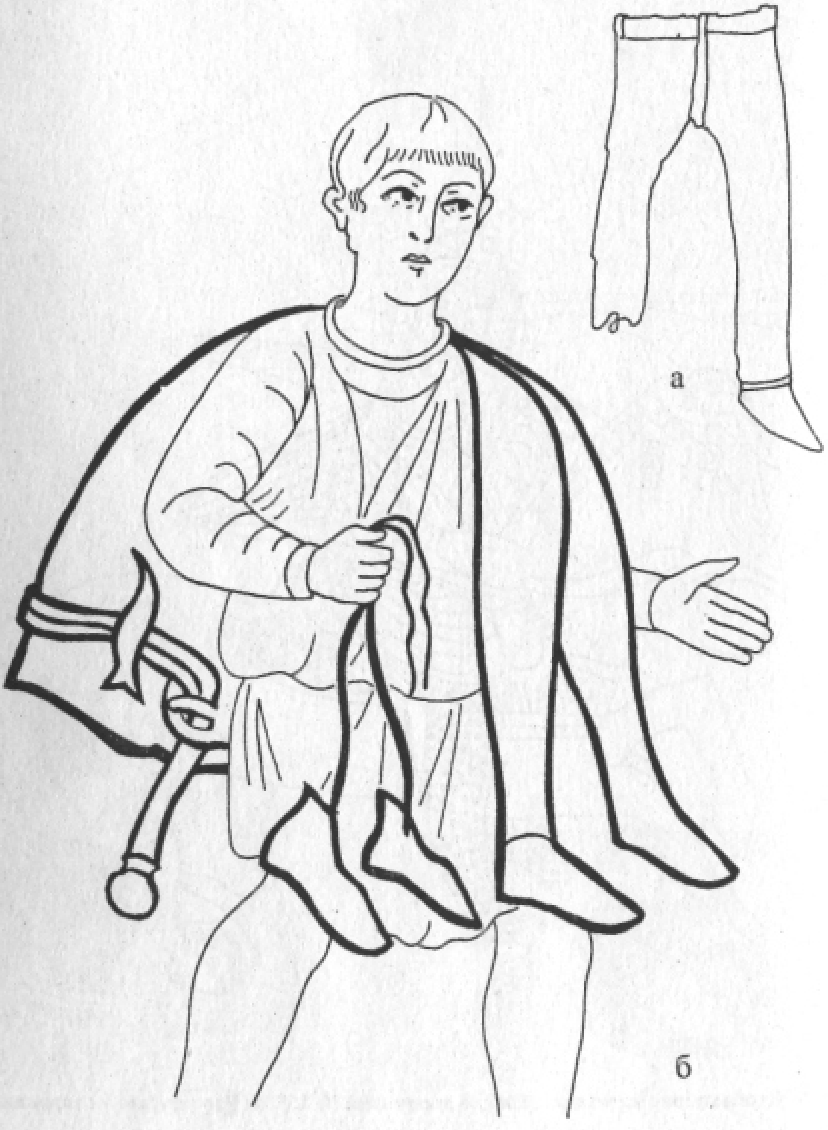

Обр. 9. Мъжки панталони от германски гроб (а, по E. Thiel) и върху фреските на късноантичната гробница край Силистра (б)

ТРАКИТЕ И ТЯХНОТО ОБЛЕКЛО ВЪРХУ АТИЧЕСКАТА РИСУВАНА КЕРАМИКА[*]

МАРИЯ РЕХО

Група атически съдове може да се разглежда като ценна страница от рисувана антология на тракийския свят. Те са изработени в черно или в червенофигурна техника и датират от втората половина на VI до края на V в. пр.н.е.[1] Това е период на все по-тесни взаимодействия – политически, икономически и културни – между Атина и нейните северни съседи – траките. От една страна, този факт напълно оправдава вниманието, с което полисът се отнася към тях в областта на театъра и на изкуството въобще, а от друга, предава изключителна стойност на свидетелството на атинската живопис.

Част от изображенията върху вазите илюстрират теми, от които са вдъхновени трагедиите на Есхил, на Софокъл, на Еврипид. Те представят тракийските митологични персонажи Ликург, Финей, Резос, Тамирис в ролята им на главни герои. Ликург, владетел на едоните, наказан от Дионис с ослепяване и с лудост, е изобразен в момента, когато убива сина си със секира, мислейки го за лоза[2]. Финей, цар–прорицател в Салмидесос, също наказан със слепота от Зевс, е тормозен от Харпии, които му отнасят или замърсяват храната, а върху кратер от Ферара го виждаме освободен от страна на Бореадите – участници в похода на Аргонавтите[3]. Резос, предводител на тракийско племе от областта на долното течение на р. Струма, лежи заспал или убит в полето пред вратите на Троя[4]. Певецът Тамирис се състезава с Музите в песне и свирене на китара. Победен от тях, в присъствието на ужасената му майка Аргиопа, той е лишен от зрението и от дарбата си[5]. Атинските художници изобразяват още Борей – суровият северен вятър, да отвлича Орейтия, дъщерята на атинския повелител Ерехтей[6], представят певеца Музей[7] и отдават голямо значение на Орфей[8]. На Орфей е посветен цял фигурален цикъл със сцени, локализирани в родната Тракия. Певецът свири на китара сред очаровани от музиката му траки, или е преследван и убит в долината на р. Хеброс от менадите–басариди.

В значителна група вази се появяват тракийски воини[9]. Разпознават се конници, пехотинци, копиеносци, стрелци – вероятно пряк спомен за многобройните наемници, които участват още от времето на Пизистрат в атинските военни акции. Един или повече от тях са изобразени самостоятелно, както и в по-сложни сцени – сбогуване или посрещане, битка, работа с коне, лов, погребално шествие. С реалистични и живи цветове са нарисувани също така и тракийски робини: Геропсо – митичната дойка на Херакъл[10], дойки и слугини, живели през V в. пр.н.е. в атинските домове, представени в сцени на оплакване на покойник или в момент на работа[11].

---

[*] Статията е предадена за печат през 1992 г.

При атическата керамика траките се разпознават между другите варвари и елините освен чрез знаците на митологичната традиция, и чрез предадените характерни външни елементи. Менадите–басариди от долината на р. Хеброс и тракийските робини, често имат, например, дълга разпусната и разрошена коса или са доста късо подстригани[12]. Както при Геропсо, и при Аргиопа обикновено татуировки украсяват техните шии, ръце и крака[13].

В по-голяма част от вазите женското тракийско облекло не се различава от елинското. Тракийките носят туники и наметала, подобни по модели и по платове на най-разпространените през V в. пр.н.е. елински хитони и химатиони. В тях няма никакъв спомен (освен дължината до нозете) за пъстрите хитони на менадите–басариди, описани от Есхил (Едони, фр. 73), нито за туниките на богините, изобразени от тракийските торевти в долината на р. Истрос[14]. В редки случаи обаче къс до прасеца или до коляното хитон, шапка и ботуши от кожа, които ги приближават до Амазонките, изтъкват връзката на менадите–басариди със северните народи[15]. Същевременно пъстрото наметало, носено на едното рамо, на едната ръка или около кръста, подсказва тяхната етническа принадлежност[16] (обр. 1). Родството на Ликург, на Тамирис, на Борей и на Орфей с Тракия понякога е подчертано чрез облеклото[17]. Именно то е единственият елемент, който позволява да се разпознават тракийските воини.

Според представянето от атическите художници, тракийското мъжко облекло – общо за воини, за митични царе и за певци, се състои от туника, от наметало, от шапка и от ботуши, изобразени върху съдовете с много детайли. Те позволяват да се фиксират основните модели и украси и да се разпознаят многобройните варианти, които през V в. пр.н.е. се появяват в Атина като резултат от т.нар. тракийска мода в атинската войска[18] (обр. 2).

Туниката. Тя е подобна на елинския хитонискос. Изобразена е винаги къса, плисирана, стягана на кръста. Само върху хидрия в Рим туниката на Тамирис повтаря украсата на тракийското наметало[19].

Наметалото. Известно е най-вече като зейра *Ζεῖρα* (Hdt. 7, 71, 1) и е много по-шарено и по-фрапантно от фините елински химатиони[20]. При голяма част изображения изглежда направено от дебел вълнен плат, вероятно нещо подобно на плата за одеалата и за ямурлуците на балканските овчари, които добре защитават тялото от големия зимен студ. Изтъкано е на широки бели и цветни ивици. Не може да се каже какви в действителност са цветовете, предадени от художниците с черна боя, но е ясно, че те са в ярко контрастни тонове. Украсата е много проста. Преобладават мотиви на точки, прекъснати и непрекъснати ленти, вълнообразни линии и главно назъбени ивици (обр. 3).

Изглежда зейрата, облечена върху атическите изображения от Ликург, Тамирис, Орфей, от воини, има формата на голям правоъгълник или на трапец с късата страна нагоре. Тя покрива тялото до глезените, както свидетелства и Ксенофонт за наметалата на хората на Севт II (Анаб. 7, 4, 4), до прасеца, и по-рядко до коляното, като завива цялото тяло или виси от раменете. Затваря се на шията с фибула. Горната част може да бъде обърната един или два пъти така, че да се получи нещо като яка или като къса пелерина (обр. 4).

Атинска интерпретация на варварските модели или приспособяването на тракийската зейра към атинския вкус, демонстрират най-вече наметалата, носени от воините, изобразени например върху киликсите на Антифон[21] и на Пистоксен[22]. При тях характерните за тракийската украса елементи се срещат както върху наметалото във форма на правоъгълник и нарязано по дължината на две в предната част, така и върху типично елинската хламида, затворена на дясното рамо.

Шапката. Тя е изобразена в няколко основни модела и е представена в редица варианти[23] (обр. 2 и 4). Шапките изглеждат шити с различни кожи, комбинирани понякога помежду си: тънка и мека от типа на дивата коза или на елен, с къса и с дълга козина. Най-често срещан модел е този, който е изобразен върху каничката от Созопол[24]. При него горната част може да бъде освен с форма на полукълбо с връх в средата, така също и на гладко полукълбо, на чорап, както при фригийската шапка, или е подобна на пилоса. Долната част е съставена от три парчета, които падат зад тила и над ушите. Задното от тях е винаги дълго, а страничните са с различни размери и понякога са изобразени закачени над ушите. В рисуваната керамика такива шапки носят Орфей, Тамирис, воини.

Изглежда, друг модел е свързан само с воини. При него горната част е на полукълбо или е с пръстен на върха. Над челото са изобразени животинска глава или лента с рогчета, над ушите – малки повдигнати капаци. Върху кратер с колонки в Хамбург са добавени и набузници – вероятно метални[25]. При този модел шапка–шлем на темето винаги е закачена обемиста животинска опашка – може би от лисица. Предположението потвърждава сведението на Херодот (7, 75, 1) за алопекиса – ἀλωπεκίς, шапка от лисича кожа, носена от траките–витини, както и на Ксенофонт (Анаб. 7, 4, 4) за шапките на хората на Севт II. Понякога атинските воини носят шапки подобни на тракийските, но по-често се появяват варианти, изпълнени с много по-голяма фантазия, при които в търсенето на впечатляващи решения се използват елементи от тракийската мода и от тази присъща на другите варварски народи[26] (обр. 8).

Ботушите. Наричат се ἐμβάδες и се срещат при изображения на Ликург, на Тамирис, на Орфей и на тракийските воини[27]. Изглеждат направени от мека кожа – вероятно от сърна, както сочи сведението на Херодот (7, 75, 1) – с козината от вътрешната или от външната страна. Те покриват краката и пищялите (както при Херодот), но могат да бъдат високи и над коляното. В горната част са обръщани и разнищени. Обуват се като обикновени чорапи или по-често се стягат чрез кръстосани връзки и чрез тънки ленти, които обикалят на няколко пъти крака (обр. 2).

Това, което при атическата живопис е типичното облекло на тракийските царе, певци и воини, а именно – късата туника, голямото и шарено наметало, шапката и ботушите от кожа, не намира паралели в известните изображения на торевтиката от Северна Тракия. Воините, изобразени върху апликации от с. Летница, Ловешко, и върху съдове от с. Рогозен, Врачанско[28], с тесни панталони, с блуза с дълги ръкави или с ризница, изглеждат по-близки до персонажите от фигуралния цикъл, посветен от атическите художници на скитите[29]. От една страна, това обстоятелство косвено потвърждава сведенията в писмените извори за гетите и за другите северни тракийски племена – съседни със скитите и въоръжени като този народ[30]. От друга страна, сторената констатация ни кара да разглеждаме „тракийското облекло" върху атическата рисувана керамика само във връзка с определени тракийски племена, а не с цяла Тракия. Херодот, Ксенофонт, самата митологична традиция, посочват за по-реална връзката с географската област, затворена между р. Струма и Черноморието, т.е. с Южна Тракия – именно с която през VI–V в. пр.н.е. Атина държи по-преки и по-тесни контакти.

БЕЛЕЖКИ

[1] Zimmermann, K. Thraker–Darstellungen auf griechischen Vasen. – In: Actes du IIe Congrès International de Thracologie. 1. Bucureşti, 1980, 429 ff. с лит. (= Thraker); Raeck, W. Zum Barbarenbild in der Kunst Athens im 6. und 5. Jahrhundert v. Chr. Bonn, 1981, 67 ff.; Shapiro, H. A. Amazons, Thracians and Scythians. – Greek, Roman and Byzantine Studies, 24, 1983, 105–114, pls. 3–4.

[2] Thraker, 437; Trendall, A. D., T. B. L. Webster. Illustrations of Greek Drama. London, 1971, 49.

[3] Trendall, A. D., T. B. L. Webster. Цит. съч., 58–59.

[4] Thraker, 437, Anm. 32.

[5] Ibidem, 436 с лит., Anm. 22; Trendall, A. D., T. B. L. Webster. Цит. съч., 69.

[6] Thraker, 439, Anm. 35.

[7] Ibidem, 436–437 с лит., Anm. 26.

[8] Ibidem, 431–433 с лит., Anm. 11; Zimmermann, K. Tätowierte Thrakerinnen auf griechischen Vasenbildern. – JdI, 95, 1980, 163–196 (= Thrakerinnen).

[9] Thraker, 441–446; Best, J. G. Thracian Peltasts and their Influence on Greek Warfare. Groningen, 1969; Raeck, W. Цит. съч., 68–85; 90 ff.

[10] Thrakerinnen, 191–192, Abb. 27.

[11] Ibidem, 192–196.

[12] Ibidem, 172, Abb. 6; 175, Abb. 10; 181, Abb. 19; 193, Abb. 28–29; 195, Abb. 31.

[13] Ibidem, 165 с лит., Anm. 6 и 185 ff.

[14] Венедиков, Ив., Т. Герасимов. Тракийското изкуство. С., 1973, обр. 287, 289–290; Marazov, Iv. The Rogozen Treasure. Sofia, 1989, 112, Cat № 155, 118, Cat № 157.

[15] Thrakerinnen, 180, Abb. 17; Brommer, F. Vasenlisten zur griechischen Heldensage^3. 1973, 505, № 30, 33.

[16] Thrakerinnen, 172, Abb. 6a; 176, Abb. 9, 10a.

[17] Бел. 2 (Ликург); бел. 5 (Тамирис); бел. 7 (Борей); Traker, 433 и Beazley, J.D Attic Red – figure Vaze – painters, Oxford 1963 (= ARV^2), 1020 92 (Орфей).

[18] Cahn, H. Dokimasia. – RA, 1973, 1°, 3–22; Raeck, W. Цит. съч., 68–85; 90 ff., с лит. и по дискусията за хронологическите граници на тази мода и за елементите, които позволяват да се разпознават тракийските воини и атиняните, облечени като траки. Вероятно във връзка с тази мода трябва да се разглеждат и изображенията на Тройлос и на Ахил в тракийско облекло. Schauenburg, K. Achilleus als Barbar; ein antikes Missverständnis. – Antike und Abendland, 20, 1°, 1974, 88 f.

[19] ARV^2, 1020, 92.

[20] Cahn, H. Цит. съч., 13 с лит., n. 2; Colafranceschi–Cecchetti, P. Decorazione dei costumi nei vasi attici a figure nere. – Studi Miscellanei, 19, 1971–1972, 8.

[21] Cahn, H. Цит. съч., 18, fig 14.

[22] Ibidem, 20, fig. 18.

[23] Ibidem, 14, n. 2.

[24] Zimmermann, K. Thrakervase von Sozopol. – Acta Classica Univ. Scient. Debrecen. 17–18, 1981–1982, 73–81.

[25] ARV^2, 1103, 1 и 4. Интересен случай представя съд, запазен в Париж, където тракийски воин е изобразен с особен шлем. На пръв поглед се създава впечатление, че думата е за нов модел тракийска шапка–шлем, но внимателният преглед изтъква възможните връзки с модели, изобразени върху канчицата от Созопол. Падащите парчета над ушите при съда в Париж са, може би, вързани под брадата, докато задното парче ясно се вижда по раменете. Вероятно мотивът на точки над челото, както впрочем и при съда от Созопол, е само начин да се изобразява козината. CVA Paris. Petit Palais. Palais des Beaux–Arts de la ville de Paris. Coll. Dutuit, pl. 18, 4.

[26] Cahn, H. Цит. съч., 6, fig. 4; 19, fig.15; ARV^2, 317, 13; CVA Robinson Coll., III, I, pl. XI, 1.

[27] Cahn, H. Цит. съч. 14 с лит. п. 1.

[28] Венедиков, Ив., Т. Герасимов. Цит. съч., обр. 285–286; Marazov, Iv. Цит. съч., 124-125, Cat. № 15.

[29] Colafranceschi-Cecchetti, P. Цит. съч., 8; Raeck, W. Цит. съч., 1 ff.: Bothmer, von D. Amazons in Greek Art. Oxford, 1957; Vos, M. F. Scythian Archers in Archaic Attic Vase-Painting. Groningen, 1963.

[30] Schol. ad Thuc. 2, 96, 1.

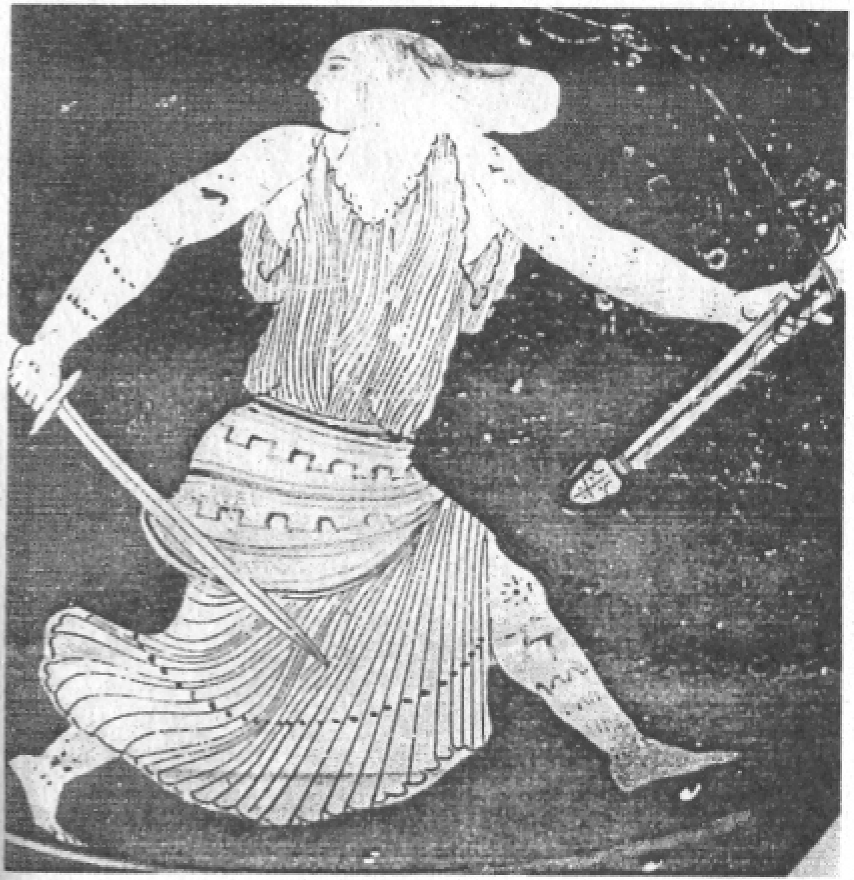

Обр. 1. Менада, изобразена като тракийка. Атически червенофигурен кратер, V в. пр.н.е, München, Museum antiker Kleinkunst (детайл)

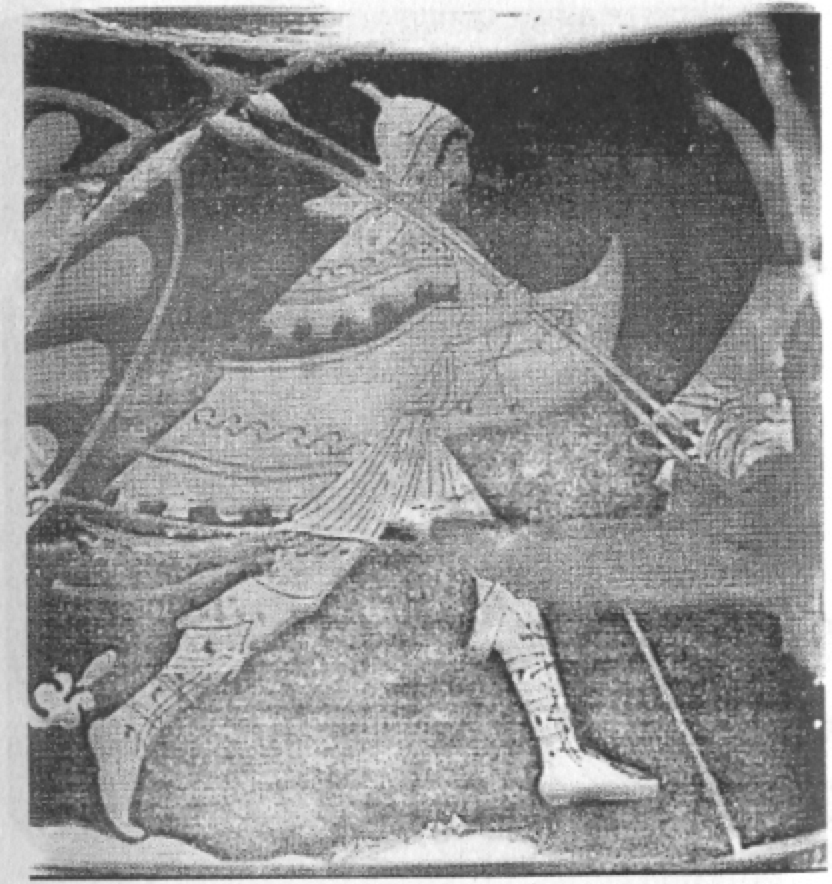

Обр. 2. Тракийски войн. Атическа червенофигурна каничка. V в. пр.н.е.. Созопол. Градски Исторически Музей (детайл)

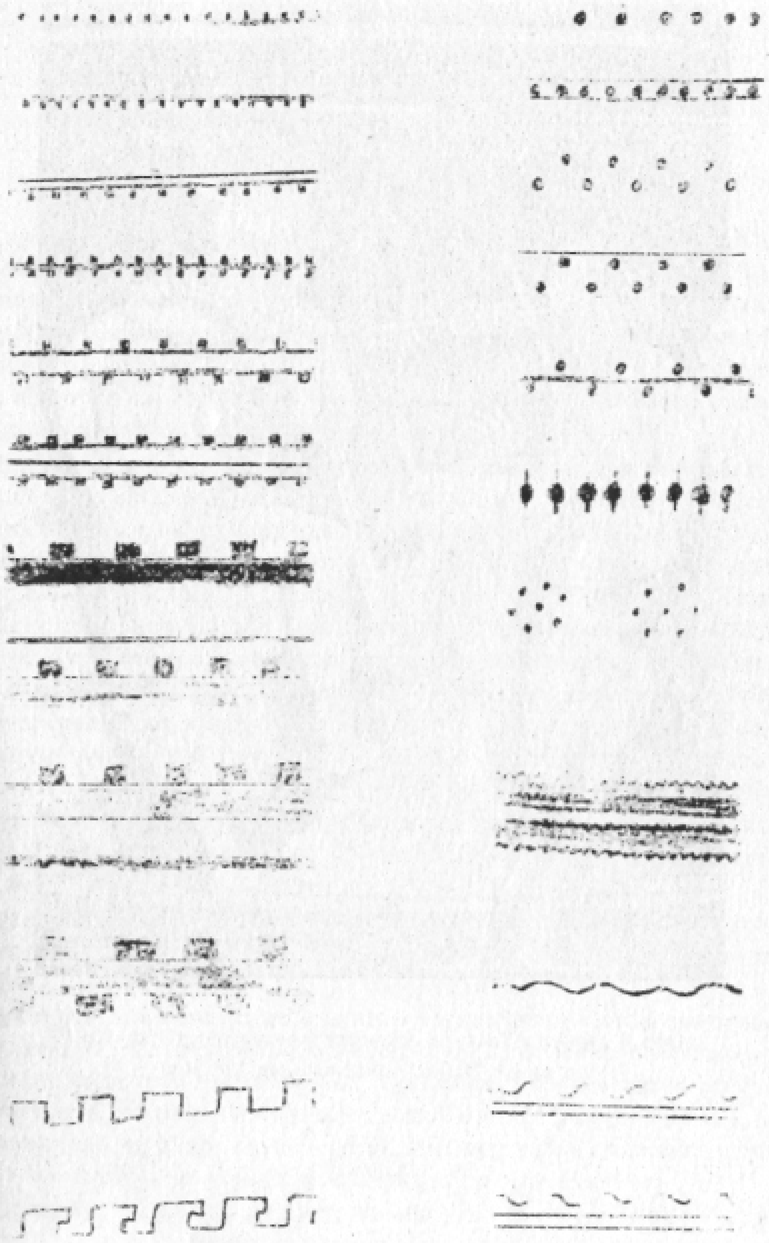

Обр. 3. Декоративни елементи на тракийското облекло по изображенията върху атическата керамика от VI–V в. пр.н.е.

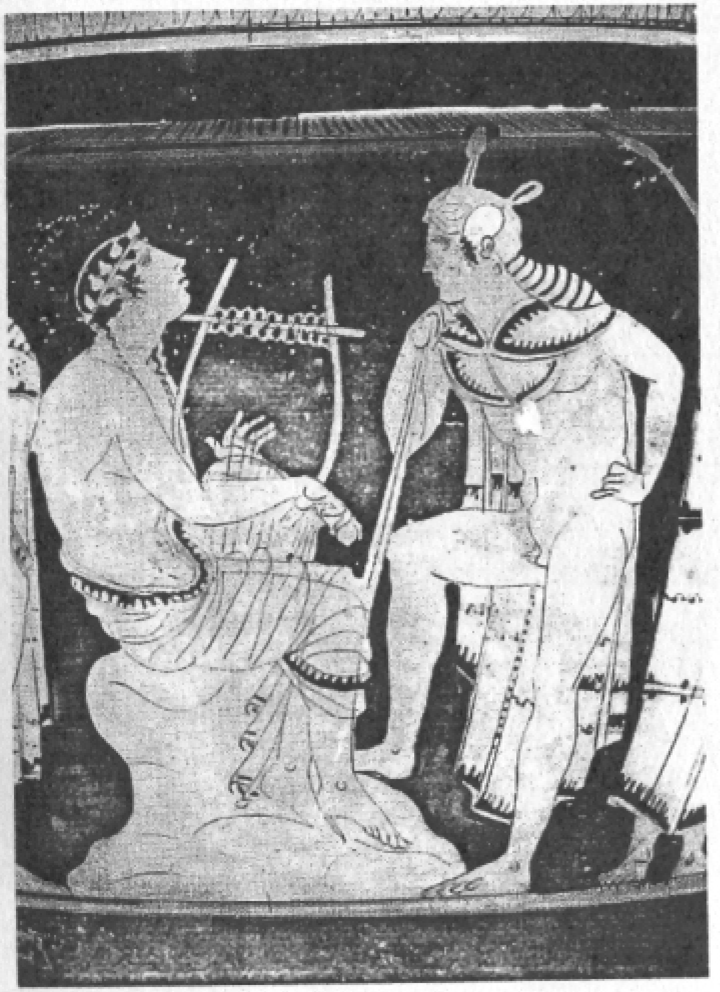

Обр. 4. Орфей и Траките. Атически червенофигурен кратер. V в. пр.н.е. Berlin, Antikenmuseum (детайл)

ОБРЕДНИ ЯМИ
(края на II–I хилядолетие пр.н.е.)

РУМЯНА ГЕОРГИЕВА

Определението „обредни ями“ обединява група паметници, познати от публикациите като „жертвени“, „култови“ и „ритуални“ ями. Те са с различна форма и се срещат в основата или в насипа на някои тракийски надгробни могили, а също и на групи от десетина до стотици на брой извън некрополите. Обикновено в тях се откриват счупени или цели съдове, животински кости, пепел и въглени. Някои от ямите са празни, а при други се забелязват следи от обмазка и опалване[1].

Обредните ями са въведени в научно обръщение с публикацията на некропола от с. Дуванлий, Пловдивско. Само в една от могилите – в Кукова могила, са проучени над 100 ями[2]. Оттогава съобщенията за тях зачестяват. Подобни паметници са открити в с. Копринка, Казанлъшко, Мирково, Софийско, с. Кралево, Търговищко, с. Староселец, Новозагорско и др., а напоследък комплекси от обредни ями се проучват в г. Дебелт, Бургаско̀, и с. Сталийска махала, Михайловградско. Разбира се, не всички изброени ями се определят от изследователите като обредни. Интерпретацията е различна и в някои случаи – спорна. Изказани са например мнения, че това са ями – складове за съдове, места за съхраняване на хранителни продукти, погребални, и дори – боклучни ями. Впрочем, тълкуването им като гробни съоръжения е породено от обстоятелството, че макар и рядко, в някои от тях са намирани дребни парчета от човешки кости.

Досега проучените ями се отнасят към различни периоди от края на II и от цялото I хилядолетие пр.н.е. Очевидно е, че те са обект на хилядолетна обредна практика, и дори само този факт вече оправдава интереса към тях. За съжаление, пълното изследване на тези паметници е затруднено от обстоятелството, че най-малко половината от известните обекти не са изцяло публикувани. Сведенията за тях идват от кратки съобщения, в които липсват важни подробности. Смея да изкажа и предположението, че съществуването на ями под или в могилни насипи в много случаи или не е съобщено, или пък не е забелязано.

Обредните ями се различават помежду си по **местонахождение** (в могилни насипи, в основи на надгробни могили и извън могилни некрополи), по **форма** (кошеровидни, крушовидни, камбановидни, цилиндрични, кръгли)[3] и по **съдържание** (празни, с въглени, пепел, животински кости, със счупени, и по-рядко – с цели съдове, дребни предмети и др.). Някои от тези отлики имат формален характер, но други са от значение при определяне на вида и на предназначението им.

I. Обредни ями в и под могилни насипи

Въпросът за предназначението и за датата на ямите, намерени под и в могилни насипи, почти не е поставян. Те са определяни като „жертвени“ или като „ритуални“, тъй като местонахождението им недвусмислено насочва към връзка с култа към мъртвите. Датата им (като се изключи забележката на Б. Филов, че насипването на Кукова могила, вкопаването на ямите там и извършването на погребението в нея не са едновременни[4]) не е коментирана.

Очевидно е, че Кукова могила е насипана предварително до известна височина – по всяка вероятност в края на ранната желязна епоха, далеч преди извършване на погребението в нея[5]. Слягането на насипа е вече факт, когато в него е вкопана каменната гробница (V в. пр.н.е.). Обредните ями заемат периферията на могилата и се срещат на всички равнища, включително и в основата ѝ, т.е. предхождат нейното насипване. Това означава, че те са правени в един, два или във всички от посочените случаи: преди натрупването на могилата (според ямите в основата ѝ), при издигане на първоначалния насип (според преобладаващия им брой в долните слоеве на могилата), по време на погребалната церемония (?) и след нея, в процеса на окончателното оформяне на могилата. Несъмнено направата на ямите в насипа е възможна само след слягане на пръстта във всяка от малките могили, които съставят голямата. Кошеровидната им форма (широки в основата и силно стеснени към върха) не може да се постигне в нездрава почва. Последният факт предполага и по-голяма продължителност на периода, през който те са създавани.

Повечето от ямите в Кукова могила са празни, но по дъната на някои са намерени пепел, въглени, животински кости и парчета от съдове, включително човешки череп и кост от ръка. В една яма от основата на могилата, подзидана с кирпич, е открит скелет на свиня.

Пример, подобен на този от Кукова могила, предлага и могила № 1 при с. Копринка, Казанлъшко[6]. Тук две от ямите са вкопани в двуметровия трамбован пласт от глинеста почва, който образува основата на могилата, под гроб, смятан от археолозите за централен (IV–III в. пр.н.е.). Те предхождат или съвпадат по време с погребалното действие, а третата яма, която е в насипа, е направена по-късно, при издигането

на могилата. Ямите имат кошеровидна форма и съдържат само дребни въглени и пепел.

Положението е по-различно в Башова могила от некропола при Дуванлий. Първо е извършено погребението (края на V – началото на IV в. пр.н.е.), а след слягане на могилния насип, по време на натрупване на могилата, една яма е вкопана под върха. Откриването ѝ на 2 м под повърхността показва, че тя е направена преди окончателното оформяне на могилата[7]. Ямата съдържа незначителни фрагменти от глинени съдове.

По всичко личи, че ямите от некропола край с. Кочан, Благоевградско, отнесени към гробове от VIII–IV в. пр.н.е.[8], и тези от Гинина могила край с. Свещари, Разградско (III в. пр.н.е.)[9], са вторични по отношение на извършените в могилите погребения. В някои от ямите в с. Кочан има следи от горене.

Примери за ями, вкопани в могилния насип, предлагат няколко могили от некропола на Истрия (VI–V в. пр.н.е.)[10], както и насипа на Жаба могила край гр. Стрелча, Панагюрско (IV в. пр.н.е.)[11].

Сред известните досега ями, намерени под могилен насип, в някои случаи в могилата, която покрива ямите, не е извършено погребение (например две могили от некропола край с. Борово, Русенско[12]), в други могилата съдържа гробове, чиято дата е значително по-късна от тази на ямите (например гробове от IV в. на н.е. над ями от ранножелязната епоха в две могили край с. Староселец, Новозагорско[13], и гроб от I в. на н.е. над ями, които съдържат материали от края на бронзовата до началото на късната желязна епоха в могила край с. Дойранци, Ловешко[14]), а в един (надгробна могила край с. Кралево, Търговищко[15]) разликата между времето на вкопаване на ямите и датата на погребението е трудно установима.

Могилите от Борово са издигнати над площадки с огнища и ями с крушовидна форма, вкопани наоколо. Първият слой, който покрива тези съоръжения, отнесени към IV в. пр.н.е., съдържа обгоряла пръст, пепел, въглени, парчета от глинени съдове, животински кости, късове от замазка и др. Двете могили имат известна прилика с Вълчова могила от некропола край с. Брезово, Пловдивско, в която също не е извършено погребение. Тук, върху гладко утъпканата основа на могилата, на пространство с размери 7 х 7 м е разчистен слой, дебел 1.20 м. Той съдържа въглени, пепел, парчета от глинени съдове и кости от животни[16].

Примерите от Дойранци и от Староселец са също важни. В първичните публикации ямите от Дойранци са определени като ритуални, а тези от Староселец – като боклучни. Във втория случай скептицизмът на археолозите е обясним, защото на пръв поглед съдържанието на септичните и на обредните ями не се различава, а освен това могилите се намират недалече от селище от ранножелязната епоха. Такова групиране на ями обаче е малко вероятно до или в селище от този период – обикновено ямите са около жилищата. Може да се отбележи още, че на около 0.5 км от Кукова могила също има останки от селище (VIII–V в. пр.н.е.), но никой не твърди, че ямите под и в нея са боклучни. Случаи като Староселец подсещат, че е възможно някои от известните досега примери на открити в близост до селища или в самите тях ями, смятани за септични, да имат обреден характер.

Два основни пласта съставят насипа на намерената в района на Кралево надгробна могила. Първият (с въглени, огнища, замазки) покрива 137 ями, вкопани в здравия терен, а вторият (издигнат след извършване на погребението) съдържа парчета от съдове, амфори, кости от животни, скелетите на два коня и едно куче. Вкопаването на ямите и издигането на първия пласт предхождат датата на погребението. Оформянето му е постепенно, а не е еднократно действие: доказателство са намерените на различни нива в пласта 7 замазки, 19 обредни огнища и една яма. Гробът (III в. пр.н.е.), който е вкопан в периферията на вече улегналия пласт, го пресича. Трудно е да се определи разликата във времето между извършването на погребението и издигането на първия пласт, но е важно наблюдението, че обредното огнище, което се намира най-високо, е вече частично разрушено от атмосферните влияния, когато е започнато насипването на могилата. Отговорът на подобни въпроси може да се потърси в датата на находките от гробницата, от насипа и от ямите (в пълнежа им има дребни въглени, парчета от съдове и животински кости), но хронологическото им разграничаване е сложно, защото на практика разлика от порядъка на ± 20/30 години се доказва с усилие дори в случаите, когато сред находките има гръцки вази.

Очевидно, комплексът от Кралево може да се сравни с обектите от Борово, от Копринка и от Кукова могила. Общи между тях са ямите в основата на могилата (Кралево, Борово), наличието на първи пласт, който покрива ямите и съдържа огнища, други ями и пр. (Кралево, Борово, Копринка), вкопан по-късно гроб в същия пласт на могилата (Кралево, Кукова могила) и т.н.

В могила до с. Лъвино, Разградско[17], са намерени гроб от IV в. пр.н.е. и две ями с пълнеж от камъни. При така публикувания материал обаче всяко обяснение на този обект ще е прибързано и неточно. Липсата на подробности в съобщението не позволява да се използва пълноценно и още един паметник – една от надгробните могили край Стрелча, в чиято основа са намерени вкопани в скалистата почва празни или съдържащи дребни накити[18] правоъгълни ями.

Какво е предназначението на тези ями?

Вкопаването на ями в могилните насипи заема съществено място в следпогребалната обредност. Доказателство е фактът, че те са вторични по отношение на намиращия се в могилата гроб. По всяка вероятност актът на създаването им съвпада с честване на годишнина от смъртта на погребания. В известните досега случаи ямите са вкопани преди окончателното оформяне на могилата, в процеса на натрупването ѝ.

Ямите, вкопани в могилните насипи, са празни или съдържат парчета от глинени съдове, въглени и пепел. В някои от могилите заедно с тях се срещат огнища или купчини пепел и въглени от горял извън насипа огън. Сред засвидетелстваните ями няма такива, които да съдържат животински кости. Очевидно белег за хранителни жертви, те се откриват само в обредните огнища.

Примерите за ями от този вид са малко и принадлежат на могили, в които са погребани лица с високо социално положение (Кукова могила, Башова могила, Жаба могила, Истрия и др.).

Представите за живота отвъд са различни у отделните общности. Приема се, че траките вярват в безсмъртието[19], но от досегашните изследвания се вижда, че в Тракия съществуват разнообразни представи за задгробния свят, една или друга от които доминира в определен район или за определен период от време. Живите поддържат връзка със света на мъртвите и белег за това са оформянето на надгробната могила, грижата за гроба, паленето на огън, поднасянето на храна край гроба, жертвоприношенията и др. Би могло да се предположи, че като елемент на следпогребалната обредност ямите от могилните насипи са своеобразен „прозорец“ към отвъдния свят, място, от и чрез което, посредством огъня и приношенията, живите общуват с мъртвите.

Проблемът е по-сложен при ямите, намерени под могилен насип (без или с гроб в него). Смущаващи са разликите в датите на ями и на гробове (от няколко века в Дойранци до хилядолетие в Староселец) и трудно доказуемата им едновременност в случаи като Кралево и като Копринка.

Примерите от Дойранци, от Староселец и от Борово показват, че вкопаването на тези ями не е елемент на погребалната церемония. Изглежда подобно е и положението в Кралево. Тук между изграждането на последното огнище и извършването на погребението е изминало достатъчно време, за да се разруши глинената обмазка на жертвеника. Кукова могила се доближава до примера от Кралево и само за могилата в Копринка изглежда възможна едновременността на ямите в трамбования пласт и гроба, който впрочем не съдържа традиционно погребение[20].

Очевидно е, че изброените могили не са издигнати случайно върху места, заети с ями. Твърде вероятно е могилните насипи да са натрупани от населението, което създава ямите. Мотивите за тези действия могат да бъдат различни, но е факт, че могилите, насипани изцяло или до известна височина, по-късно са използвани за извършване на погребения. Примамливо е и обяснението, че паметта за свещеността на мястото предизвиква издигането на могила, но то трудно ще се докаже. Все пак може да се допусне, че комплексите от ями, които личат, или са означени по някакъв начин на повърхността, са засипвани едва при необходимостта от използване на мястото за извършване на погребение (Кралево, Кукова могила). Не бива да се пренебрегва и обстоятелството, че в тези могили винаги са погребвани представители на тракийската аристокрация.

Сред могилите, които съдържат ями в насипа, и по-често – в основата си, има и такива, в които изобщо не е извършено погребение. Това ме кара да смятам, че тези могили, насипани в границите на некрополи или сами за себе си имат връзка с култа към мъртвите, въпреки че първоначално не са мислени като гробни съоръжения. Използването на някои от тях като такива е вторично, като между издигането на могилния насип и вкопаването на гробовете има паузи от няколко десетилетия до няколко столетия.

Следователно ямите, намерени под могилни насипи, не са елемент на погребално действие. Това означава, че преди оформянето на могили върху тях те са заемали място, където еднократно или в продължение на десетилетия, и дори на столетия (Дойранци) са извършвани обредни действия. Може да се предположи, че тези ями са изразна форма на неизвестен засега култ, но подобно твърдение ще е прибързано, преди да се разгледат още няколко групи ями, открити на различни места в Тракия.

II. Ями и комплекси от ями извън некрополи

В предполагаем теменос на светилища на Деметра и на Херос Карабазмос във Варна са открити 5 ями, пълни с пепел, мидени черупки, животински кости, парчета от съдове и др.[21] Те имат прилика с ямите, намерени в свещения участък на светилищата на Аполон Делфиний и на Зевс в Олбия[22]. Най-напред в Олбия, а после и във Варна, по аналогия с познатите от гръцките светилища ботроси (βοτϱοι), те са определени като места, в които е заравян вече негодният за употреба храмов инвентар. Изглежда, периодично, било по повод на храмово преустройство (както е в Олбия), или на храмови празници, тези предмети са „погребвани“ тържествено. Актът е съпровождан с възлияния и жертвоприношения.

Една яма–ботрос, която съдържа материали от края на VI до края на IV в. пр.н.е., е намерена и в теменоса на храма на Зевс в Истрия[23].

В повечето от тези ями се забелязва периодичност в натрупването. Това личи не само от датата на намерените в тях материали, но и от хиатуса или от запечатващите замазки между няколко поредни наноса. Последният факт прави вероятно предположението, че някои ями са били затваряни („запечатвани“) до следващото им използване, докато други са оставяни отворени и затрупването им е ставало постепенно.

В известна степен ямите от г. Дебелт[24] се доближават до тези от Варна, от Истрия и от Олбия. Освен въглени и кости от животни, в тях са намирани още архитектурни детайли, графити, амфорни фрагменти с печати и др. Долавящите се в досегашните съобщения данни за тяхната форма и архитектура и сведенията за действия, които придружават оформянето им, правят по-пълно сравнението им с ямите, намерени във вътрешността на страната. Тук са направени важни стратиграфски наблюдения, между които и тези, че пръстта, с която са запълнени ямите, е обикновено от тъмнокафява до черна на цвят, че струпванията от парчета отухлена пръст преобладават към гърлата на ямите, че целите съдове се срещат сравнително рядко, че малкото от положените предмети имат следи от вторично изгаряне и др.[25]

Ако датирането на ямите от Дебелт е точно, началото на комплекса трябва да се постави близо едно столетие по-рано, отколкото това на ямите от Олбия, от Истрия и от Варна, т.е. към VII в. пр.н.е.

Обредните ями от Мирково, Софийско[26], и от Сталийска махала, Михайловградско[27], допълват представата за подобни обекти. Вкопаните в здрава почва 12 ями от Мирково (V–IV в. пр.н.е.) са кошеровидни, с глинена обмазка и съдържат парчета от съдове, пепел, въглени, късове обгоряла глина, горели кости от домашни и от диви животни. Подобна форма и пълнеж имат ямите от Сталийска махала. Между тях се срещат ями с глинена обмазка и ями, чиито дъна са оформени като огнища. Някои от ямите се допират, дори се застъпват и това е естествено, като се има предвид хилядолетната обредна пра́ктика на едно и също място. Намерената керамика датира комплекса от ранната бронзова епоха до III в. на н.е. Най-богато е представен периодът от VI до II в. пр.н.е. Уникалността на обекта както по време на възникване, така и по продължителност на съществуване ще е несъмнена, ако е сигурно, че материалите от ранната и от средната бронзова епоха действително принадлежат ямите, а не на унищожен при вкопаването им пласт от селище (комплексът от ями е разположен на територията на селище от енеолитната епоха, загинало при пожар).

От северните тракийски области са известни още няколко комплекса от ями, които въпреки определянето им като гробни съоръжения, смятам за подобни на гореописаните паметници. Става дума за „некрополите“ от Пояна, от Тиносул, от Братей и от други обекти в Румъния.

Обектът от Пояна има сложна стратиграфия. Намерените ями (конични и цилиндрични по форма) съдържат много пепел, въглени, кости от животни, парчета от съдове, мазилка, дребни предмети и др., но не и човешки кости. Въпреки това археолозите смятат ямите за гробни. По-късно те ревизират изказаното мнение и ги определят като паметници, свързани с култа към домашното огнище[28].

Комплексът от Тиносул (I в. пр.н.е. – I в. на н.е.) съдържа няколко групи ями. Към първата се отнасят две, определени като зърнохранилища, към другата – две, които съдържат материали от енеолитната епоха, а третата е съставена от множество ями, които имат в пълнежа си пясък, въглени, животински кости, метални предмети, парчета от съдове, мазилка, зърна от пшеница и др. Забелязано е, че в ямите от последната група най-долу са разположени въглените, костите от животни, различните предмети, а над тях – смесена с въглени и с пясък пръст, покрита с големи късове отухлена глина, примесена със слама. Всички предмети, положени в ямите, имат следи от огън. Останките от животни принадлежат на ядивни видове: говедо, овца, глиган, птици и др. В ямите не са открити човешки кости[29].

Както в Пояна, така и тук пластът над ямите е наситен с културни останки. Последният факт е основание за изследователите да свържат т.нар. ями–зърнохранилища, с предполагаеми жилища, но мнението е спорно, тъй като съдържанието им е близко до това на ямите от втората група.

В Братей са намерени 18 ями с цилиндрична или с овална форма. Според откритите в тях материали те се отнасят към III–II в. пр.н.е.[30] и съдържат пепел, въглени, парчета отухлена глина, кости от животни, фрагменти от съдове (последните със следи от вторично изгаряне). Останки от човешки кости не са открити, с изключение на една яма, в която са намерени дребни костици.

Наблизо има втора, почти унищожена група от ями със сходно съдържание. Общото за двете групи е, че обикновено големите късове мазилка са към гърлото, а парчетата от съдове – към дъното на ямите. Пепелта се среща повсеместно, като в някои случаи е поставяна на купчини.

Подобни комплекси от ями са открити и на други места в Румъния (Трансилвания, Мунтения и др.). Обикновено те се разглеждат като обособен тип гробове, макар че изключително рядко намираните в някои от тях човешки костици се събират в „кутийка от кибрит“[31]. Датата им е сравнително късна – III/II в. пр.н.е.–I в. на н.е. Тези обекти обаче са видимо сходни с обредните ями, намерени в България, и по своята характеристика трябва да се причислят към тях.

Началото на практиката – направа на яма и извършване на обредни действия около и в самата нея – датира от края на късната бронзова епоха. Пряко доказателство са обектите от Дойранци и от Сталийска махала (единствен засега пример на ями, които съдържат керамика от цялата бронзова епоха), а косвено – ямите от Пловдив[32], от с. Есеница[33], Варненско, от с. Черковна[34], Разградско, от Говора (в Румъния)[35].

Разгледани сами за себе си, последните наистина могат да получат обяснение като складове за продукти (Есеница) или за съдове (Говора, Пловдив). Тяхната едновременност обаче, общите елементи (форма на ямите, грижливото полагане на съдове и парчета от съдове, следите от износване, и даже негодност на последните, по-тъмното оцветяване на почвата в тях и пр.), запечатващите замазки и животинските кости в ямата от Пловдив – са все факти, които ги правят сравними с близките им по време, а и с по-късните от тях ями в Тракия[36]. Впрочем, мнението е твърде близко до изказаното от Б. Хензел предположение, че находката от Черковна е „жертвен дар“.

Местата, използвани за вкопаване на ямите (от десетки до стотици на брой) от разгледаните комплекси, принадлежат на различни геоморфологични форми. От топографска гледна точка ямите заемат площи с различна големина и нямат специална подредба. Някои от тях се застъпват, а при други личи нарочно групиране по две, по три и по повече на брой свързани помежду си ями. В някои случаи комплексите се намират до съвременните им селища. Те са използвани в периоди с различна продължителност – от столетие до хилядолетие, като има ями, находките от които принадлежат на няколко епохи.

Обикновено в границите на един комплекс ямите имат различна големина и форма, но съществуват примери и за групи еднакви ями (Мирково). Съдържанието им е почти едно и също. Общи за повечето от тях са парчета отухлена пръст, мазилка, въглени, пепел, фрагменти от съдове и кости от животни. Понякога разположението на материалите в ямата следва определен ред. Макар и рядко, наблюдавана е зависимост между формата и съдържанието на някои ями (Братей, Дебелт). Възможно е подобна зависимост да се потърси между формата на ямата и датата/вида на материалите в нея, географската позиция на обекта и др. Някои от ямите са обмазани, в други се откриват останки от огнища. Сравнително рядко е полагането на вторично горели предмети, а в ямите на север от р. Дунав няма примери за горял в тях огън. Предметите на култа – предимно глинени идоли – са изключително малко.

По всичко личи, че вкопаването на ямите и тяхното запълване са заключителната част на ритуал, в началото на който трябва да се видят редица действия, като палене на огън, събиране на пепелта, на въглените и части от огнищата, жертвоприношенията и др., извършвани извън или в близост с ямните комплекси.

Какво е предназначението на тези ями?

В античната литература има запазени сведения за подобна обредност. Примерите, които ще приведа, не се отнасят конкретно за Тракия, а са споменати по повод пътешествията на аргонавтите и на Одисей[37]. Одисей, например, прави яма пред царството на сенките, възлива последователно мляко, мед, вино и вода, посипва ечемичено брашно и принася в жертва черни овца и овен. Животните, изгорени в огъня, са за трапезата на Аид и за Персефона. Според разказа на Овидий, за да съживи бащата на Язон, Медея издълбава две кръгли ями до две огнища под открито небе (отдясно е това на Хеката, отляво е това на Хеба). После тя принася в жертва черноруно животно, облива с кръвта му стените на ямите и прави възлияние с чисто вино и мляко, като призовава подземните божества.

Примерите показват недвусмислено, че в гръцките религиозни представи ямната обредност се свързва с вярата в задгробния свят и има хтонична насоченост. Обикновено извършители на действието са лица, дарени свише с магьоснически способности или със свръхчовешки умения.

Такива ями са намерени и в континентална, и в островна Гърция. Появата им се отнася към протогеометричния период. Те се откриват в некрополи, в непосредствена близост с гроба, и най-често съдържат жертви за мъртвия (в гръцките некрополи за приношения са използвани по-често жертвени ровове). Има предположение, че някои от тези ями са правени за очистване на живите[38]. И тук, и в Тракия между кладенците–ботроси, които съхраняват негоден храмов инвентар, и ямите, разположени в границите на некрополите, има съществена разлика. Тя се дължи на предназначението на ямите и на действията, които съпътстват оформянето им.

Обредни ями, изкопани близо до олтар и в съседство с канавки за изтичане на кръвта на жертвените животни, са намерени и във Вани (Западна Грузия)[39].

Ако данните от писмените извори и от археологическите разкопки се обединят, обредните ями могат да се разгледат сред елементите на ритуал, в който освен самото им създаване важно място заемат огънят, възлиянията, жертвоприношенията на животни, храната и даровете.

При създаването на ямите често е използвана трудно постижима **форма** на изкоп с широка основа и стеснен връх. По този начин например са оформени ямите от Мирково, Кукова могила и др. В случаите, когато ямите са по-скоро крушовидни, отколкото кошеровидни, вероятно формата им е вариант на посочения по-горе модел. Срещат се и ями с друга (цилиндрична, бъчвовидна, овална) форма.

Формата на ямите прави впечатление на всички изследователи. Б. Филов смята, че тя е съзнателно търсена и сочи възможните ѝ прототипи в кръглите праисторически жилища и в кошеровидните гробници от Микена[40]. В. Миков ги сравнява с куполните гробници в Тракия и със скалните ниши в Родопите[41].

Повторяемостта на формата сочи, че тя не е случайна. Значителна част от ямите са празни и това обстоятелство показва, че само по себе си тяхното изкопаване е обреден акт и че опалването, възлиянията, приношенията и др. са вторични по значение действия.

Външното сходство между кошеровидните ями и скалните ниши, подсказано от В. Миков, има и друга страна. Възможно е скалните ниши, изсечени до и извън обсега на скалните гробници, да имат онази функция, която носят ямите в и извън могилните насипи. Разположени до гробниците, те напомнят съчетанието ями/гробове в надгробните могили, а извън обсега им – обектите от Дебелт, от Сталийска махала, от Мирково и др.

Подобно на пещерите и на скалните гробници, скалните ниши също имат място в комплекса живот–смърт[42]. Съзнателно избраната им форма (повторена в ямите, в гробната камера и дори във входа на куполните гробници), е размножена върху скалните масиви. Сигурно е, че подобно на други геометрични символи[43], точно тази форма (в действителност пресечена четириъгълна пирамида), стои в основата на религиозната практика.

Празните скални ниши (съобщенията за опалването на някои от тях са несигурни) и празните обредни ями си приличат. Сходството личи не само от близката им форма, но и от смисъла на тяхното създаване. Датата на скалните ниши не е в противоречие с датата на разглежданите ямни комплекси. Нещо повече, по-ниската долна хронологическа граница на ямите може да обясни по-късната поява на някои скални ниши в Югозападна България, в Северна Гърция и др.

В писмените извори за Тракия има сведения за възливане на мляко и на вино[44]. Подобно на другите приношения, **възлиянията** се правят за успех на начинание, на битка, в прослава на божеството, за помен на мъртвите и др. Предположението за възливане в ямите се подкрепя от споменатите по-горе данни и от откриваните понякога в тях цели и най-често счупени дълбоки съдове и амфори. На свой ред те показват, че вероятно една от възливаните течности е виното. Не е ясно обаче дали то се смята за тъждествено на човешката кръв или за своеобразен символ на плодородието[45]. Възможно е в празните ями да са извършвани само възлияния.

Често са срещани следи от горене или от въглени и от пепел. Някои от ямите са опалвани, но в повечето случаи са открити само въглени или пепел от горял извън тях огън. Има и дъна на ями, оформени като огнища (Дебелт, Сталийска махала). В отделни случаи положените предмети в ямите (Тиносул, Братей, Мирково) имат следи от обгаряне.

В Тракия **огънят** е сред основните елементи в религиозната практика (жертвениците от Севтополис, стилизираните фигурки на коне и овни, смятани за части от огнища, и др.)[46]. Ролята му в погребалната обредност доказват есхарите и въглените до и в гробовете, следите от горене, от пепел и от огнища в могилите без гробове, обредните огнища в насипите на надгробните могили.

В представите на индоевропейците огънят има сложна семантична натовареност. Той е символ и покровител на семейството, има очистваща и целебна сила, посредничи между световете на живи и на мъртви, а като източник на топлина се смята и за символ на плодородието.

В границите на разглежданите комплекси огнища в близост до ямите не са намерени[47]. Редки са и случаите на горене в самите ями. Възможните обяснения за откриваните в тях въглени и пепел са най-малко две: ямите съхраняват пепел и останки от домашни огнища, полагането на които е съпроводено с други приношения; пепелта, въглените, глинената обмазка и отухлената пръст са от импровизирани или от нарочно изградени огнища, местата на които не са открити. Независимо кое от предположенията е вярно, ролята на огъня в ритуала е несъмнена. Тя трябва да се свърже с представите за очистващата му сила, за възприемането му като символ на плодородието. Откриваните късчета обгоряла глина, парчета замазка или мазилка, дават основание да се смята, че полагането им е алюзия за дома, а когато са в съчетание с въглени и с пепел – за домашното огнище[48].

Обикновено за наличието на животински кости в ямите се съобщава, без да са посочени видовете животни, на които те принадлежат, подробностите за разчленяването им, способът на умъртвяване и др. В повечето случаи не са правени и остеологични наблюдения. Все пак от досегашните изследвания се вижда, че като **жертвени животни** са използвани домашни и диви бозайници, риби, миди, раци, и по-рядко – птици[49].

Предпочитанията към един или към друг животински вид са обусловени от няколко факта: географското положение на района, поминъкът на населението, целта на приношението и може би от някои тотемистични представи. Твърде е възможно и съществуването на табу по отношение на отделни видове, а данни за него се срещат и в писмените извори, и на терена.

Животинските кости не са задължителен елемент за съдържанието на ямите. Например, от общо 137 ями в Кралево, животински остатъци са намерени в 85, т.е. в 62,04% от тях[50]. Най-много са ямите, които съдържат кости от два, от три и от четири вида животни. Пак тук близо половината от ямите съдържат кости от две и от три животни от един вид. В една от ямите са засвидетелствани дори костни остатъци от две говеда, от четири овце, от три кучета и от три коня.

Сведенията за вида и за броя на жертвените животни, намерени в ями от други обекти, са малко, но изглежда най-често в жертва са принасяни говеда (Пловдив, Кралево, Варна, Тиносул), свиня (Кралево, Кукова могила, Варна), овца, коза (Кралево, Тиносул), кон (Дебелт, Кралево, Тиносул), куче (Кралево), дивеч (Мирково, Кралево, Дебелт, Братей, Тиносул). Очевидно е, че в жертва птиците са принасяни по-рядко (Тиносул). В Кралево те изобщо липсват.

В жертва са принасяни не само ядивни, но и негодни за храна видове. Към тях спадат някои животни с ценни кожи (лисица, бялка в Кралево), коне и кучета. За разлика от животните, погребвани заедно с мъртвите, които се полагат цели (понякога се срещат и обезглавени коне и кучета), с малки изключения в ямите са поставяни само определени части от жертвените животни (Кралево: плешка и бут от кучета, бут от лисица, предна плешка и подбутова част от бялка, глава на язовец и др.)[51]. Често пръстта в ямите има по-тъмен цвят и мазна консистенция. Вероятно това се дължи на отлагането на органични вещества от оставяните в тях части от животни. Кулинарните отпадъци в Кралево сочат, че от месото е приготвяна храна. Не е ясно обаче дали участниците в ритуала са се угощавали с нея, или тя е слагана неначената в ямите. Ако е точно твърдението, че намерените животински кости в някои ями са обгорели (Мирково), това означава, че в отделни случаи месото на жертвените животни е изгаряно в огъня, горял в ямите (в една от ямите в Кралево) и извън тях.

Полагането на **храна** и храненето не са само елемент на угощението, устроено на религиозен празник или на погребална церемония. Храненето е акт, който е част от обреда „жертвоприношение“ и дори то самото е жертвоприношение. Храната е свързана с комплекса „смърт–плодородие–живот“ и приношението ѝ е онова действие, чрез което смъртта на жертвеното животно (или поднасянето на друго жертвено блюдо) и неговото раздробяване трябва да предизвикват плодородие и изобилие – умножаване на жертваното[52]. В този смисъл в намерените в ямите остатъци от храна трябва да се търси определен кулинарен „код“. Негови елементи са предпочитанията към един или към друг животински вид, подборът на частите на трупа, които се полагат в ямите, броят на частите, на които е разчленено животното, способът на умъртвяването му и др.

Ако се изключат животинските кости, съобщенията за храна, оставена в ямите, са редки. Например, като остатък от храна е обяснена купчината овъглена пшеница, намерена в яма от Тиносул[53]. Други две ями от същото място, които съдържат зърна от просо, ечемик, ръж, и най-вече от пшеница, са определени като зърнохранилища. Очевидно противоречивата интерпретация е породена от обстоятелството, че в единия случай зърната са накуп, а в другия те са разпръснати в ями, намерени в близост с предполагаеми жилища (?). Ямите са обредни и зърната, открити в тях, могат да се разглеждат като храна. Вероятно ритуалното ѝ полагане е с цел умножаване на жертваното.

В голяма част от ямите са намерени цели или счупени съдове, дребни предмети от метал (накити, оръжие, монети и др.), от глина (тежести, прешлени за вретено), архитектурни детайли (керемиди, части от есхари, парчета от мазилка и др.).

По най-общите сведения от публикациите керамиката от ямите принадлежи на трапезни и на по-груби типове (местни и вносни) съдове. В някои случаи те носят следи от износване и дори на негодност, в други – които преобладават, в ямите са хвърляни само парчета от отдавна счупени съдове, а в трети съдовете са цели или почти са нови.

Не са правени изследвания за повторяемостта на форми, които се срещат в ямите, но няколко факта са впечатляващи: огромното количество амфори (цели или счупени, специално нареждани или безразборно хвърляни в обектите, близо до крайбрежието, намерените над 50 фрагмента от съдове – триножници от края на ранната желязна епоха в Кукова могила, множеството чаши „дакийски“ тип, открити в Сталийска махала[54]. Може да се предположи, че в ямите са хвърляни съдовете (за приготвяне, за поднасяне на храна и за възливане), с които си служат участниците в обреда, както и онези, свързани с обредната дейност извън тях. Изглежда, полагането на парчета от съдове или нарочното им счупване повтаря акта на разчленяване на жертвеното животно: раздробяването трябва да предизвика изобилие, умножаване на даденото.

Сам по себе си универсален, култът към плодородието има в основата си една идея: чрез различни магични действия да се предизвика изобилие. Важно място сред тях заемат приношенията. Според парциалната магия, всяка част от цялото (предмет, животно и др.) е тъждествена на самото цяло. В този смисъл може да се предположи, че частите от съдове и от животни, полагани в ямите, са смятани за заместващи цялото, че те са приношения, които трябва да предизвикат умножаване на жертваното. По същия начин следва да се разглежда и оставянето на храна в ямите.

Може да се предположи още, че поставянето в ямите на предмети от глина е в качеството им на съотносими (направени са от пръст) към земята–хранилница. Подобни представи са характерни за ритуалните практики на много народи[55]. На свой ред въглените, пепелта, парчетата от мазилка, дават алюзия за дома, за домашното огнище.

С други думи, разгледаните обекти могат да бъдат смятани за светилища, свързани с култ към плодородието, а самите ями в тях имат стойността на олтари.

Обредната яма не е тракийски феномен. Тя е позната и е използвана на Балканите и в Причерноморието като примитивен олтар. В Тракия е изразна форма на култа към плодородието и към мъртвите, с който е пряко свързана. Възможно е в местните представи мястото на обредните ями и самите те да са възприемани като олтари, и дори – асоциирани с храм[56]. Ямните комплекси извън могилните насипи могат да се смятат за светилища, посветени на божество/божества, свързани с плодородието, където култът е изповядван на открито; ямите са оставяни отворени, а някои от тях са използвани многократно.

Във вида, в който са открити, тези светилища са белег за съществуването на организиран култ, чиито елементи са самото създаване на обредната яма, очистването ѝ с огън, жертвоприношенията (възлияния, полагане на храна и жертване на животни, поднасяне на дарове). Ямите от тези светилища са място за приношение към божество/божества, които осигуряват плодородие и изобилие. Големият брой ями в едно светилище показва, че в отделни случаи то не обслужва конкретно селище, а голям район (Дебелт, Сталийска махала) и може да бъде средище, в което изповядването на култа показва приемственост в продължение на столетия.

Шест от дребните преживни животни, открити в Кралево, са на 3–4-месечна възраст, която (като принадлежащи към примитивни породи) те биха достигнали в месеците май–юни[57]. Този факт може да се използва, за да се предположи една от вероятните дати на обредна дейност в ямните светилища, т.е. около лятното равноденствие.

В тракийската религиозна практика обредните ями могат да бъдат и място, от и чрез което живите общуват със света на мъртвите (ямите в могилни насипи). Примерите са малко и принадлежат на надгробни могили, които съхраняват останките на знатни покойници (хероони(?). Предполага се, че актът на създаването им съвпада с честването на годишнина от смъртта на погребания.

Обредните ями, откривани под могилен насип, не са елемент на погребалната церемония. По всяка вероятност те са ями от светилища, засипани по неизвестни засега причини след ритуалното им запълване или използвани поради свещеността на мястото, за издигането по-късно там на надгробна могила; фактът, че се откриват в границите на могилни некрополи предполага по-сигурната им връзка с култа към мъртвите. В древността са изключително редки случаите на погребения на хора върху свещени места. Това означава, че и в Тракия изборът им не е случаен. По всяка вероятност погребаните там имат висок социален статус или важна роля в изповядването на култа. Ако антропологическите наблюдения са верни, в три от тези могили са погребани жени.

Ямните светилища и ямите в могилните насипи са сравними по същност и по дата със скалните ниши, изсечени до и извън обсега на скалните гробници.

В редки случаи обредните ями могат да бъдат и място за съхраняване на непотребен храмов инвентар, но това се отнася само до обектите в колониите, и то тогава, когато те се откриват със сигурност в свещения участък на светилище.

БЕЛЕЖКИ

[1] Тази статия е вече публикувана в: – Археология, 1991, № 1, 1–10.

[2] Филов, Б., Ив. Велков, В. Миков. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. С., 1934, с. 12 сл.

[3] Поради липсата на публикувани чертежи или снимки, които биха позволили уточняване на формите, се придържам към определенията, дадени от разкопвачите.

[4] Филов, Б., Ив. Велков, В. Миков. Цит. съч., с. 19.

[5] Могилата е натрупана постепенно, като в процеса на натрупването са се оформили малки могили, обединени по-късно под общ насип. Той съдържа останки от енеолитната, бронзовата и желязната епоха. Ямите са публикувани сумарно. Липсват важни подробности за стратиграфията, съдържанието им, остеологични наблюдения и др.

[6] Жуглев, К. Разкопки и проучвания на могила № 1 – Копринка. I. – ГСУ ФИФ, 49, 1952, 2, 217–289.

[7] Велков, Ив. Могилни гробни находки от Дуванлий. – ИБАИ, 6, 1930/31, 1–44.

[8] Обектът не е изцяло публикуван. Гергова, Д., И. Кулов. Разкопки на тракийски могилен некропол при с. Кочан, Благоевградски окръг. – АОР през 1975 г. С., 1976, 43–44; Гергова, Д., И. Кулов. Разкопки на тракийски могилен некропол при с. Кочан, Благоевградски окръг. – АОР през 1978 г. С., 1979, 51–52.

[9] Чичикова, М., с колектив. Разкопки на Гинина могила край с. Свещари. – АОР през 1984 г. С., 1985, 53–54; АОР през 1985 г. В. Търново, 1986, 58–59.

[10] Alexandrescu, P. La nécropole tumulaire. – In: Histria, 2, 1966, 409–422. Обредните ями са намерени в могили №№ XI (V в. пр.н.е.), III (втора половина на V в. пр.н.е.), XI и XIII, определени като кенотафи. Ямите се откриват към върха на могилите и имат различна дълбочина. С изключение на ямата в могила № 1, където е намерена счупена ваза, те са празни.

[11] Китов, Г. Тракийска гробница–мавзолей край град Стрелча. – Векове, 1977, № 1, с. 20.

[12] Обектът не е публикуван. Иванов, Д. Разкопки на могилен некропол край с. Борово, Русенски окръг. – АОР през 1977 г. С., 1978, 59–60.

[13] Николов, Д., М. Кънчев, Б. Борисов. Разкопки на надгробни могили в енергийния комплекс „Марица–Изток“. – АОР през 1978 г. С., 1979, с. 51; Кънчев, М. Селища и находки от къснобронзовата и ранножелязната епоха в Новозагорско. – Thracia, 6, 1984, 134–159. Някои от подробностите за обектите от с. Староселец дължа на Б. Борисов, на когото тук изказвам своята благодарност.

[14] Обектът не е публикуван. Китов, Г., П. Павлов. Тракийски могили край Дойренци и Смочан в Ловешки окръг. – АОР през 1984 г. С. 1985, с. 90.

[15] Гинев, Г. Проучвания на надгробна могила при с. Кралево, Търговищки окръг. – В: Североизточна България – древност и съвремие. С., 1985, 168–173; Гинев, Г. Съкровището от Кралево. С., 1983; Василев, В. К., Г. Д. Георгиев. Домашните и дивите животни от тракийската надгробна могила № III при с. Кралево, Търговищки окръг. – Археология, 1985, № 1, 1–12. Подробностите относно оформянето на ямите, огнищата и насипа на могилата дължа на Г. Гинев, за което му изказвам тук благодарност.

[16] Велков, Ив.. Могилни гробни находки от Брезово. – ИБАИ, 12, 1938, с. 270.

[17] Обектът не е публикуван. Иванов, Т. Г. Разкопки на надгробна могила при с. Лъвино, Разградски окръг. – АОР през 1975 г. С., 1976, 36–37.

[18] Китов, Г. Тракийските могили край Стрелча. С., 1979, с. 19.

[19] Фол, Ал.. Вярата в безсмъртието. – В: Тракийски легенди. С., 1981, 15–23; Попов, Д. Проучвания върху тракийската религия. I. Обезсмъртяването. – ГСУ ИФ, 75, 1982, 13–47.

[20] Жуглев, К. Цит. съч., 217–289. Намерените в т.нар. централен гроб дребни костици от детски череп, въглени, пепел и 42 човешки зъба, принадлежащи на пет различни по пол и възраст човешки индивида, са определени като останки от колективно погребение от IV–III в. пр.н.е.

[21] Тончева, Г. Архаични материали от Одесос. – ИАИ, 30, 1967, 157–180; Тончева, Г. Керамика от антична яма във Варна. – ИНМВ, 8, 1972, 263–268.

[22] Леви, Е. И. Материалы Ольвийского теменоса (общая характеристика). – В: Ольвия. М.–Л., 1964, 131–166; Карасев, А. Н. Монументальные памятники Ольвийского теменоса. – В: Ольвия. М.–Л., 1964, 27–32.

[23] Condurachi, E. et colab. Le chantier archéologique de Histria. – MCA, 9, 1970, 220–221.

[24] Обектът не е публикуван. Дамянов, Ст. и др. Спасителни разкопки в района на с. Дебелт, Бургаски окръг. – АОР през 1982 г. С., 1983, 49–50; АОР през 1983 г. С.,

1984, 63–64; АОР през 1984 г. С., 1985, 106–107; Археологически открития и разкопки през 1985 г. С., 1986, с. 49.

[25] Балабанов, П. Тракийският хинтерланд на Аполония и Месамбрия (V–I в. пр.н.е.). Дисертация за присъждане на научната степен „Кандидат на историческите науки". С., 1983, 113–122.

[26] Милчев, А. Археологическо проучване в околностите на с. Мирково, Пирдопско. – В: Сб. Изследвания в памет на Карел Шкорпил. С., 1961, 417–434.

[27] Обектът не е публикуван. Бонев, Ал., Г. Александров. Разкопки на селището в м. „Багачина" край с. Сталийска махала, Михайловградски окръг. – АОР през 1983 г. С., 1984, с. 44; Бонев, Ал., Г. Александров. Разкопки на култовия комплекс в м. „Багачина" край с. Сталийска махала, Михайловградски окръг. – АОР през 1984 г. С., 1985, с. 88; АОР през 1985 г. В. Търново, 1986, с. 51.

[28] Vulpe, R. et E.. Les fouilles de Poiana. – Dacia, 3–4, 1927–32, 253–351; Vulpe, R. et E.. SCIV, 3, 1952, p. 191.

[29] Vulpe, R. et E.. Les fouilles de Tinosul. – Dacia, 1, 1924, 166–223.

[30] Barzu, L. Sur le caractère de certaines fosses daces découvertes à Bratei (dép. de Sibiu). – Thraco–dacica, 1, 1976, 183–191.

[31] Protase, D. Riturile funerare la daci si daco–romani. Bucureşti, 1971, 183–209.

[32] Детев, П. Колективна находка на глинени съдове в Пловдив. – Археология, 1964, № 4, 66–70. В дълбока яма са намерени 44 съда и парчета от други, разположени в шест реда. Почти всички имат следи от продължителна употреба. Ямата е покрита с четири каменни плочи, а пластовете са отделени помежду си с глинени замазки. Според П. Детев тя е склад за съдове.

[33] Николов, В., В. Жекова. Колективна находка за керамични съдове от късната бронзова епоха при с. Есеница, Варненски окръг. – ИНМВ, 17, 1982, 87–92. В яма с предполагаем диаметър 1.50 м са намерени наредени в един ред и близо един до друг шест съда, полупълни с овъглено жито. Авторите я смятат за склад за хранителни продукти.

[34] Подробности за находката не са известни. Съдовете са намерени на дъното на „стар кладенец". Hänsel, B. Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau. I. Bonn, 1976, p. 77.

[35] Berciu, D., P. Purgalescu, P. Roman. Sapaturi si cercetari arheologice in raionul R. Vilcea. – MCA, 7, 1961, 131–136. В случайно открита дълбока яма, смятана за склад на съдове, са намерени 17 цели вази от края на късната бронзова епоха.

[36] Потвърждение на тази идея може да се види в светилището при с. Цръича, Благоевградско (края на късната бронзова – началото на ранната желязна епоха). Тук, в подножието на група от големи скали, са намерени няколко вдлъбнатини и ями, чиято форма (с изключение на една вкопана в материка кръгла яма) е различна от тази на ямите в разгледаните по-горе обекти. Те съдържат въглени, парчета от съдове, кирпич, чакъл и дребни предмети от глина. Почвата в тях е по-тъмна на цвят. Domaradzki, M. Sanctuaires thraces du IIe–Ier millénaire av.n.é. – Acta Arch. Carpatica, 25, 1986, 89–103.

[37] Ovid. Metamorph. 7, 227–267.

[38] Kurtz, D. C., J. Boardman. Greek Burial Customs. London. 1971, p. 75, p. 76, 200–218.

[39] Лордкипанидзе, Г. А. Алтари Ванского городища (Западная Грузия). – В: История и культура античного мира. М., 1977, с. 105.

[40] Филов, Б., Ив. Велков, В. Миков. Цит. съч., с. 16.

[41] Миков, В. Произход на куполните гробници в България. – ИАИ, 19, 1955, с. 28.

[42] Топоров, В. Н. Пещера. – Мифы народов мира. 2. М., 1980, с. 311.

[43] Топоров, В. Н. Геометрические символы. – Мифы народов мира. 1. М., 1980, 272–273.

[44] Xen. Anab. 6, 1, 2–7.

[45] Иванов, В. В. Вино. – Мифы народов мира. 1. М., 1980, 236–237.

[46] Чичикова, М. Жертвеники эллинистической эпохи в Фракии. – В: Сб. Фрако-скифские культурные связи. Studia Thracica, I, 1975, 180–194; Домарадски, М., Келтите на Балканския полуостров. С., 1984, с. 146 сл.

[47] Останки от големи огнища и ями до тях (VI–V в. пр.н.е.) са намерени в Югозападна Украйна. Те имат еднакво съдържание: пепел, парчета от съдове, късове мазилка, животински кости и др. Мелюкова, А. Поселение надлиманское III на берегу Днестровского лимана. – В: Сб. Исследования по античной археологии югозапада Украинской ССР. Киев, 1980, 5–23. Голямо огнище с периодично подновяван жертвеник върху него и ями в близост са открити до градището от ранната желязна епоха Караван. Шрамко, Б. А. Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке. – СА, 1957, № 1, 178–198.

[48] Токарев, С. А. Огонь. – Мифы народов мира. 2. М., 1980, 239–240.

[49] Hdt. 5, 8, 1; Pind. 4, 203–211; Xen. Anab. 6, 1, 2–7; Athen. 12, 231 e–232 a.

[50] Василев, В. К., Г. Д. Георгиев. Цит. съч., с. 6 сл.

[51] Пак там. За съжаление в публикацията на остеологичния материал от Кралево животинските кости са представени сборно и не винаги е ясно кои от тях принадлежат на ямите и кои са от насипа на могилата.

[52] Топоров, В. Н. Еда. – Мифы народов мира. 1. М., 1980, 427–429.

[53] Vulpe, R. et E. Les fouilles de Tinosul..., p. 188.

[54] Бонев, Ал., Г. Александров. Разкопки в м. „Багачина" край с. Сталийска махала, Михайловградски окръг (предварително съобщение). – Археология, 1986, № 3, с. 54.

[55] Антонова, Е. В. К исследованию места сосудов и картине мира первобытных земледельцев. – В. Сб. Восточный Туркестан и Средняя Азия в системе культур древнего и средневекового Востока. М., 1986, с. 54.

[56] Paulys RE, 1, 1984, p. 1642.

[57] Василев, В. К., Г. Д. Георгиев. Цит. съч., с. 7. Хипотезата е приемлива само в случай, че останките от тези животни са намерени в ямите, а не в насипа на могилата – нещо, което не е изрично указано в публикацията.

ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЯ НА ЖИВОТНИ В ПОГРЕБАЛНАТА ПРАКТИКА
(края на II–I хилядолетие пр.н.е.)

РУМЯНА ГЕОРГИЕВА

Жертвоприношенията на животни заемат важно място в тракийската обредност. Твърде често техните останки са единствен знак за извършен ритуал, чиито съдържание и смисъл не винаги са ясни и разбираеми. Животински кости, които със сигурност могат да се свържат с едни или с други обредни действия, се откриват в раннотракийските светилища[1], в обредните ями, разпръснати поединично или на групи на много места в Тракия[2], както и на обекти в или извън селищата, чиито характер е все още неизяснен или дискусионен[3]. В сравнение с тях значително по-чести са примерите за животински останки, намирани в тракийските некрополи. Става дума за цели животни или за части от тях, положени в самия гроб, в непосредствена близост до него или в принадлежащото му пространство. Начините и мястото на полагането им показват съществуването на различни по тип жертвоприношения, свързани с тракийската погребална практика. Очевидно става дума за жертви, извършвани по различно време и с различна цел, което личи от предпочитанията към един или към друг животински вид, от способите на умъртвяване и на разчленяване на животните и др.

Тези и други отлики, както и спецификата на животинските жертвоприношения в тракийската погребална практика са обект на изследване в настоящата работа. В нея са събрани известните ми досега археологически свидетелства, както и сведенията от античната писмена традиция. Първата част от изследването е посветена на т.нар. хранителни жертви, а втората – на жертвоприношенията на цели животни. Анализът е подкрепен с изводите от остеологическите проучвания, каквито, за съжаление, са правени за малка част от обектите.

Археологическите примери за полагане на цели животни или на избрани части от тях в или до човешки гробове, в древността са много. Появата на обичая датира от неолитната епоха, а разпространението му следва пътя от Предна Азия и Балканите – на запад[4]. Практиката е съхранена през бронзовата и през желязната епоха, доказателство за което са останките от животни, намерени в некрополи от Анатолия[5], на о. Кипър[6] и в европейските земи[7]. В гръцкия свят жертването на животни е популярно от микенската до елинистическата епоха включително[8]. Обичаят е познат и на населението от илирийския културен кръг[9].

В българските земи тази практика е засвидетелствана най-рано в неолитния некропол край с. Дуранкулак, Толбухинско (култура Хаманджия II–IV), където са намерени челюсти, зъби и цели глави на говедо, на диво магаре, на овца и на елен[10]. Кости от животни са открити в или до гробове от енеолитната епоха (главно от говедо в некрополите край с. Виница, Шуменско[11] и до с. Голямо Делчево, Варненско[12]) и от ранната бронзова епоха (от говедо и от овца в могилния некропол при с. Търнава, Врачанско[13]).

Същата практика е засвидетелствана и през късната бронзова епоха. Примерите са малко, но могат да се смятат за сигурен знак, че обичаят е съхранен в западнотракийските земи. В насипите на някои надгробни могили от Западните Родопи, както и в урните, в гробните ями или близо до тях са открити кости от див козел, от овца и от птици. В случаите, когато мъртвите са погребвани чрез изгаряне, животинските кости също са горели, но отделно, а не едновременно с умрелия (с. Борино, Смолянско, могила № 84)[14]. В некропола при с. Кърна, окр. Долж (Румъния), представителен за населението, обитавало района на т.нар. култура на инкрустираната керамика, в пет от общо 116 гроба сред горелите човешки останки са намерени и животински кости (от куче, от елен и от други животни, както и от свиня в т.нар. символично погребение № LXI). Установено е, че месото от жертвените животни е изгаряно на кладата едновременно с мъртвия[15]. По всяка вероятност подобни жертвоприношения са правени и за погребаните в останалите некрополи, които принадлежат към същия културен кръг (например този при с. Орсоя, Ломско[16]), но там костният материал не е изследван.

В края на II – началото на I хилядолетие пр.н.е. останките от жертвени животни в гробовете от тракийските некрополи са все още рядко срещани. Една ранна находка е тази от могилен гроб край с. Мери, окр. Телеорман (Румъния), където до разпръснати в неанатомичен порядък инхумирани човешки останки са намерени почти цял скелет на елен (сърна), както и единични кости от говедо, от овца (коза) и от кон. Установено е, че за разлика от елена (сърната), месото на останалите животни е било кулинарно обработено преди поставянето му в гроба[17].

На ранната желязна епоха принадлежат и находките от някои надгробни могили от Западните Родопи (с. Борино, с. Гела, Смолянско). Там животинските кости се откриват на куп или пръснати в самия гроб, без да са подлагани на горене, а има и такива, намирани до гробовете или в могилния насип[18]. В могила № 5 от некропола при с. Белоградец, Варненско, където е извършено погребение чрез трупополагане, животинските кости са разположени до самата крепида. Там грижливо са подредени долните части от крайниците на осем животни (говедо), които, ако се съди по оцветяването на почвата наоколо, са изтлели на място[19].

От VI в. пр.н.е. насетне примерите за животински останки в тракийските некрополи са вече много. Те най-често се откриват сред костите на кремирани мъртъвци, но понякога са събрани в отделен съд и така са положени в гробната яма (например в могилните некрополи край с. Фериджиле[20], окр. Вълча, и с. Тигвени, окр. Арджеш[21] (Румъния), с. Браничево, Шуменско[22], и плоските гробове от с. Канлия[23] и с. Буджак[24] в Северна Добруджа (Румъния) и др.). Степента на изгарянето им показва, че в повечето случаи те са горели едновременно с покойника. От примерите, в които надгробната могила е издигана на мястото на кремацията, е видно, че частите от жертвените животни са поставяни на куп на определено място върху кладата (например при гробовете от с. Байлово, Софийско[25], с. Влашко село, Врачанско[26], с. Дуванлий, Пловдивско[27], с. Макоцево, Софийско[28] и др.). Това означава, че ако останките на мъртвия са събирани в урна, отделянето на животинските кости би било напълно възможно – факт, археологически засвидетелстван, но трудно обясним, като се има предвид честата практика в урната да се поставя само част от кремираното тяло. Изглежда, самостоятелно са изгаряни онези части от жертвени животни, чиито останки се откриват в „гробове“ без човешки кости (например тези от некропола при с. Тигвени[29]).

Понякога месото на жертвените животни не е изгаряно. Негорели животински кости съпровождат обикновено погребани чрез трупополагане мъртъвци (например в могилните некрополи при с. Перету, окр. Телеорман (Румъния)[30], с. Аджигьол, Северна Добруджа (Румъния)[31], с. Лесковец, Михайловградско[32], и др.). През този период са твърде чести примерите за животински кости, намирани в насипите на надгробните могили или в окологробното пространство (например в могилите край с. Свещари, Разградско[33], с. Пайдушко[34] и с. Кралево, Търговищко[35], с. Казачево, Ловешко[36] и др.).

Примерите за животински останки в тракийските некрополи сигурно биха били значително повече, ако костният материал от гробовете на кремирани мъртъвци беше винаги изследван: става дума за некрополи като тези в Равна[37] и с. Добрина, Провадийско[38], и др. Този факт, както и обстоятелството, че при обявяването на подобни находки не винаги с необходимата точност са съобщавани тяхното местонахождение, вид, съдържание и др., предопределят до голяма степен хипотетичния характер на много от предлаганите по-долу заключения.

Изброените дотук обекти илюстрират за един дълъг период от време развитието и изменчивостта на обичая за жертване на животно/животни

в чест на мъртвите. Полагането на части от черепа (например зъби, челюсти) или на цели глави от животни, регистрирано в с. Дуранкулак, има прилика с практиката в други неолитни култури в Азия и в Европа[39]. Малко вероятно е обаче тези костни останки да са следи от погребално угощение, както предполагат разкопвачите на некропола. За това свидетелства не само полагането на малко използваеми за храна части, но и принадлежността им към точно определена част от тялото – главата. Възможно е през този ранен период, когато домашните животни постепенно се натоварват с различни вярвания, главата на животното да е схващана като средоточие на сила и мощ, а полагането ѝ в гроба или около него да има антропеичен смисъл. Несъмнено със същата цел са поставяни зъби, челюсти или глави на животни около гробовете, и по-късно, през късната бронзова и през ранната желязна епоха в Родопите (на див козел и на овца)[40], през късната желязна и през римската епоха на други места в Тракия (например на дива и на домашна свиня в с. Копринка, Казанлъшко[41], на вол в с. Градница, Габровско[42], язовир „Батак“[43] и др.).

Ако се съди по мястото и по начина на полагане на части от животни в или до гробове от енеолитната и от ранната бронзова епоха, представите за съдбата на човека след смъртта вече са обогатени с нови нюанси. Обикновено костните останки се откриват в непосредствена близост до гроба (по-рядко – в самия гроб), понякога в яма или върху площадка за жертвоприношения[44]. През ранната бронзова епоха те са поставяни до гробове както на инхумирани, така и на кремирани покойници. Важно е да се отбележи обаче, че засега практиката е засвидетелствана само в некропола при с. Търнава. Той очевидно съчетава елементи, характерни както за ямната култура, така и за културата Коцофени[45].

От досегашните проучвания не става ясно дали по костите има следи от кулинарна обработка, нито на коя част от тялото на животното те принадлежат. Сигурно е обаче, че жертвите не са изгаряни и че са извършвани по време на погребението или непосредствено след него. През енеолитната епоха преобладава месото от говедо – животното с най-голямо стопанско значение през този период[46], а през бронзовата – от говедо и от овца, съответно на трето и на първо място в стопанско отношение[47]. Няма данни, че полагането му е в зависимост от пола, от възрастта или от социалната принадлежност на погребания. По всичко личи, че месото е поставяно в качеството му на храна, предназначена за мъртвия.

Смята се, че храненето на мъртвия има връзка с представата за съществуването на задгробен свят. По пътя си към него или по време на пребиваването си там мъртвите, подобно на живите, имат нужда от храна и от питие[48]. През енеолитната епоха съществуването на вяра в „живота“ след смъртта не подлежи на съмнение, но е твърде възможно обичаят за поставяне на храна в или около гробовете да включва не само месни блюда и това да обяснява спорадичната поява на животински кости в някои от некрополите. Красноречив пример в това отношение е един от гробовете в некропола край с. Дуранкулак, където погребаният мъж придържа до устата си съд, сякаш отпива от него[49]. През този и през следващите периоди земеделските произведения имат основно значение за изхранването на населението и поставянето на месо в или около гроба може да означава, че животното се коли специално за погребението. Допустимо е също предположението, че живите се угощават с останалата част от така приготвената храна. Липсват обаче доказателства, че по това време жертването на животно в чест на мъртвия е задължителен елемент на погребалната церемония.

Практиката за полагане на месна храна за мъртвите изглежда устойчива в западните области и това личи от животинските кости, открити в споменатия вече некропол от късната бронзова епоха край с. Кърна. Изгарянето на месото на кладата едновременно с мъртвия и сетнешното смесване на човешките и на животинските останки е обичай, който през желязната епоха получава широко разпространение в голяма част от тракийските земи. Следователно може да се смята, че той придобива своята специфика и завършен вид още към края на бронзовата епоха, като самата му поява е резултат от еволюиралите представи за съдбата на човека след смъртта.

Класически пример за изгарянето на животни върху клада на покойник е погребението на Патрокъл, описано от Омир[50]. Използван често от изследователите, той търпи различни интепретации, сред които се налага тази, че там жертването на животни има емоционални подбуди[51]. По отношение на тракийската действителност се смята, че този пример е неприложим[52], но с някои свои елементи описаният обред видимо се доближава до ритуала в Тракия. Съществува и предположение, че поставянето на животни върху кладата е заради мазнината им, която ускорява горенето[53]. То не се потвърждава обаче нито от начина на разполагането, нито от количеството на животинските останки върху огнищата в тракийските некрополи от разглеждания ареал.

Жертването на животни по повод погребение в Тракия е описано най-напред от Херодот[54]. Сведението е лаконично, но съдържа важни данни: колят се различни по вид и на брой животни; това се прави само за знатни покойници в дните, които предхождат самото погребение; месото на животните служи за угощение на участниците в погребалната церемония. Има всички основания да се смята, че откриваните в гробовете останки от животни (по правило в малко количество) са заделената за мъртвия храна от тази погребална трапеза. Може да се предположи също, че на това угощение все още се мисли, че той принадлежи към кръга на живите, и дори е домакин на пиршеството. Съвместното поемане на храната от сътрапезниците и разделянето ѝ с покойника е знак за неговото символично участие в колективното угощение и подчертава връзката между живи и мъртви – връзка, която произтича от приобщаването на участниците един към друг във всяко ритуално хранене, каквото е и погребалното угощение[55].

Актът на самото жертвоприношение следва да се разглежда като важен, а на определено социално равнище – и като задължителен елемент на погребалната церемония. Той е сред ритуалите, чието извършване цели да улесни мъртвия при прехода му в отвъдния свят. Подобно обяснение може да се даде и на животинските хранителни жертви, извършвани в памет на мъртвия след погребението.

Възстановяването на ритуала е трудно, ако не и невъзможно. По всяка вероятност неговото начало бележи огласяването на смъртта. Не е изключено да съществуват критерии, по които се подбират животните: пол, възраст, видова принадлежност, цвят на вълната (кожата, косъма) и др. В Гърция, например, жертвените животни, предназначени за мъртвите, задължително са черни, докато конете, положени в скитските царски гробове, са предимно рижи или сиви (бели) на цвят[56]. Такива данни за Тракия липсват, макар в изследванията да се прокрадва мнението, че се предпочитат израснали индивиди, чиито пол е без значение. Не е известно също дали лицето, което умъртвява животното (животните) е строго определено – подробност, която има прецедент в сведението на Херодот, според когото ритуалното убийство на една от жените на гроба на починалия тракиец се извършва от най-близък роднина[57].

Според честотата на употребата им, в Тракия най-често принасяните в жертва животни са: **говедо** (в некрополите край с. Мери, с. Тигвени, с. Влашко село, с. Свещари, с. Канлия, с. Буджак, с. Байлово и др.), **овца/коза** (в некрополите край селата Мери, Борино, Тигвени, Свещари, Канлия, Буджак и др.), **домашна свиня** (в гробове от с. Свещари, с. Дуванлий), **птици** (в некрополите край с. Борино, с. Фериджиле, с. Тигвени, с. Буджак) и по-рядко – други домашни животни или дивеч, включително риба в некрополите край с. Белоградец и с. Браничево[58]. Понякога сред животинските кости или самостоятелно в човешки гробове се откриват и кости от кон. В отделни случаи е твърде възможно конското месо да е положено в качеството му на жертвена храна (при гробовете край с. Мери, с. Тигвени), но примерите са малко и не могат да се смятат за сигурно доказателство, че конят е сред животните, принасяни като хранителни жертви.

Казаното означава, че определящи при избора на животното (животните) за жертвоприношение са отглежданите по места видове. Вероятно е важен и фактът кои от тях имат първостепенно стопанско значение в конкретния регион. Предпочитанията към определени животни могат да се дължат и на местни особености или изисквания на ритуала. В това отношение красноречив пример са преобладаващите жертви на птици в некропола край с. Фериджиле. Понякога в един и същи гроб се откриват кости от един, от два и от повече животински вида, както и останки от няколко индивида от един и същи вид.

Прави впечатление, че за мъртвите са заделяни онези части от телата на животните, които имат повече мускулатура. За съжаление наблюденията върху костния материал са непълни и на пръв поглед предпочитанието към крайниците може да се окаже неточно. Изкушение е обаче да се мисли, че то е продиктувано от същите представи, отражение на които е мотивът на скачените по двойки животински крака върху произведенията на тракийската торевтика.

Изглежда, най-често е практикуван обичаят, при който след убиването на животното и неговото разчленяване избраните части са поставяни върху кладата заедно с мъртвия. Сравнително по-малко са случаите, при които месото е оставяно в гроба без да е изгаряно. Няма доказателства, че то е било предварително сготвяно, какъвто е примерът с жертвите в гроба край с. Мери. Твърде е вероятно късовете месо да са слагани върху поставки от органичен произход, след разлагането на които животинските кости се оказват на куп направо върху земята[59].

При събирането на тленните останки в урна обикновено животинските кости не са отделяни. Има и изключения, както е при некропола в с. Тигвени, където костите на жертвените животни са събирани в отделни вази[60]. Вероятно последният пример не е единствен (защото липсват достатъчен брой изследвания на костния материал от некрополите с изгаряне), но е твърде показателен. Той би трябвало да разсее представата, че две или повече урни в един гроб винаги съдържат останките на два или на повече погребани индивида, както и убеждението, че единият от тях непременно е жената, която според Херодот придружава съпруга си и в смъртта[61]. Впрочем, засега липсват сигурно археологически доказателства, които да подкрепят това сведение. Сравнително често срещащите се колективни погребения в тракийските некрополи съдържат останките както на мъже и на жени, така и на мъже и на деца, само на мъже и др. При този начин на погребване, чиито произход се търси сред ранноземеделските общества на Изтока, гробът следва да се разглежда просто като семейна гробница[62].

Интересно е, че в изворите е засвидетелствано отбелязаното смесване на човешки и на животински останки. Според Херодот, масагетите принасят в жертва старците, и като смесват останките им с месото на жертвените животни, се угощават с тях. По подобен начин и иседоните изяждат вече умрелите възрастни мъже[63]. Двете племена принадлежат към трако–скитската етнокултурна общност и примерът не може да се пренебрегне, още повече, че описаните случаи са от погребалната практика на тези народи. По всичко личи, че ритуалният канибализъм не е чужд и на траките[64], но липсват каквито и да е доказателства, че през изследваното време представените по-горе обичаи се практикуват от тях. Няма и основания да се смята, че археологически засвидетелстваното смесване на човешки и на животински кости в некрополите с изгаряне е отглас от такива действия, извършвани през по-ранен период.

Прави впечатление, че животински останки съпровождат само някои покойници. Липсват обаче данни, че през късната бронзова и през ранната желязна епоха съществува зависимост между обичая за поставяне на месна храна и социалната принадлежност, пола или възрастта на погребания. Впрочем, съществува мнение, че такива жертви са правени само за възрастни, т.е. за зрели индивиди, но е факт, че животински кости са откривани и в гробове на деца[65]. Известна социална обагреност на ритуала се долавя към V–IV в. пр.н.е., когато зачестяват богатите тракийски погребения (гробовете в с. Свещари, с. Аджигьол, с. Перету и др.). В този смисъл съобщението на Херодот, че жертвоприношението на животни в Тракия се прави само за знатни мъртъвци, може да се смята за археологически потвърдено. Успоредно с това обаче животински жертви се правят и за покойници, които принадлежат към други социални слоеве. Едно от възможните обяснения може да се търси по линия на ранната профанация на обичая. На места практиката остава жизнена и през римската епоха[66].

Не може да се каже, че поднасянето на месна храна се прави по различен начин за погребаните под могила или в плоски гробове. При погребение чрез кремация е правило животинското месо също да бъде изгаряно. От сегашното състояние на проучванията е видно, че примерите за поднасяне на месна храна преобладават в некрополи, чиито обред е трупоизгаряне. Налага се впечатлението, че през късната бронзова епоха в западните области утвърждаването на този обичай се свързва именно с практиката за изгаряне на мъртвите (некрополите в с. Кърна, с. Борино). За същото време липсват, например, съобщения за животински останки в некрополите с трупополагане в югоизточните райони.

До края на изследвания период в земите на северозапад и на север от Стара планина тази практика видимо преобладава. Не може да се каже със сигурност дали това се дължи на обстоятелството, че по-голямата част от остеологическите проучвания са правени на обекти, които се намират именно там или пък има причини от друго естество. Забележителен е обаче фактът, че в териториално отношение съществува приемственост, която красноречиво илюстрират по-ранните примери от некрополите в с. Дуранкулак, с. Виница и с. Търнава.

Вече стана дума, че обикновено броят на гробовете, които съдържат животински останки, не е голям, а има и некрополи, в които такива не са намирани. Съотношението между едните и другите в границите на един некропол се улавя трудно, защото костният материал рядко е изследван цялостно. Липсата на животински кости може да означава, че „храненето на мъртвия“ не е обичай, спазван повсеместно в Тракия. От друга страна, не е изключено да се предположи, че на някои мъртъвци е поднасяна растителна или течна храна, останките от които в гробовете са по-скоро предполагаеми, отколкото забележими. Пример в това отношение предлага некрополът край с. Ветрен, Силистренско, където в гроб от римската епоха са намерени останки от фурми, от смокини, от череши и др.[67] Отликите могат да се дължат на лични предпочитания, на икономически възможности или на религиозни подбуди. Не е изключено, например, въздържанието на някои от траките от месна храна, за което съобщават античните автори[68], да намира отражение и в обичая „хранене на мъртвия“. Показателна в това отношение е погребалната трапеза, изобразена в Казанлъшката гробница, където има само хляб и плодове[69]. Тук впрочем е уместен въпросът дали придържането към чужди иконографски образци е единствената причина върху надгробните плочи от римската епоха да има само хранителни продукти от растителен произход.

Каква е картината, която очертават примерите от съседните на Тракия области? В степна Скития животински останки съпровождат почти половината от погребаните – задължително богатите и всеки втори от останалите. Най-често жертвано животно е конят, следван от овцата, от едрия рогат добитък, от птиците, и по-рядко – от дивеч или от риба. Забелязано е, че в богатите гробове (с малки изключения) липсват останки от едър рогат добитък. Късовете месо, главно от плешките и от гърдите на жертвените животни, са разполагани в самия гроб и само понякога – при входа на гробната камера[70]. При савроматите останките от овца, от кон или от едър рогат добитък съпровождат само част от погребаните[71].

През изследвания период в континентална Гърция за мъртвите са жертвани птици, зайци, кози, агнета, прасета и др. Животинските останки се откриват разпръснати, събрани на куп или поставени в съд в самия гроб или пък в ями и огнища извън него. Обикновено всички хранителни жертви са изгаряни[72].

В некрополи с трупоизгаряне или с трупополагане от Източна Унгария и от Трансилвания също са намерени кости от говедо, от овца, от кон и др.[73] Ями със смесени горели човешки и животински останки са открити в г. Сремска Митровица, Сърбия (средата на VIII–VI в. пр.н.е.), а между 78-те скелета на колективния гроб от с. Гомолава в Сърбия (от първата половина на VIII в. пр.н.е.) са намерени и телешки кости[74]. За погребания в Атеница, Сърбия (VI в. пр.н.е.), знатен покойник са пожертвани куче, дива свиня и тур[75]. Споровете около етническата принадлежност на населението, върху чиято територия се намират тези обекти, са важни, но в случая остават без значение, защото става дума за практика, засвидетелствана археологически и в некрополи от Средна и от Западна Европа.

На този фон и при тази степен на остеологически изследвания специфично тракийските черти на обичая могат да бъдат само предпазливо посочени. Очевидно е, че в продължение на столетия за целта се използват едни и същи животински видове, като предпочитанията клонят към едър рогат добитък и към дребните преживни – овца (коза), т.е. животните, които са с най-важно стопанско значение. Не е изключено в основата на жертвоприношенията на говедо или на овца да стоят някои митологични представи, но на този етап това трудно може да бъде доказано[76]. Зачестилата по-късно употреба и на други животински видове, включително на дивеч, вероятно е знак за промени, при които обичаят постепенно губи своя консерватизъм и идейната си окраска.

Изглежда, първостепенна роля в ритуала има самият акт на жертвоприношението. На второ място остава колективното погребално угощение, на което мъртвият се смята за сътрапезник и дори за домакин на празненството. Трети момент е заделянето на част от тази храна и поставянето ѝ върху кладата или в гроба на умрелия, но очевидно той не е задължителен. Твърде е възможно извършването само на първите два елемента от ритуала да е причина в много от тракийските гробове да не се откриват остатъци от месна храна. Ако се вярва на Херодот, това би трябвало да се отнася най-вече за гробовете на тракийските първенци.

Вече се спомена, че твърде често до гробовете или в прилежащото им пространство също се откриват животински кости. Примерите са главно от могилни некрополи, но съобщенията за тях съдържат малко данни. Не е ясно например, от какви животни са тези останки, дали жертвените късове са подлагани на огън и др. Ако се съди по местонахождението им, става дума за хранителни жертви, извършвани в памет на мъртвия. Не може обаче да се каже със сигурност кога е принасяна тази жертва: дали непосредствено след погребението (и тогава тя може да се смята за част от погребалната трапеза) или по-късно, при посещения на гроба.

Установено е също, че в един „гроб" и дори под една могила може да има само животински кости. В некропола при с. Кърна, в т.нар. символичен гроб № LXI, са намерени кости от свиня, а в този край с. Тигвени – останки от говедо в могила № 1, гроб № 1, а също от овца, от свиня, от говедо и от кон в могила № 3, гроб № 10. Подобен характер имат Вълчова могила в некропола край с. Брезово, Пловдивско[77], и две от могилите в некропола край с. Борово, Русенско[78]. В тях не са извършени погребения, но насипите им съдържат пластове от пепел, въглени, парчета от глинени съдове и животински кости (в Брезово – кости и зъби от говедо, от овца, от домашна свиня, от дива свиня и от куче). Твърде е възможно там жертвоприношенията на животни и натрупването на тези могили да са свързани с тържества, устройвани в чест или в памет на мъртвите веднъж годишно или през по-голям интервал от време.

Някои животни заемат изключително важно място в тракийската погребална обредност. Става дума за откриваните коне и кучета в или до човешки гробове (а на места – и на други животински видове), чиито жертвоприношения не са свързани с обичая „хранене на мъртвия". Практикувани от много народи през древността, тези животински погребения неизменно се свързват с представите за съдбата на човека след смъртта. За някои изследователи полагането им в или до човешки гробове е по емоционални причини, а според други те са свещени животни. Най-приемливо обаче е обяснението, че те самите са обект на култ и че тяхната смърт е естествен завършек на един обред, задължително вплетен в погребалното действие[79]. Начинът и мястото на погребване на тези животни в тракийските некрополи задължават те да бъдат представени поотделно.

Кон. Жертвоприношенията на коне в погребалната практика се появяват в зората на металната епоха. Първоначално тяхното разпространение е ограничено в района на Предна Азия, където присъствието им в погребалния ритуал се смята за белег на социална диференциация[80]. В близките до Тракия области погребенията на коне и полагането на конско месо в гроба са познати от некрополите на ямната, на късноръбната и на андроновската култура, в Задкавказието, в Кавказ и в причерноморските степи, където от средата на VII в. пр.н.е. насетне жертвоприношението на кон става задължителен елемент на скитския царски погребален ритуал. Жертвоприношения на коне са практикувани още у хети, фриги, перси, елини, илири, римляни, келти и др.[81]

Засега най-ранното жертвоприношение на кон в тракийската погребална практика се отнася към началото на ранната желязна епоха. Става дума за надгробната могила край с. Мери, където избрани части от животното са положени до останките на мъртвия в качеството им на храна. Там обаче заедно с костта от кон е намерен почти цял скелет на елен (или сърна). Сред индоевропейските народи еленът, който се почита в много широк ареал, се смята за семантичен еквивалент на коня – те са еднакво съотносими и взаимно заменяеми в царския погребален култ[82]. Следователно може да се предположи, че полагането на елен (сърна) в с. Мери бележи началото на жертвоприношение на цяло животно, но не в качеството му на храна, а като жертва, наложена от представи за смъртта и за света на мъртвите. Потвърждение на това мнение е една надгробна могила край с. Торос, Ловешко (VI в. пр.н.е.), където до гроба на мъж–воин са разчистени скелетите на елен, на вол и на куче[83]. В по-късните некрополи мястото на елена заема конят, а съвместното им жертване може да се види в некропола край Сентеш Векерзуг, където освен останките на коне, са намерени и рога от благороден елен[84].

По-късни са погребенията на коне от с. Софрониево, Врачанско (в могила от VII–VI в. пр.н.е. са намерени смесени изгорели кости на човек и на кон[85]), от с. Белоградец, Варненско (в разрушен могилен гроб от VI в. пр.н.е. са открити инхумирани останки от човек и от кон)[86], и от с. Лесковец, Михайловградско (конят е положен под могилен насип близо до погребан чрез трупополагане мъж – VI–V в. пр.н.е.)[87]. В Истрия череп и крака на кон са намерени в ров около могила от средата на VI в. пр.н.е. В рововете на други две могили от същия некропол, датирани съответно към третата четвърт на VI в. пр.н.е., са открити два човешки скелета и крака на кон (могила № XIX) и три човешки скелета до четири скелета на коне (могила № XVII). При всички е доказана едновременността с централния гроб на могилата. Пак в Истрия, в могила № XII, са намерени два колективни гроба, които съдържат останки от коне (50 крака, 11 черепа и 6 гръдни коша) и от хора (35 души с различна възраст и пол), но в този случай едновременността им с централния гроб е несигурна[88].

От края на V–IV в. пр.н.е. са находките на коне, положени в гроб или в гробница, или в съседство с тях от с. Лиляче, Врачанско[89], Стрелча, Пазарджишко[90], Враца[91], с. Янково, Шуменско[92], с. Аджигьол[93], с. Кралево, Търговищко[94], с. Горняни, Гоцеделчевско[95], с. Калояново, Сливенско[96], и край с. Градница, Габровско[97]. Към края на IV или към началото на III в. пр.н.е. са датирани погребенията на коне в Казанлъшката гробница[98], с. Зелениково, Пловдивско[99], с. Мрамор, Ямболско[100], следвани от тези в с. Свещари, Разградско[101], с. Алтимир и с. Комарево, Врачанско[102], с. Смочан, Ловешко[103], с. Кабиле, Ямболско[104], с. Брезово, Пловдивско[105], и др. Четиринадесет коня, цели или разчленени, са намерени в некропола край Зимнича, окр. Телеорман (Румъния, IV–втора половина на II в. пр.н.е.)[106]. Крака и череп на кон са открити в гроб от некропола до с. Андолина (Румъния, III–II в. пр.н.е.)[107]. Части от коне са намерени също в могилния гроб от Перету (IV в. пр.н.е.)[108], в могилния некропол край с. Друмево, Шуменско (IV–III в. пр.н.е.)[109], както и в насипите на някои надгробни могили, като тези при с. Мезек, Свиленградско (втора половина на IV в. пр.н.е.)[110], с. Голямо Делчево, Варненско (V–IV в. пр.н.е.)[111] и с. Маламир, Шуменско (III в. пр.н.е.)[112]. Кости от череп, челюсти и зъби на два коня са намерени в ров, който загражда надгробна могила край с. Топраисар до Констанца, Румъния (средата на IV в. пр.н.е.)[113]. Сред находките на коне има и такива, за които не са сигурни нито способът, нито мястото им на полагане (например останките от коне в и пред гробниците в Лозенград (дн. Къркларели, Турция)[114], в с. Мезек[115] и др.).

Обикновено конете са полагани на различни места. Когато мъртвият е погребван в гробница, техните останки се откриват пред нея (Стрелча, с. Янково, с. Кралево), в преддверието (с. Янково, с. Калояново, с. Свещари), в отделна камера (с. Лиляче, с. Свещари, с. Аджигьол), или в могилния насип (с. Янково, с. Кралево, с. Мезек). В останалите случаи животните лежат в яма близо до умрелия (с. Лесковец, с. Зелениково, с. Смочан), в основата на могилата (с. Градница), в насипа ѝ (с. Друмево), или в ров около нея (Истрия, с. Топраисар). В некропола край Зимнича конете са погребани между човешките гробове, но не могат да се свържат с нито един от тях.

Конете са жертвани поединично (с. Лесковец, с. Софрониево, с. Калояново и др.), по двойки (с. Янково) или по тройки (Враца, Стрелча, с. Аджигьол). Единствено в Истрия броят им надхвърля тези стойности. При някои от животните са откривани юзди (с. Свещари, с. Янково, с. Друмево, Зимнича), друга амуниция (Враца, Стрелча, с. Софрониево, Зимнича), фрагменти от съдове (с. Янково) или оръжието, с което са умъртвени (копие в с. Лиляче и Брезово, стрела – в с. Аджигьол и др.).

Изглежда, по-често за жертвоприношение са използвани мъжки животни, между които и кастрирани (Зимнича). Обикновено конете са в активна възраст, годни за езда или за труд. При някои от тях са наблюдавани и патологични изменения (с. Свещари, Зимнича), които свидетелстват за физическа негодност. Този факт предизвиква заключението, че, макар и рядко, в жертва са принасяни и непълноценни животни[116].

Няма данни за цвета на косъма им. Известно е, че в Тракия са на почит белите коне[117]. Този факт, съпоставен с особеното значение на белите коне в обредната практика на други народи, е причина да се смята, че в белия цвят и в опозицията бяло–червено трябва да се търси символика, според която е твърде вероятно жертвените коне в Тракия да са също бели или червени (рижи) – така, както това например е установено за скитската ритуална практика[118].

Следователно в началото на ритуала стои изборът на животното или на животните за жертвоприношение. Определените за жертване коне съпровождат процесията до мястото на погребението. Допустимо е предположението, че в някои случаи те са впрегнати в колесницата, върху която е положено тялото на покойника. След ритуалното им убийство тя е погребвана заедно с тях (например в могилите край Враца, Стрелча, Брезово и др.). Ако се съди по откриваната върху конете амуниция, понякога жертвените животни са били богато украсявани.

Жертвоприношението е извършвано на мястото на погребението. С изключение на убитите с остриета коне, способът за умъртвяване на останалите е неустановен. Предполага се, че животните са отравяни, удушавани или са убивани чрез срязване на меките тъкани в гръдната област[119]. Най-вероятно ритуалното им убийство е извършвано именно по третия начин, т.е. чрез проливане на кръв. Така например постъпват мизите, когато жертват кон пред битката си с римляните, по такъв начин са жертвани най-често и останалите животни в Тракия[120].

Самото погребение на животните следва предписанията на ритуал, който на места показва специфични особености. В северозападните области жертвените коне (или избрани части от тях?) са изгаряни едновременно с мъртвия (с. Софрониево, с. Комарево, с. Алтимир и др.). Изгорен е и конят, намерен върху кладата на покойника, погребан в надгробната могила до с. Горски Извор, Хасковско[121]. В останалите райони се практикува трупополагането, и то независимо от начина на погребване на умрелия. По някои скелети обаче се откриват следи от огън (с. Свещари, Зимнича), като е доказано, че горенето е станало преди полагането на животните в гробната яма или в гробницата. Може да се смята, че в тези случаи използването на огъня е свързано с представата за очистващата му сила и за ролята му на посредник между световете на живи и на мъртви. Що се отнася до фрагментите от амфори, намерени върху конете от с. Янково, те действително са знак, че при погребването на животните са извършвани и възлияния.

Животните са погребвани едновременно с умрелия. Само за отделни случаи може да се предположи, че жертвоприношението им предхожда погребването на мъртвия (с. Градница), или пък че е извършено по-късно в негова памет (например конете в могилните насипи и в опасващия някои могили ров).

Прави впечатление, че част от конете са погребвани разчленени, като личи предпочитание към главите и към крайниците им. Установено е, че липсващите части са отделени с изключителна вещина[122]. Части от коне са намерени, например, в гробовете край с. Перету, с. Друмево, с. Янково, Зимнича, с. Андолина и др. Едно от възможните обяснения на този факт е, че траките познават законите на парциалната магия, според която изображението или жертвоприношението на части от животното (глава, крайници) се смятат за тъждествени на цялото. Умишленото нарушаване на анатомичната цялост на жертвеното животно може да се дължи и на представи от други естество. Възможност за неговото тълкуване дава опитът за търсене на следите от обреда Ашвамедха в тракийската ритуална практика[123].

В индоевропейските представи конят е слънчев символ, но заедно с това той е и въплъщение и жертвено животно на различни, включително и на несвързани със слънчевия култ божества. За индоиранците конят е свещена собственост и атрибут на царя: жертвоприношението на бял кон символизира смъртта на възраждащия се владетел. Конят има важно място в заупокойния култ (смятан е за посредник между земята и обитаваното от предците небе), което произтича от ролята му за придобиването на власт[124].

Жертвоприношението на кон (Ашвамедха) в древноиндийската религиозна практика се смята за ритуално действие, чрез което се укрепват властта и авторитетът на владетеля. Жертвеното животно е мъжко. При ритуалното му убийство са отделяни главата (която обладава духовната енергия), краката (които обезпечават плодородие и богатство) и тялото (което дарява с физическа сила)[125]. Разчленяването на коня при жертвоприношение е практикувано у много народи: например в Анатолия[126], в древния Рим[127] и др. С ритуала Ашвамедха са приравнени жертвоприношенията на коне при скитите. Приема се, че жертвеното клане на кон при скитските царски погребения повтаря ритуалното убийство на кон при коронация[128].

Не е ясно доколко обредната схема е валидна и за Тракия. Несъмнено почитта към коня има индоевропейска основа, поради което жертвоприношенията на коне, засвидетелствани в огромна територия за дълъг период от време, задължително си приличат. В този смисъл е твърде вероятно отделянето на главата и на крайниците на животните, наблюдавано в тракийските некрополи, да е продиктувано от сходни на гореописаните представи за ритуалната им честота[129], или като олицетворение на духовна мощ и на бързина[130]. Не е изключено в тези случаи част от животните да е използвана за угощение на участниците в погребалната церемония[131].

Опитът за реконструкция на представите на траките, свързани с коня, очертава сложна картина. Смята се, че той има изключително важна роля в тракийската царска идеология, а в основата на неговото жертвоприношение стои схващането за обновяването на властта и за възраждането на владетеля[132]. Вече стана дума, че изображенията на коне върху паметниците и тракийските легендарни разкази се тълкуват като следи от практикуването на Ашвамедха в Тракия[133]. На свой ред присъствието на коня в погребалния обред се свързва с ролята му на посредник между световете на хората и на боговете, както и с идеята за безсмъртието[134].

Изглежда, краят на VII–VI в. пр.н.е. е времето, когато жертвоприношението на кон навлиза трайно в тракийския погребален ритуал. Разпространението на обичая сякаш върви от север на юг, но е възможно все още това впечатление да се дължи на неравномерността на проучванията. Този акт съвпада хронологически с появата на коня в скитската погребална практика, но е сравнително по-късен от находките от Фригия[135] и от о. Кипър[136], датирани към началото на I хилядолетие пр.н.е. Съществува мнение, че съвместното погребване на човек и на кон в Тракия е следствие от създаването на силна конница[137]. Към него може да се добави и наблюдението, че през ранната желязна епоха мъжът е погребван обикновено като воин, а според находките от богатите гробове от VII–VI в. пр.н.е. насетне – и като воин–конник.

Впрочем, жертвоприношенията на коне са извършвани само при погребения на мъже. Изглежда, редките съобщения за животни, които съпровождат женски гробове, могат да бъдат оспорени, ако полът на погребаните в тези случаи (с. Кралево, Враца) е определен само въз основа на намерените там предмети: въоръжение, женски накити, конска амуниция. Археологическите данни свидетелстват също, че гробовете, в или около които са открити останки от коне, принадлежат на знатни покойници. От това следва, че жертвоприношението на кон е задължителен елемент в ритуала само при погребения на представители на тракийския аристократически елит. Не е изключено ритуалното убийство на ездитен кон да е знак и за ранга, който погребаният е заемал приживе във владетелското обкръжение или в конницата[138].

Жертвоприношението на кон или полагането на конска амуниция в гроба е своеобразна гаранция, че покойникът напуска този и преминава в отвъдния свят такъв, какъвто е бил до смъртта си. Очевидно индоиранската митологична схема е приложима в Тракия. Конят символизира овластяването (дори и защото чрез коня, чрез конницата се утвърждава владетелската мощ) и съгласно съществуващия и вече посочен модел е инкарнация на божествената същност на владетеля. Идеята достига своя връх през периода VI–III в. пр.н.е., като съпътства най-изразителния етап от държавно–строителния процес в тракийските земи. Обичаят е жизнен и през римската епоха, но по това време е твърде вероятно идеите, вложени първоначално в жертвоприношението, да са вече забравени[139].

Несъмнено конят придружава покойника и в качеството си на посредник между световете на живи и на мъртви (следите от огън по телата на някои от животните подкрепят това мнение). Като предава свръхестествената си мощ на умрелия, той обезпечава и неговото безсмъртие. Тракийският владетел вярва в божествената си същност и се смята за безсмъртен, а тракийският херой е винаги конник[140]. В този смисъл конят, намерен в или до човешки гроб, може да се смята за сигурен белег за хероизация на покойника.

Прави впечатление, че принасяните в жертва коне в Тракия често са погребвани по начин, близък до този на човека. Те са полагани в принадлежащото на мъртвия пространство (понякога в самия гроб или в гробницата), придружени са от носените приживе украси и принадлежности също както и хората, а в някои случаи при погребването им до тях са слагани съдове или за извършвани възлияния (с. Янково, с. Топраисар). Това сходство, наблюдавано и в други култури при погребенията на хора и на животни, се тълкува като знак за антропоморфизация на животното – чрез подобен акт то се въздига стойностно до човека и става негов възможен заместител в ритуала[141]. Вероятно е идеята за заменяемостта на човешката жертва с животинска, и по-точно – с тази на кон, да съществува и в Тракия. Ако тази догадка е вярна, следва в тракийските некрополи и извън тях да се очакват повече археологически примери за самостоятелни животински погребения, както и друго тълкуване на досега известните. В този смисъл жертвоприношенията на коне и на хора в Истрия (много близки, впрочем, до тези в скитските царски погребения[142]) трябва да се смятат за равнозначни, а самостоятелните погребения на коне – за заменящи човека в един символичен гроб. Добър пример в това отношение са находките от с. Кътуну в района на Дъмбовица (Румъния) и от с. Равнище, Ботевградско[143], датирани съответно във II–I в. пр.н.е. и във II–III в. на н.е.

Куче. В древността полагането на кучета в или до човешки гробове е засвидетелствано още от неолитната епоха. Предполага се, че първостепенното място на кучето в ритуала се дължи на емоционални подбуди, на маловажното му стопанско значение, и оттам – на стойността му на най-евтина жертва, и не на последно място – на ролята му на водач на душата в света на мъртвите[144]. Кучета са открити в некрополи от края на III хилядолетие пр.н.е. в Анатолия, както и в хетски гробове от късната бронзова епоха[145]. Има съобщения за намерени останки от кучета в обекти от ранната и от средната бронзова епоха на о. Кипър, в късноминойски гробници на о. Крит, както и в гробове от късноеладски III период насетне в континентална Гърция[146]. Обичаят за съвместно погребване на хора и на кучета е документиран в някои илирийски некрополи[147], в обекти на тщинецката и на пшеворската култура, при келтите[148], при савроматите[149] и др.

В българските земи най-ранната гробна находка на куче е от енеолитния некропол край с. Виница, Шуменско, където сред други животински кости върху т.нар. площадка за жертвоприношения е намерен добре запазен кучешки череп[150]. Засега първото съвместно погребение на човек и на куче е открито край Ловеч и се отнася към средната бронзова епоха[151]. Кости от куче са намерени също сред кремираните човешки останки в некропола от късната бронзова епоха край с. Кърна[152].

Следващите по време находки от тракийските земи се отнасят към VI–III в. пр.н.е. и произхождат главно от могилни некрополи. Най-ранна сред тях е тази от с. Торос, Ловешко, където до погребан чрез трупополагане мъж–воин са намерени останките на куче, на елен и на вол[153]. В проучените от Г. Фехер две надгробни могили (V в. пр.н.е.) при с. Свещари, Разградско, скелетите на кучетата са открити в гробове на погребани чрез изгаряне мъртъвци. Главите на животните – предварително отделени, са положени върху камък недалеч от труповете им[154]. Скелет на куче е намерен в преддверието на Свещарската гробница (III в. пр.н.е.), както и в една от близките до нея надгробни могили[155]. В насипа на могила № 3 от с. Кралево, Търговищко (IV в. пр.н.е.) има останки от три кучета, едното от които обезглавено[156]. Две кучета са положени до гроб с изгаряне в надгробна могила край с. Долна Росица, Търговищко (IV–III в. пр.н.е.). Кост от друго куче е намерена там и сред горелите човешки останки[157]. Скелет на куче е открит също до гробница от IV в. пр.н.е. в надгробна могила край с. Столът, Севлиевско, която съдържа останките на погребан чрез трупополагане мъртвец[158]. Кучета са намерени и в гроба от с. Перету[159], и в некропола край Зимнича (череп на куче в могилен гроб и цяло животно в пространството между два други гроба)[160]. Скелет на куче съдържа един гроб с изгаряне от плоския некропол при с. Професор Иширково, Силистренско (IV в. пр.н.е.)[161]. Има съобщения за останки от кучета в могили край с. Копринка, Казанлъшко[162], Шумен[163], с. Мадара, Шуменско[164], с. Голямо Делчево, Варненско[165], и Кукова могила от некропола при с. Дуванлий, Пловдивско[166], но липсват сигурни данни за характера на гробовете, които те съпровождат, както и подробности за самите животински кости.

Изглежда, кучетата са погребвани най-често едновременно с умрелия и са поставяни в гроба (с. Свещари, с. Перету, с. Професор Иширково) или непосредствено до него (с. Долна Росица, с. Столът, с. Мадара). Има и примери на полагани в могилните насипи животни (с. Кралево, с. Голямо Делчево). Независимо от начина, по който са погребани мъртвите (чрез трупополагане в с. Торос, Свещарската гробница, с. Столът, с. Перету и чрез изгаряне – в останалите), обикновено кучетата са инхумирани. Само в два случая сред кремираните човешки останки са намерени и горели кучешки кости (с. Кърна, с. Долна Росица). Погребвани са цели индивиди, макар понякога анатомичната им цялост да е умишлено нарушавана. В гробовете от с. Свещари и от с. Кралево главите на животните са предварително отделени, а части от кучета са намерени в с. Кралево и в Зимнича. При обезглавените кучета главата е оставяна близо до трупа (в с. Свещари), изобщо липсва (в с. Кралево), или пък е самостоятелно погребана (в Зимнича).

Жертвани са предимно израснали животни. В случаите, когато е правен остеологичен анализ, е установено, че кучетата най-често са едри и принадлежат към близка до днешната вълча порода[167]. По всяка вероятност жертвоприношението е извършвано на мястото на погребението. Обезглавяването на някои от животните показва начина на умъртвяването им, т.е. чрез проливане на кръв. Твърде често обаче по скелета липсват следи от срязване, което е знак, че кучетата са убивани и по други начини – например чрез удушаване, чрез отравяне(?).

Обикновено се смята, че полагането на куче в човешки гроб е в качеството му на близък другар или на собственост на умрелия. Някои изследователи обаче виждат в този акт жертва, мотивирана от представи за необходимостта от пречистване или за ролята на кучето като пазач по пътя към отвъдния свят[168]. Много често при опитите за тълкуване на кучешките погребения се привлича и Омировият епос. Сред животните, които Ахил хвърля върху кладата на Патрокъл, има и две кучета[169]. Преобладава мнението, че там тяхната жертва е по емоционални причини, но се обръща внимание и върху факта, че те са хранени от трапезата, т.е. че са царски кучета[170].

Мястото на кучето сред ритуално важните животни е различно у различните народи. Жертвоприношението на куче е засвидетелствано в хетската религиозна практика, но в Персия то е сред свещените животни, които не трябва да се убиват. За древните гърци кучето е не само атрибут на Хеката, на която принасят в жертва млади животни, но и типичен персонаж на отвъдния свят, свързан с т.нар. преходни обреди и жертви за пречистване[171]. В средноевропейските земи неговото жертвоприношение е свързано с култа към дома и към огнището[172]. В ритуалната практика много често кучето не се различава от вълка и се смята, че те са хтонични същества[173]. В някои представи вълкът (кучето) стои на границата между земния и отвъдния свят[174].

В писмените извори за Тракия и за траките кучето не се споменава, но има сведения за вълка. Тук се отнасят известията за преобличане във вълча кожа, както и съобщенията за съществуването на град с име Даусдава (т.е. Вълчиград) в гетската племенна територия[175]. Тези данни и археологическите свидетелства са причина в жертвоприношението на куче в погребалната практика да се търсят следи от ранни тотемистични представи[176].

Кучето е сред животните, принасяни в жертва в някои тракийски светилища. Примерите са малко, но прави впечатление, че сред откритите там останки от неядивни животински видове липсват кости от вълк. Възможно е този факт да е един от признаците, че кучето и вълкът се смятат за тъждествени и за взаимно заменяеми и в тракийската ритуална практика. Изображения на куче (или на вълк) могат да се видят върху много паметници на тракийската торевтика и скулптура[177]. Кучето е постоянен персонаж и в иконографията на тракийския конник.

Жертвоприношението на куче в погребалната практика понякога се свързва със специфичната му роля в бита на номадите–пастири, която му отрежда мястото на съвладелец до човека. С това въздигане на животното до човешкия род се обяснява сравнително ранният отказ от консумацията на кучешко месо, смятана за равностойна на людоедство[178].

Според досегашните остеологични наблюдения намерените кости от кучета в тракийските селища, светилища и некрополи нямат характерните белези на т.нар. кухненски отпадъци[179]. Употребявано за храна до енеолитната епоха включително, през бронзовата и през желязната епоха кучешкото месо изчезва от трапезата. Възможно е това да се дължи на споменатата по-горе своеобразна антропоморфизация на животното, предизвикана от прехода към бит, в който важна роля има животновъдството. С религиозното мислене на общество от такъв тип се свързват и предпочитанията към останалите жертвени животни в Тракия: овце (кози) и говеда – при обредното хранене на мъртвия, и коне – при съвместното погребване на хора и животни. На този фон приемливо обяснения намира и полагането на куче до човешки гроб още през средната бронзова епоха (Ловеч).

Макар и практикувано в съседни на Тракия области, жертвоприношението на куча при погребение не е резултат от чуждо влияние. Нещо повече, появата на кучешката жертва в келтската религиозна практика се смята за елемент, възприет от тракийската погребална обредност[180]. Разпространението на обичая има за ядро територията на гетската племенна общност и примерите извън нея са редки (и по всяка вероятност – по-късни). Съвместните погребения на човек и на куче зачестяват след V в. пр.н.е., т.е. почти едновременно с масовите жертвоприношения на коне при погребение. Подобно на тях разпространението на тази практика върви от север на юг.

В повечето случаи гробовете, в или до които се откриват кучешки скелети, принадлежат на знатни покойници, по всяка вероятност – мъже. Жертвените кучета, както тези при погребението на Патрокъл, са собственост на погребаните и също могат да бъдат наречени царски.

Подобно на коня, кучето се погребва в принадлежащото на мъртвия пространство. Едновременното жертване на куче и на кон (с. Кралево, с. Перету, Свещарската гробница), както и самостоятелното им присъствие в или до човешки гробове, са знак, че ролята на двете животни в погребалния ритуал е сходна. Еднакъв е и начинът им на разчленяване, а това означава, че както при коня, така и при кучето главата (средоточие на сила и на енергия) вероятно се смята за ритуално чиста. От друга страна, самостоятелното погребване на кучешки череп (с. Виница, Зимнича) може би има само апотропеични функции.

В индоиранските представи вълкът (кучето) е медиатор на двата свята и тази му особеност го сближава с коня. Ако е вярно твърдението, че конят се погребва в качеството му на посредник между световете на живи и на мъртви, би трябвало да се предположи, че жертвоприношението на куче и полагането му до покойника има същите функции. В някои могилни насипи останките от кучета показват, че, макар и рядко, жертвоприношения са правени и при поменални тържества. В тези случаи подобно на коня, изглежда, кучето се смята за преносител на жертвоприношенията.

Следователно може да се мисли, че жертвоприношението на куче при погребение е еквивалентно на жертвоприношението на кон. Несъмнено мотивите за тази жертва имат митологична окраска, доказателство за съществуването на която са честите изображения на куче (вълк) върху произведенията на тракийската торевтика (например апликацията от с. Летница, Ловешко, матрицата от с. Алваново, Търговищко и др.[181]). Нейната богата символика допълва представите за кучето като посредник между световете на живи и на мъртви, за първостепенната му роля при отглеждането на стадата и при преследването на дивеча (включително и в царския лов), както и емоционалната му природа, близка до тази на човека. Появата на кучешките жертвоприношения, подобно на тези на кон, бележи заключителния акт във формирането на доктрината за божествената същност на владетеля и за неговото безсмъртие. Художествен израз на тази канонизация са множеството изображения на конници от този период, справедливо смятани за прототип на иконографията на Тракийския херос от римската епоха[182].

Заменяемостта на коня и кучето в ритуала, както и общото за двете животни въздигане до човека, предполага съществуването и на самостоятелни кучешки погребения. Примерите са все още малко и за съжаление – късни: обредни ями със скелети на кучета в с. Равнище, Ботевградско, погребение на куче от края на I хилядолетие пр.н.е. – началото на I хилядолетие на н.е. в надгробна могила край с. Брани поле, Пловдивско[183], и др. Възможно е обаче към края на I хилядолетие пр.н.е. и през римската епоха първоначалните идеи в обичая да са вече променени, а разпространението на практиката извън североизточните области – обичайно явление.

Други животни. Докато жертвоприношенията на кон и на куче в тракийските некрополи са срещани сравнително често, примерите за други животни, погребвани заедно с мъртвите, са изключително редки. Извън причините, обясними със спецификата на самата религиозна практика, това се дължи преди всичко на непубликувани данни, на необявяване на находките поради съмнение в достоверността им (например при намиране на влечуги, на костенурки и др.), както и на несигурното определяне на вида на някои от откритите животни. Разглеждането на известните досега случаи е продиктувано от стремеж тракийският погребален ритуал да бъде представен в целия си обхват и многообразие. Някои от примерите сигурно ще се посрещнат със скептицизъм, но съществуването им е факт, който не може да бъде премълчан.

Сведенията за жертвоприношение на **заек** в гробове се изчерпват засега със съобщението за находката от с. Белоградец, Варненско (първата половина на VII в. пр.н.е.[184]). Намерените тук два животински скелета, единият от които – обезглавен, са покрити с тънък пласт охра. Ролята им в погребалния обред е обяснена като израз на тотемистични представи.

Кости от заек са откривани и в някои обредни ями[185]. В комплекс от девет такива ями, намерени в обитаван от карпи район (с. Пояна Дулчещи, Румъния, II–III в. на н.е.) са открити шест скелета на кучета и три

– на зайци. Според разкопвача корените на този обичай са в гето–дакийското културно наследство[186].

В хетската традиция заекът е сред ритуално важните животни[187], а в античния свят – символ на плодовитостта[188]. Може да се предположи, че полагането му в или до тракийските гробове не е случайно, нито пък е в качеството му на годно за храна животно. Обезглавяването му, еднакво с това при кучето и при коня, свидетелства, че в случая не става дума за хранителна жертва. То, изглежда, е предизвикано от представи, свързани със самия него (отличава се с бързина, годен е за лов и др.) и със смъртта.

Археологическите свидетелства за полагане на влечуги и на гризачи в тракийските гробове също са малко. Досега единствената публикувана находка е тази от с. Царевброд, Шуменско (VII в. пр.н.е.), където до погребан под могила мъж е намерен съд, който съдържа повече от 20 скелета на **мишки** и един – на **смок**. Според автора на статията, случайното им попадане в гроба е изключено[189]. За кости от змии, откривани в гробове, съобщава и Зл. Гочева, като се позовава на непубликувани материали от Търговищко[190]. Кост от къртица е намерена в гроб с изгаряне от некропола от късната бронзова епоха при с. Кърна[191].

В индоевропейските представи мишките, респективно къртиците се свързват със смъртта и са съотносими към женски божества от подземния свят[192]. Има сведения за почитане на мишки в Троада в Мала Азия, а според някои мнения разпространеният в Гърция култ към Аполон Сминтеус има трако–фригийски произход. Предполага се, че и Асклепий е свързан с този култ – на места на мишките действително се приписва целебна мощ[193]. Най-сетне, в Тракия по долното течение на р. Струма има град, чието име се извежда от тракийското название на мишка – Аргилос[194]. Според някои съвременни автори има всички основания да се предполага, че в Източното Средиземноморие съществува култ към това животно[195].

За индоевропейците змията е сложен митологичен образ. Най-често тя се смята за символ на плодородието, свързана е с почитта към домашното огнище и има хтонична природа. Като атрибут на Асклепий притежава и целебна сила[196].

В Тракия изображенията на змии – реални или фантастични – са срещани често. Има ги върху един от жертвениците от тракийския град Севтополис[197], по наколенниците от Аджигьол[198], Враца[199] и др. Змията е сред постоянните персонажи в иконографията на Тракийския херос. Примерите доказват, че в Тракия съществуват представи, които свързват змията с върховни женски божества и предполагат нейната хтонична същност. Факт е, че най-забележителните паметници с изображения на

змии са намерени в гробове, или са свързани по някакъв начин със смъртта.

Очевидно, змията е обект на почит в Тракия както самостоятелно, така и като атрибут на божество (божества). Ако умишленото ѝ полагане в гробовете се потвърди, поставянето ѝ там, подобно на това на мишките, вероятно е в качеството ѝ на хтонично същество. Не е изключено жертвоприношението на мишки или на змии при погребение да е мотивирано от по-широк кръг представи, които изключват честата им поява в некрополите, но на този етап на проучване те трудно могат да бъдат посочени.

Посочените по-горе два типа жертвоприношения на животни в тракийския погребален ритуал са важен извор за характера и за развитието на религиозните идеи, за вярванията, свързани със смъртта, и не на последно място – за равнището на стопанството в Тракия. Налага се впечатлението за приемственост в съществуването на тази практика в земите, разположени на север от Стара планина, и за преобладаващ брой примери от североизточните области, неизменно свързвани с гетската племенна общност. По-ранна и сравнително устойчива е идеята за жертвоприношение на животни по повод на погребалното угощение и на снабдяването на мъртвия с храна от погребалната трапеза. Тя предполага съществуването на вярвания, обединени около представата за покойника като сътрапезник и като домакин на погребалното пиршество, а също така и заради схващането на това угощение като ритуал, който трябва да улесни мъртвия при прехода му отвъд.

Използваните за тази цел животни са главно говедо и овца (коза), предпочитанията към които остават непроменени почти до края на изследвания период. Присъствието им в ритуала е свързано освен с първостепенното им стопанско значение, и с предполагаеми ранни митологични представи, които предхождат схващането на тези животни само като месна жертва. И обратно, появата по-късно на птици, на дивеч и на други животни сред блюдата от погребалната трапеза е предимно във връзка с идеята за хранене на мъртвия. Поставянето на късове месо върху кладата или в гроба на покойника няма задължителен характер нито социална или друга окраска. Това обаче не изключва вероятността жертвоприношенията на животни и погребалното угощение да са задължителен елемент на погребалната церемония и особено при тази на знатните покойници. Възможно е в последния случай големият брой жертвени животни да отразява ранноскотовъдни религиозни представи, според които мъртвият, заобиколен от стадата си, преминава отвъд[200].

С религиозното мислене на общество от номадски тип[201] се свързват също жертвоприношенията на коне и на кучета. Съвместното погребение на човек и на куче предхожда появата на коня в тракийската погребална практика. Масовите жертвоприношения на коне и на кучета след VII–VI в. пр.н.е. показват, че първоначалната идея е обогатена с нови нюанси. Смъртта на тези животни е естествен завършек на погребалния ритуал и е задължителен елемент от т.нар. преходни обреди. Те съпровождат само знатни покойници и са тяхна собственост, поради което могат да бъдат наречени царски. Присъствието им в погребалната практика диктуват представи за посредническата им роля между световете на живи и на мъртви, за първостепенното им значение в стопанството и в лова, като символи на властта, на божествената същност на владетеля и на неговото безсмъртие. Мотивите за тези жертви допълва още идеята за стойностното им въздигане до човека, което ги прави негови възможни заместители в ритуала.

БЕЛЕЖКИ

[1] Бенедиков, Ив. Светилището при с. Лиляче. – ИАИ, 18, 1952, с. 210; Домарадски, М. Тракийски светилища. – В: Паметници на тракийската култура по долината на Горна Места. – РП, 26 (под печат).

[2] Георгиева, Р. Обредни ями в Тракия (края на II–I хил. пр.н.е.). – Археология, 1991, № 1, 1–10.

[3] Джонова-Митова, Д. Храм на подпочвените води от бронзовата епоха в Югозападна България. – Thracia, 6, 1984, 66–69; Гергова, Д., Д. Вълчева. Разкопки в м. Камен рид край с. Малък Поровец, Разградски окръг. – АОР през 1986, С., 1987, 70–72; Нинов, Л. Проучвания на животинските кости от Камен рид. – ТАВ, 4, 1990, 167–174.

[4] Behrens, H. Die neolithisch–frühmetallzeitlichen Tierskelettfunde der Alten Welt. Berlin, 1964.

[5] Bittel, K. Ausgrabungen in Bogasköy. – In: Neue deutsche Ausgrabungen im Mittelmeergebiet und im vorderen Orient. Berlin, 1959, p. 102; Kosay, H. Z. Les fouilles d'Alaca Höyük (1937–1939), Ankara, 1951, p. 154.

[6] Karageorghis, V. Une tombe de guerrier a Palaepaphos. – BCH, 1963, № 1, 265–300; Karageorghis, V. Chronique des fouilles et découvertes archeologiques à Chypre en 1962. – BCH, 1963, № 1, p. 344, fig. 31; Behrens, H. Цит. съч., 95–96.

[7] Wegrzynowicz, T. Szczatki zwierzece jako wyraz wierzen w czasach cialopalenia zwlok. Warszawa, 1982.

[8] Kurtz, D. C., J. Boardman. Greek Burial Customs. London, 1971, p. 40; 64–66; 75–76; 215–216.

[9] Čovič, B. Pogrebni obicaji praistorijskih stanovnika Glasinackog podrucja. – Glasnik zemalskog muzeja u Sarajevu, 19, 1963, p. 53; Kosoris, M. Kulturni, etnicki i hronoloski problemi ilirskih nekropola Podrinja, Tusla, 1976, p. 20.

[10] Димов, Т., Я. Бояджиев, Х. Тодорова. Праисторическият некропол край с. Дуранкулак, Толбухински окръг. – Добруджа, 1, 1984, с. 79.

[11] Радунчева, А. Виница. Енеолитно селище и некропол. – РП, 6, 1976, 75–76; с. 100.

[12] Тодорова, Х. и др.Селищната могила при Голямо Делчево. – РП, 5, 1975, с. 62.

[13] Николов, Б. Могилни погребения от раннобронзовата епоха при Търнава и Кнежа, Врачански окръг. – Археология, 1976, № 3, 38–51.

[14] Кисьов, К. Тракийски могилен некропол в м. Църквището, с. Борино (ръкопис).

[15] Dumitrescu, V. Necropola de incineratie din epoca bronzului de la Cirna. Bucureşti, 1961, p. 373; 375–377; p. 384.

[16] Филипов, Тр.. Некропол от късната бронзова епоха при с. Орсоя, Ломско, Албум. С., 1976.

[17] Moscalu, E. Die frühhallstattzeitlichen Gräber von Meri (Gem. Vedea, Kr. Teleorman). – Thraco–dacica, 1, 1976, 77–86; Bolomey, Al.. Inventory of the Animal Bones from an Early Iron Age Grave. – Thraco–dacica, 1, 1976, p. 87.

[18] Кисьов, К. Цит. съч. Някои от подробностите за животинските останки в западнородопските некрополи от късната бронзова и от ранната желязна епоха дължа на самия К. Кисьов, за което му изказвам благодарност.

[19] Tončeva, G. Nécropole tumulaire près du village Belogradec du VII^{-e} s.av.n.ère. – Thracia, 5, 1980, p. 38.

[20] Nicolaescu-Plopsor, D., W. Wolski. Elemente de demografie si ritual funerar la populatiile vechi din Romania. Bucuresti, 1975, 68–69; 70–75.

[21] Ibidem., p. 95; 99–101; p. 279; Nicolaescu-Plopsor, D. Considération anthropologique sur l'ensemble rituel gèto–dace de Contesti–Arges. – Thraco–dacica, 1, 1976, p. 229.

[22] Дремсизова, Цв.. Могилния некропол при с. Браничево (Коларовградско). – ИАИ, 25, 1962, с. 181.

[23] Moscalu, E. Quelques aspects du „problème scythe" dans l'aire thrace septentrionale. – Thraco–dacica, 2, 1981, p. 27.

[24] Ibidem, p. 27.

[25] Попов, Р. Некрополът при с. Байлово, Софийско. – ИБАИ, 1, 1921–1922, 73–75.

[26] Попов, Р. Предисторически изследвания във Вратчанското поле. – ИБАИ, 2, 1923–1924, с. 113.

[27] Филов, Б., Ив. Велков, В. Миков. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. С., 1934, с. 147.

[28] Петков, Н. Могилни некрополи в Софийско и Троянско. – ИБАИ, 13, 1939, 310–311.

[29] Nicolaescu-Plopsor. D., W. Wolski. Цит. съч., 100–101.

[30] Moscalu, E., P. Voievozeanu. Le tombeau princier gète et le trésor de Peretu. – In: Actes du II^{-e} congrès international de thracologie. 1. Sofia, 1980, p. 383.

[31] Berciu, D. Das thrako–getische Fürstengrab von Agighiol in Rumänien. – Bericht RGK, 50, 1969, p. 213.

[32] Агре, Д. Лесковското градище и некрополът край него. – АОР през 1983, С., 1984, с. 49.

[33] Нинов, Л. Археолозоологични проучвания на гробницата край Свещари. – ТАВ, 3, 1988, с. 182.

[34] Гинев, Г. Археологически разкопки на надгробни могили при с. Пайдушко, Търговищки окръг. – АОР през 1984, С., 1985, с. 96.

[35] Василев, В. К., Г. Д. Георгиев. Домашните и дивите животни от тракийската надгробна могила № III при с. Кралево, Търговищки окръг. – Археология, 1985, № 1, 1–12.

[36] Теодосиев, П., П. Павлов. Разкопки на тракийска надгробна могила край с. Казачево, Ловешки окръг. – АОР през 1984, С., 1985, с. 92.

[37] Мирчев, М. Тракийският могилен некропол при с. Равна. – ИАИ, 25, 1962, 97–162.

[38] Мирчев, М. Тракийският могилен некропол при с. Добрина. – ИНМВ, 1 (16), 1965, 33–70.

[39] Алекшин, В. А.Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ. Ленинград, 1986, с. 145; Wegrzynowicz, T. Цит. съч., с. 310.

[40] Кисьов, К. Цит. съч.

[41] Жуглев, К. Разкопки и проучвания на могила № 1, Коприика. – ГСУ–ФИФ, 49, 1956, с. 55.

[42] Милчев, А., Г. Китов. Тракийски могили край с. Градница, Габровски окръг. –Археология, 1972, № 1, с. 55.

[43] Цончев, Д., А. Милчев. Разкопки в чашата на яз. „Батак". – ИАИ, 32, 1970, с. 169.

[44] Радунчева, А. Цит. съч., с. 131.

[45] Панайотов, Ив. Ямната култура в българските земи. – РП, 21, 1989, с. 50.

[46] Тодорова, Х. и др. Овчарово. – РП, 9, 1983, с. 72 сл.

[47] Езеро. Раннобронзовото селище. С., 1979, с. 478.

[48] Cumont, Fr. Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains. Paris, 1942, p. 352.

[49] Тодорова, Х. Каменно–медната епоха в България (пето хилядолетие преди новата ера). С., 1986, с. 194.

[50] Hom. Il. XXIII, 165–175.

[51] Последен засега прочит на текста у Топоров, В. Н. Конные состязания на похоронах. – В: Исследования в области балтославянской духовной культуры. Погребальний обряд. М., 1990, 26–32.

[52] Делев, П. Раннотракийски погребални обичаи и вярвания. Автореферат, С. 1986, с. 14.

[53] Karageorghis, V. Une tombe…, p. 296.

[54] Hdt. 5, 8.

[55] Попов, Д. Проучвания върху тракийската религия. II. Пиршествата и угощенията. Съкровищата и подаръците. – ГСУ ИФ, 76, 1983, с. 20 сл. с лит.

[56] Бибикова, В. И. К интерпретации остеологического материала из скифского кургана Толстая могила. – СА, 1973, № 4, 63–68.

[57] Hdt.. 5, 5.

[58] Дремсизова, Цв.. Цит. съч., с. 181; Tonceva, G. Цит. съч., с. 181.

[59] Wegrzynowicz, T. Цит. съч., с. 313.

[60] Nicolaescu–Plopsor, D. Considération…, 229–230; Vulpe, Al. et P. Popescu. Contribution à la connaissance des débuts de la culture gétodacique dans la zone subcarpatique Vilcea-Arges (La néccopole tumulaire de Tigveni). – Dasia, 16, 1972, 78 сл.

[61] Hdt. 5, 5.

[62] Алекшин, В. А.. Цит. съч., с. 153 сл.

[63] Hdt. 1, 216; 4, 26.

[64] Flor. 2, 26.

[65] Nicolaescu–Plopsor. D., W. Wolski. Цит. съч., с. 87.

[66] Шкорпил, Х., К. Разкопки на могили до град Варна. – ИВАД, 2, 1902, с. 10; Иванов, Й. Отчет за разкопките при Кадинмост, Кюстендилско. – ИБАД, 1, 1910, с. 163.

[67] Попова, Цв. Палеоэтноботанические находки в некрополе у с. Ветрен, Силистренского округа. – Интердисциплинарни изследвания, 14 А, 1986, 237–257.

[68] Попов, Д. Залмоксис. Религия и общество на траките. С., 1989, с. 90 сл., с лит.

[69] Венедиков, Ив., Т. Герасимов. Тракийското изкуство. С., 1973, обр. 85.

[70] Гаврилюк, Н. А. Пища степных скифов. – СА, 1987, № 1, с. 23; Бессонова, С. С. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений. – В: Обряды и верования древнего населения Украины. Киев, 1990, 20–23.

[71] Смирнов, К. Ф. Савроматы. Ранняя история и культура сарматов. М., 1964, 100–102.

[72] Kurtz, D. C., J. Boardman. Цит. съч., с. 66; с. 215.

[73] Patek, E. Präskythische Gräberfelder in Ostungarn. – In: Symposium zu Problemen der jungeren Hallstattzeit in Mitteleuropa. Bratislava, 1974, 337–362; Moscalu, E. Цит. съч., 27–31.

[74] Praistorija Jugoslavenskih zemalja. V. Zeljezno doba. Sarajevo, 1987, 548–549.

[75] Djuknic, M., B. Jovanovic. Illyrian princely necropolis at Atenica. Cacak, 1966, 27–28.

[76] Топоров, В. Н. Козел. – Мифы народов мира. 1, М., 1980, 663–664; Топоров, В. Н. Овца. – Мифы народов мира. 2, М., 1982, 237–238; Wegrzynowicz, T. Цит. съч., с. 315.

[77] Велков, Ив.. Могилни гробни находки от Брезово. – ИБАИ, 12, 1938, с. 270.

[78] Иванов, Д. Разкопки на могилен некропол край с. Борово, Русенски окръг. – АОР през 1977, С., 59–60.

[79] Wegrzynowicz, T. Цит. съч., с. 312.

[80] Behrens, H. Цит. съч., с. 64.

[81] Литературата е огромна. По-ново Кузмина, Е. Е. Конь в религии и искусстве саков и скифов. – В: Скифы и сарматы. Киев, 1977, 96 – 119; Распространение коневодство и культа коня у ираноязычных племен Средней Азии и других народов старого света. – В: Средняя Азия в древности и Средновековье. М., 1977; Ковалевская, Б. В. Конь и всадник. М., 1977; Маразов, Ив.. Следи от Ашвамедха и Пурушамедха в култовите ритуали и царската идеология на траките. – Изкуство, 1980, № 8, 7 – 17; Попов, Д. Конят и колесницата в тракийската царска идеология. – ИИД, 38, 1986, 113–143.

[82] Кузмина, Е. Е. Конь в религии…, с. 104.

[83] Китов, Г. и др. Траките в Ловешки окръг. С., 1980, с. 11.

[84] Bökönyi, S. Les chevaux scythique de Szentes–Vekerzug II. – Acta arch. Hung. 4, 1954, 113–114.

[85] Николов, Б. Тракийски паметници във Врачанско. – ИАИ, 28, 1965, с. 166.

[86] Tonceva, G. Цит. съч., с. 11.

[87] Агре, Д. Цит. съч., 48–49.

[88] Alexandrescu, P., V. Eftimie. Tombes thraces d'époque archaique dans la nécropole tumulaire d'Histria. – Dacia, 3, 1959, 143–164; Alexandrescu, P. La nécropole tumulaire. – Histria, 2, 1966, 409–422.

[89] Бучински, Д. Могилен гроб при с. Лиляче. – ИАИ, 8, 1952, 364–365.

[90] Китов, Г. Тракийска гробница–мавзолей край град Стрелча. – Векове, 1977, № 1, 12–21; Китов, Г. Тракийските могили край Стрелча. С., 1979, 4–13.

[91] Венедиков, Ив. Новооткрито тракийско могилно погребение във Враца. – Археология, 1966, № 1, с. 7 сл.; Николов, Б. Гробница III в Могиланската могила във Враца. – Археология, 1967, № 1, с. 11 сл.

[92] Дремсизова, Цв.. Надгробни могили при с. Янково. – ИАИ, 19, 1955, 63–65; 73–80; Иванов, Ст. Конете от тракийската надгробна могила III при с. Янково, Шуменски окръг. – ИАИ, 38, 1972, 122–126.

[93] Berciu, D. Цит. съч., 213–214; Berciu, D. Arta thraco–getica. Bucuresti, 1969, 205–206.

[94] Василев, В. К., Г. Д. Георгиев. Цит. съч., с. 9 сл.; Гинев, Г. Проучвания на надгробна могила при с. Кралево, Търговищки окръг. – В: Североизточна България – древност и съвремие. С., 1985, с. 171.

[95] Миков, В. Гробна находка от Горняни, Неврокопско. – ИБАИ, 11, 1937, с. 207 сл.

[96] Чичикова, М. Тракийска могилна гробница при с. Калояново, Сливенско. – ИАИ, 31, 1969, 45–90; Иванов, Ст.. Конят от тракийската гробница от с. Калояново, Сливенско. – ИАИ, 31, 1969, 97–104.

[97] Милчев, А., Г. Китов. Цит. съч., с. 49.

[98] Живкова, Л. Казанлыкская гробница. М., 1977, с. 20.

[99] Кесякова, Е. Могилно погребение при с. Зелениково. – Известия на музеите в Южна България, 8, 1982, с. 97; с. 105.

[100] Филов, Б. Паметници на тракийското изкуство. – ИБАД, 6, 1916–1918, с. 14.

[101] Нинов, Л. Цит. съч., с. 179.

[102] Николов, Б. Цит. съч., с. 174; с. 184.

[103] Китов, Г., П. Павлов. Разкопки на тракийски могили край Смочан в Ловешки окръг. – АОР през 1985, С., 1986, с. 56.

[104] Димитрова, Ал. Тракийско могилно погребение от късноелинистическата епоха в с. Кабиле, Ямболски окръг. – Археология, 1971, № 2, с. 37.

[105] Иванов, С. Някои данни за конете от тракийското могилно погребение край Брезово. – ГМПО (1), 1954, 229–240.

[106] Alexandrescu, A. D. La nécropole gète de Zimnicea. – Dacia, 1980, 19–126; Alexandrescu, A. D. Tombes de chevaux et pièces du harnais dans la nécropole gète de Zimnicea. – Dacia, 1983, № 1–2, 67–78; Haimovici, S. Caractéristiques des chevaux des gètes découverts dans la nécropole de Zimnicea. – Dacia, 1983, № 1–2. 79–106.

[107] Irimia, M. Ein in Topraisar (Kr. Konstanta) endecktes Hügelgrab. – Pontica, 9, 1976, p. 41, not. 22.

[108] Moscalu, E., P. Voievozeanu. Цит. съч., с. 383.

[109] Дремсизова, Цв. Могилен некропол при с. Друмево, Шуменско. – Археология, 1965, № 4, 54–65.

[110] Филов, Б. Куполни гробници при Мезек. – ИБАИ, 11, 1937, 84–85.

[111] Тодорова, Х. и др. Селищната могила при Голямо Делчево. – РП, 5, 1975, с. 67.

[112] Дремсизова, Цв. Тракийски погребения от Коларовградско. – Известия на Народния музей–Коларовград., 2, 1963. с. 6 сл.

[113] Irimia, M. Цит. съч., 53–54.

[114] Миков, В. Произходът на куполните гробници в Тракия. – ИАИ, 19, 1955, 17–19.

[115] Филов, Б. Цит. съч., с. 11.

[116] Нинов, Л. Цит. съч., с. 179.

[117] Попов, Д. Цит. съч., с. 134.

[118] Пак там, с. 141.

[119] Василев, В. К., Г. Д. Георгиев. Цит. съч., с. 12.

[120] Венедиков, Ив., Т. Герасимов. Цит. съч., обр. 239; Flor. 2, 26.

[121] Петров, И. Тракийска надгробна могила при с. Горски Извор, Хасковско. – АОР през 1987, С., 1988, с. 68.

[122] Нинов; Л. Цит. съч., с. 182.

[123] Маразов, Ив. Цит. съч., 7–17.

[124] Попов, Д. Цит. съч., с. 131.

[125] Кузьмина, Е. Е. О семантике изображений на Чертомлыцкой вазе. – СА, 1976, № 3, с. 73.

[126] Ардзинба, В. Г. Ритуалы и мифы древней Анатолии. М., 1982, с. 68.

[127] Маразов, Ив. Цит. съч., с. 9, с лит.

[128] Кузьмина, Е. Е. Цит. съч., с. 73.

[129] Ардзинба, В. Г. Цит. съч., с. 68.

[130] Попов, Д. Цит. съч., с. 131.

[131] Haimovici, S. Цит. съч., с. 91.

[132] Попов, Д. Цит. съч., с. 132 сл.

[133] Маразов, Ив.. Цит. съч., 7–17.

[134] Попов, Д. Цит. съч., с. 140.

[135] Sandars, N. K. Thracian, Phrygians and Iron. – Thracia, 3, 1974, p. 198.

[136] Karageorghis, V. Note sur les tombes royales de Salamine. – RA, 1969, № 1, p. 60; Karageorghis, V. Une tombe…, p. 299.

[137] Венедиков, Ив., Т. Герасимов. Цит. съч., с. 113.

[138] Mainoldi, C. L'image du loup et du chien dans sa Grèce ancienne. Paris, 1984, p. 39.

[139] Попов, Д. Цит. съч., с. 140.

[140] Попов, Д. Проучвания върху тракийската религия. I. Обезсмъртяването. – ГСУ ИФ, 75, 1982, с. 29.

[141] Фол, А. Тракийският орфизъм. С., 1986, 145–146; Wegrzynowicz, T. Цит. съч., с. 312.

[142] Мозолевский, Б. Н. Курган Толстая могила близ г. Орджоникидзе на Украине (предварительная публикация). – СА, 1972, № 3, 268–308; Мозолевский, Б. Н. Скифский „царский" курган Желтокаменка. – В: Древности степной Скифии. Киев, 1982, 179–222.

[143] Китов, Г., Т. Борисова. Обхождания и разкопки на тракийски могили в община Правец. – АОР през 1987, С., 1988, с. 63; Stoica, C. Observations sur certaines pratiques rituelles constatées dans l'établissement gèto–dace de Catunu (dep. de Dimbovita). – Thraco–dacica, 5, 1984, № 1–2, 138–144; Haimovici, S. Observations sur les chevaux enterrès rituellement dans l'établissement de Catunu. – Thraco–dacica, 5, 1984, № 1–2, 145–148.

[144] Behrens, H. Цит. съч., с. 63.

[145] Kosay, H. Z. Цит. съч., с. 154; Day, L. P. Dog Burials in the Greek World. – AJA, 88, 1984, № 1, p. 26.

[146] Day, L. P. Цит. съч., 21–32; Karageorghis, V. Une tombe de…, p. 296.

[147] Covic, B. Цит. съч., с. 20; Djuknić, M., B. Jovanović. Цит. съч., 27–28.

[148] Wegrzynowicz, T. Цит. съч., с. 312; Makiewicz, T. Znaczenie sakralne tak zwanych „pochówków psów“ na terenie środkowoeuropeiskiego Barbaricum. – Folia prachistorica Posnaniensia. T. 2, 1987, 239–277.

[149] Смирнов, К. Ф. Цит. съч., с. 102.

[150] Радунчева, А. Цит. съч., с. 75.

[151] Китов, Г., П. Павлов. Гробна находка от бронзовата епоха в Ловеч. – МПК, 1973, № 2, с. 4.

[152] Dumitrescu, V. Цит. съч., с. 384.

[153] Китов, Г. и др. Траките в Ловешки…, с. 11.

[154] Фехер, Г. Могилни находки от Мумджилар. – ИБАИ, 8, 1934, 106–114.

[155] Нинов, Л. Цит. съч., с. 182; Йорданов, К. Thraco–scythica: этно–культурные взаимодействия. – ЕВ, 1987, № 3, с. 82.

[156] Василев, В. К., Г. Д. Георгиев. Цит. съч., с. 7.

[157] Овчаров, Д. Могилни погребения при с. Долна Росица, Търговищко. – Археология, 1961, № 1, с. 62; 66–67.

[158] Милчев, А. Археологическо проучване в Севлиевско и Троянско. – ГСУ ФИФ, 50, 1956, № 1, с. 486.

[159] Moscalu, E., P. Voievozeanu. Цит. съч., с. 383.

[160] Bichir, G. Manifestations de caractère magique et cultuel chez les carpes. – Dacia, 17, 1973, 252–253.

[161] Георгиева, Р., И. Бъчваров. Тракийски некропол при с. Професор Иширково, Силистренско (ръкопис).

[162] Овчаров, Д. Цит. съч., с. 66.

[163] Шкорпил, Х., К. Могили. Паметници из Българско. Пловдив, 1898, с. 97.

[164] Миков, В. Последни могилни находки. – В: Мадара, 1, 1934, с. 429.

[165] Тодорова, Х. и др. Цит. съч., с. 67.

[166] Филов, Б., Ив. Велков, В. Миков. Цит. съч., с. 11.

[167] Василев, В. К., Г. Д. Георгиев. Цит. съч., с. 7; Нинов, Л. Цит. съч., с. 182; Китов, Г., Т. Борисова. Цит. съч., с. 63.

[168] Day, L. P. Цит. съч., с. 31.

[169] Hom. Il., XXIII, 173–174.

[170] Day, L. P. Цит. съч., с. 26.

[171] RE, 19, 1938, 1443–1444; Mainoldi, C. Цит. съч., с. 37.

[172] Makiewicz, T. Цит. съч., 276–277.

[173] Гамкрелидзе, Т.В., В.В. Иванов. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси, 1984, с. 492 сл.

[174] Георгиева, Ив. Българска народна митология. С., 1983, с. 50.

[175] Hom. Il., X, 334; Pseudo–Euripid. Rhes., 208–215; Cl. Ptol.. 3, 10, 6.

[176] Йорданов, К. Цит. съч., 81–82.

[177] Иванов, Т. Тракийски бронзов релеф. – Изкуство, 1982, № 3, с. 42; Кръстева, М. Бронзова матрица от с. Алваново, Търговищко. – Изкуство, 1984, № 4, 45–46; Овчаров, Д. Две глинени зооморфни фигурки от IV–III в. пр.н.е. – ИАИ, 33, 1972, 97–102; Венедиков, Ив., Т. Герасимов. Цит. съч., обр. 284, 286; The Rogozen Treasure. Sofia, 1989, 121–122.

[178] Wegrzynowicz, T. Цит. съч., 314–315.

[179] Василев, В. К., Г. Д. Георгиев. Цит. съч., с. 7.

[180] Wegrzynowicz, T. Цит. съч., с. 318.

[181] Кръстева, М. Цит. съч., 45–46; Венедиков, Ив., Т. Герасимов. Цит. съч., обр. 284, 286.

[182] Попов, Д. Залмоксис…, с. 32.

[183] Китов, Г. Могилата „Тръновица“ край Брани поле, Пловдивско. – АОР през 1991, С., 1992, с. 55; Китов, Г., Т. Борисова. Цит. съч., с. 63.

[184] Tonceva, G. Цит. съч., с. 14; с. 24.

[185] Василев, В. К., Г. Д. Георгиев. Цит. съч., 5–7.

[186] Bichir, G. Цит. съч., с. 246.

[187] Гамкрелидзе, Т. В., В. В. Иванов. Цит. съч., 521–522.

[188] Словарь античности. М., 1989, с. 211.

[189] Попов, Р. Могилните гробове при с. Ендже. – ИАИ, 6, 1930–1931, с. 101.

[190] Гочева, З. Боги фракийцев и скифов по сведениям Геродота. – Studia Thracica, I, 1975, с. 148.

[191] Dumitrescu, V. Цит. съч., с. 373.

[192] Гамкрелидзе, Т. В., В. В. Иванов. Цит. съч., с. 531 сл.

[193] Маразов, Ив. Богът–бик и богинята–пчела от Чатал Хюйюк – начало на един мит. – Изкуство, 1981, № 9–10, 51–63.

[194] Detschev, D. Die Thrakischen Sprachreste. Wien, 1976, 22–23.

[195] Маразов, Ив. Цит. съч., с. 61.

[196] Иванов, В. В. Змей. – В: Мифы народов мира. 1. М., 1980, 468–471; Гамкрелидзе, Т. В., В. В. Иванов. Цит. съч., с. 525 сл.

[197] Чичикова, М. Жертвеники эллинистической эпохи в Фракии. – Studia Thracica, 1, 1975, с. 190.

[198] Венедиков, Ив., Т. Герасимов. Цит. съч., обр. 236.

[199] Маразов, Ив. Наколенникът от Враца. С., 1980, 40–41.

[200] Иванов, В. В. Реконструкция структуры символики в семантики индоевропейского погребального обряда. – В: Исследования в области балто–славянской духовной культуры. Погребальный обряд. М., 1990, с. 10.

[201] Фол, А. Политика и култура в древна Тракия. С., 1990, 52–53.

ПОГРЕБЕНИЕТО
(края на II–I хилядолетие пр.н.е.)

РУМЯНА ГЕОРГИЕВА

В периода от края на II и през цялото I хилядолетие пр.н.е. в земите на траките е засвидетелствано удивително разнообразие от погребални практики. То се проявява не само в едновременното съществуване на трупополагането и на трупоизгарянето, но и в паралелното използване на плоски и на могилни некрополи, в многообразието от гробни съоръжения и от начини на погребение, в съжителството на наследени от късната бронзова епоха особености на ритуала и водещи към уеднаквяване в по-широки граници обичаи, в регионалната обособеност на едни и в социалната адресираност на други ритуални действия[1].

Наблюденията показват, че обредите, които съпътстват тракийското погребение, носят видим отпечатък от битуващите в съответната общност (семейство, род, племе, социална група) представи за смъртта, за отвъдния свят и за самия мъртвец. Те са в пряка зависимост от социалния и от имуществения статус на покойника, от вида на постигналата го смърт, а за починалия далеч от дома – от това дали е намерено тялото му. Ето защо терминът „тракийски погребален ритуал“ не трябва да се възприема еднозначно, тъй като не всички негови елементи са присъщи на траките изобщо.

Писмените сведения за погребението в Тракия са малобройни и с различна степен на достоверност. Античните автори, които разказват за него, обикновено отделят изключително внимание на обичая, според който на мястото на погребението роднините принасят в жертва съпругата на умрелия; тя, казват те, приема доброволно тази участ[2]. Най-рано за този ритуал споменава Херодот и го приписва на траките, които живеят над крестоните[3]. Негов е и разказът за това как се погребват богатите в Тракия: покойникът се излага в продължение на три дни, като преди това бива оплакан; после се колят жертвени животни, с които присъстващите се угощават, а накрая се извършва самото погребение[4].

Към тези сведения ще добавя още съобщенията на Ксенофонт, че загиналите при битка се погребват веднага[5] и на Помпоний Мела, според когото мъжете, които се домогват до вдовиците на умрелия, отнасят дарове или оръжието си при кладата му, като го призовават към сговорчивост или към двубой[6]. Твърди се също, че траките презират смъртта, било защото вярват, че след нея ги очаква вечно блаженство, било защото се смятат безсмъртни. Някои посрещат раждането на дете с плач, а изпращат мъртвия с радост. Едни мислят, че мъртвите отново се завръщат, а за други смъртта е просто край[7].

Впечатлението, което античните текстове оставят, е, че тракийското погребение, и особено това на богатите траки, е забележителен спектакъл, в който има много вино, песни, веселие и игри, а съвсем малко печал.

Така ли е в действителност?

Отговор на този въпрос може да се даде само когато към писмените сведения се добавят данните от тракийските некрополи и всички те се сравнят с погребалните практики на народи, съвременни на траките.

Няма данни, въз основа на които да се каже как траките възприемат умирането. За древните елини например, то е процес, по време на който задължително се спазват определени предписания: извършва се ритуална баня, произнасят се молитви, близките се сбогуват[8]. В античните текстове описанията на застигнати от смъртта траки не съдържат съобщения от такъв характер. У Омир умирането на Пейрой, Акамант, Резос и на Ифидамант не се различава от смъртта на останалите участници във войната. Те загиват от меч или от копие и смъртта им е мигновена[9]. Според Херодот напътствия и заръки предхождат смъртта на пратеника до Залмоксис, но богът е този, който приема или отхвърля неговото жертвоприношение и това се разбира от факта дали пратеникът умира веднага[10]. Изглежда, самото умиране не се смята за особено болезнено, защото за повечето от траките то е акт, който предшества блаженството отвъд и безсмъртието. Косвено потвърждение на това мнение може да се потърси в разказа на Селевк, според когото смъртта на участника в една тракийска игра на обесване се посреща със смях от останалите съиграчи[11].

Липсват сведения за начина на обявяване на смъртта и за извършваните веднага след настъпването ѝ действия. По всяка вероятност, най-напред са затваряни очите и устата на покойника. Затварянето на очите е повсеместно разпространен обичай в древността, в чиято основа стои страхът от погледа на мъртвеца[12]. Спазването му от траките обаче може да се дължи и на чисто естетически съображения.

Изображенията на възглавници върху погребалното ложе, представяно по надгробните паметници от римската епоха, и откриването на останки от възглавница в един могилен гроб край Бургас от средата на II в. на н.е.[13], подсещат, че за да се предотврати отварянето на челюстта, главата на мъртвия е поставяна нависоко. За целта в Елада са използвани както възглавници, така и златни ленти за уста или платнени превръзки[14].

Едно сведение за дарданите, според което те се къпят само три пъти в живота си (при раждането, при сватбата и при смъртта си), показва, че ритуалната баня на мъртвите е задължителен елемент на обредите, предхождащи погребението, включително и за негръцкото население на Балканите[15]. Разбира се, не може да се твърди със сигурност, че окъпването на тялото е повсеместно разпространена практика в тези области, а още по-малко да се каже дали тази ритуална баня предхожда настъпването на смъртта или се извършва едва след установяването ѝ. Не е известно също къде, как и от кого се прави това предполагаемо измиване на тялото.

Очистването на мъртвия чрез изкъпване е широко разпространено през древността. В Елада ритуалната баня се извършва от жените в семейството, като за целта се използва морска вода[16]. В древния Рим покойникът се измива с гореща вода от роднини или от женската прислуга[17]. За да предпазят трупа от бързо разлагане елините натриват тялото със зехтин, римляните – с кедрово масло, а скитите, при които прощалната церемония при смърт на владетел е необичайно продължителна, извършват балсамиране[18].

Може да се отбележи още, че в погребалната обредност на балканските народи (включително и в България) къпането преди издъхване се смята за средство, което облекчава настъпването на смъртта, а окъпването на покойника е задължително. Позната практика е мазането на тялото с вино или с вино и масло[19].

Според материалите от тракийските некрополи, мъртвият е специално подготвян за излагането, чиято продължителност, според Херодот, е строго регламентирана: три дни за богатите и вероятно по-кратък срок за останалата част от населението. Първият елемент от тази подготовка е обличането на тялото.

Известно е, че при римляните облеклото на покойника е в зависимост от неговото звание[20], а обикновено мъртвите елини носят дълга до глезените дреха, най-често бяла на цвят. Някои категории мъртъвци са обличани специално: неженените или наскоро женените се излагат в сватбено облекло, а войниците – във воинско снаряжение[21].

Изглежда, в Тракия е обръщано изключително внимание на дрехата, в която мъртвият е излаган. Не е ясно дали обличането става преди издъхването или след това, но несъмнено то зависи от това, кога е извършвано обредното къпане. Видът на облеклото има видима връзка с пола, със социалната принадлежност и със занятието на покойника. Отлики по възрастов признак не се наблюдават. Има специалисти, които виждат в сцената на куполното помещение на Казанлъшката гробница изображение на смърт (= сватба)[22], но засега липсват археологически или други данни, които да показват, че обичаят за погребване в сватбено облекло е практикуван и от траките.

Жените са обличани в празнична дреха, придружена от принадлежащите ѝ накити. Ако се съди по намираните в гробовете останки от различни украси за коса, те са специално сресвани.

Най-често мъжете носят воинско облекло и снаряжение; ножът е обичаен дар дори и в най-бедните гробове. Представителите на тракийския елит са обличани в парадни дрехи, които включват комбинации от риза, панталон, ризница/броня, наколенници/навуща, наметка, шапка/шлем, обуща/ботуши[23].

Не е изключено някои мъртъвци да са погребвани обвити в парче плат, за съществуването на който свидетелстват бронзовите игли, намирани встрани от тялото на погребания в някои гробове от ранната желязна епоха в югозападните краища[24].

Облеклото на мъртвите е допълвано от различни предмети с церемониално предназначение. Най-често срещани са погребалният венец и златният или сребърен нагръдник.

Разпространението на нагръдниците обхваща периода от края на VI до III в. пр.н.е., но техни късни реминисценции са известни и от няколко могилни погребения от римската епоха[25]. Появата им в тракийските земи е предшествана от популярността им в Микена и в Източното Средиземноморие, където те са носени или приживе, или са подготвяни специално за погребението (Микена). Съществува мнение, че в Тракия нагръдниците са постоянна украса за представителите на владетелските домове[26], но, изглежда, по-приемливо е становището, че те са свързани само с погребалния ритуал[27]. Пришиването им върху дрехата е в качеството им на знак за социално отличие и за мъже, и за жени.

Сигурно е, че венецът, изобразяван или поставян върху главите на покойниците, не е носен приживе. В Тракия обикновено погребалните венци са златни, но има и по-късни екземпляри, чиито елементи са изработени от позлатен метал или от глина. В основни линии разпространението им се вмества в периода между V и III в. пр.н.е.[28]

Украси от такъв тип са познати от погребения в Елада и в Македония. Обикновено там листата на венците наподобяват клонки от маслина, но има и такива, които възпроизвеждат лаврови или дъбови листа. С лаврови или с дъбови листа са и венците, открити в тракийските некрополи. Венецът от бръшлян, изобразен върху главата на жената от наколенника от Враца[29], и венците с бръшлянови листа, намерени на места в Тракия[30], са повод да се предположи, че траките познават един растителен първообраз на погребалния венец, заменен по-късно, под влияние на Елада, от златни клонки.

С погребалната обредност са свързани и златните диадеми, открити в гробове от VII в. пр.н.е. край с. Царевброд, Шуменско[31], и от VI в. пр.н.е. край с. Шаплъдере, при устието на р. Марица[32]. Една забележителна с ранната си дата и с художествената си изработка диадема е открита в некропола при Вергина[33] (в дн. Гърция). С диадема е увенчан и бюстът от Перету, в дн. Румъния, намерен в гроб от IV в. пр.н.е.[34]

Диадемата е популярен накит през античността. За жриците тя е знак за сан, а мъжете и младежите я получават като отличие при победа[35]. В гръцкия свят погребването с диадема е широко разпространена практика. Смята се, че поставянето й върху главата на умрелия е белег за благочестие и за успешно изживян живот[36].

В Тракия диадемите и венците, изглежда, имат сложна смислова натовареност. Венецът се смята или за символ на властта[37], или на безсмъртието[38], но поставянето му върху главата на покойника е свързано по-скоро с хероизацията, отколкото с царската инвеститура. Подобно на диадемите и на нагръдниците, венците са знак за социална принадлежност на своя притежател и са своеобразна гаранция за запазването на статуса на покойника и в отвъдния свят. Не е изключено първостепенната роля на венеца като символ на хероизацията да е изпълнявана по-рано от неговия растителен първообраз. За разлика от нагръдниците, венците и диадемите съпътстват главно погребения на мъже.

Стъкмяването на покойника включва и оправянето на крайниците. Според наблюденията най-често мъртвите лежат с изопнати крака и ръце, спуснати покрай тялото, но не липсват и други примери. В могилен гроб от VI в. пр.н.е., открит при с. Янково, Шуменско[39], покойникът е със сключени под брадата ръце, а в гробовете от VIII–VII и от VI–V в. пр.н.е. в могилния некропол при с. Долно Сахране, Казанлъшко, ръцете на мъртвите са скръстени високо над гърдите или са извити така, че дланите им докосват раменете; със сгънати в лактите ръце и положени върху раменете длани е погребана и една жена от некропола в Свещари, Разградско (първа половина на ранната желязна епоха)[40]. Извън съмнение е, че оправянето на крайниците е извършвано преди вкочанясването на тялото. Обикновено в традиционната практика това се постига чрез привързването им с кърпа или с конец[41]. Макар и рядко, наблюдавани са случаи, при които покойникът държи някаква вещ – например ромфея в един гроб от III в. пр.н.е. край Разлог[42]. Това означава, че поставянето й в ръцете му също става преди окончателното изстиване на тялото.

Анахронизъм за този период са погребаните в свито положение мъртъвци, открити в гробове от ранната желязна епоха в Родопите[43], от V–IV в. пр.н.е. в с. Александрово, Ловешко[44], и от IV–III в. пр.н.е. в некропола на Аполония[45]. Несъмнено, за придържане на крайниците в това положение са използвани средства, които притягат тялото – платнени ивици, върв, а самото стъкмяване на покойника е извършвано преди вкочанясването на трупа. Не е ясно дали погребването му по този начин е само наследен от бронзовата епоха обичай или е следствие от свързани със самия мъртвец представи.

Не е възможно да се каже къде точно е излаган покойникът в дните до погребението. Може само да се предполага, че в древността, подобно на практиката у други народи, изборът на мястото на излагане е в зависимост от големината на жилището и от годишното време. При римляните то става в атрия и мъртвите лежат върху високо погребално ложе[46]. При елините церемонията се извършва в жилището или в неговия двор[47]. При скитите излагането е заменено от разнасяне на тялото на покойния владетел из подвластната му територия, когато става и прощаването с него[48].

Няма достатъчно сведения за това върху какво е поставяно тялото на покойника. В древността повсеместно разпространена практика е то да бъде на определена височина над земята – върху ложе или на колесница, както е при скитите. Засега най-ранните примери за употреба на ковчези са от края на VI–V в. пр.н.е.[49], а намерените в Лозарската могила от некропола при с. Дуванлий, Пловдивско (V в. пр.н.е.), останки от дървено легло, използвано като погребално ложе, са изключение[50]. По всяка вероятност покойникът е поставян върху рогозка или върху по-дебела тъкан, с помощта на която е пренасян. Пример в това отношение са тънките постелки (дюшечета), изобразявани върху леглата по надгробните паметници от римската епоха, а така също и плътният копринен „губер“, върху който е положено тялото на погребания мъж в могилата край Бургас[51].

Не може да се каже със сигурност дали покойникът е поставян на земята или върху по-висока платформа. Следи от грубо сковано ложе са открити в надгробна могила от късната желязна епоха край с. Гумощник, Ловешко[52]. Останки от ложе са намирани и в могили от I в.[53]

Важно е да се отбележи обаче, че, независимо от височината, на която е поставян мъртвият, свободното пространство около тялото му би трябвало да бъде по-широко, тъй като там, по всяка вероятност, са поставяни различни предмети, свързани с тоалета или със занятието на покойника: оръжия, оръдия на труда, дрехи, амулети. По-късно те са полагани или са изгаряни заедно с него.

Според Херодот траките оплакват мъртвите и това оплакване предхожда задължителните жертвоприношения на животни и погребалното угощение. Изглежда, оплакването не е само емоционален израз на скръбта, а по-скоро е начин чрез слово и чрез мелодия да се разкаже нещо за изминалия живот на покойника и за това, което го очаква в другия свят. Основания за подобно твърдение дава самият автор, когато разказва как някои от траките, и по-точно – травсите, посрещат смъртта на своите близки. Те изброяват житейските им несгоди и славят блаженството, което ги очаква[54]. Смисълът „преминал отвъд“ се търси и в една тракийска глоса, известна от Хезихий, свързвана от някои лингвисти с изрази и думи, които означават „пронизителност“ и „ридание“[55].

В древността оплакването и изразите на скръб са различни у различните народи. В Елада и в Рим, например, тези, които жалеят, си скубят косите и удрят гърдите си. Сред темите на елинската оплакваческа песен е и тази за изживения живот[56]. Практиката да се наемат професионални оплаквачки е обичайна и на двете места[57]. Скитите например изразяват скръбта си, като стрижат косите и подрязват ухото си, сетне издраскват челото и ноздрите и пробождат със стрели лявата си ръка[58]. Мизите и фригите са прочутите оплаквачи на древността, а самото им оплакване е характерно с пронизителни вопли[59].

За много народи е обичайно оплакването да има музикален съпровод, като флейтата е най-често използваният инструмент. По отношение на траките за оплакване в съпровод на флейта става дума в цитирания по-горе текст у Хезихий. Вероятно с този ритуал са свързани и изображенията на двете свирачки в Казанлъшката гробница, които държат тръби с фуниевиден долен край. Може би те са косвено свидетелство, че в Тракия оплакването се извършва предимно от жени.

Текстът на Херодот относно времето, когато траките оплакват своите мъртви, е доказателство, че то има задължителен характер и строго регламентирано място в поредицата от обредни действия, които предхождат погребението. Може да се предполага, че с привлекателното описание на „живота“ след смъртта оплаквачите търсят контакт с предците и се домогват до благоразположението на покойника[60]. Това означава, че оплакването се схваща като средство, което улеснява прехода отвъд.

Специфичен елемент на тракийското погребение е коленето на различни животни и угощаването с месото им. Според Херодот то се прави за богати покойници. Наистина, социалната адресираност на този обичай е потвърдена археологически, но документираните примери за животински жертви, извършвани и за лица от други социални групи, са белег за бърза профанация на тази практика[61].

В жертването на животни по повод погребение трябва да се търси символика, обогатявана с различни идеи в продължение на столетия. Големият брой жертвени животни може да бъде отзвук от ранни скотовъдни представи, според които мъртвият напуска този свят заедно със стадата си[62]. С ранен пласт от вярвания следва да се свърже и самото погребално угощение. На него покойникът присъства в качеството си на домакин–сътрапезник. Трудно е да се каже със сигурност как се схващат заделяните за него късове месо, поставяни по-късно върху кладата или в гроба: като храна, необходима на мъртвия по пътя към отвъдния свят, като своеобразно платежно средство, с чиято помощ той ще преодолява препятствията, които го очакват[63], или като опит за приобщаването му към колективната трапеза[64].

Като се има предвид продължителността на излагането, очевидно времето, предвидено за този ритуал, надхвърля отделяното за останалите обреди. Може да се смята, че той е своеобразна кулминация на тридневният предпогребален период и има задължителен характер за определени категории покойници.

Погребението е извършвано или в края на третия ден, или в началото на следващия, като е предвиждано време както за изгарянето/полагането на трупа и съпровождащите го ритуали, така и за провежданите веднага след това състезателни игри[65]. Разказът на Омир за погребенията на Хектор и на Патрокъл, които се извършват през нощта[66], подсеща, че кремацията на тракийските покойници може също да е извършвана нощем. Впрочем, нощните погребения са познати както в Елада, така и в Рим[67].

В определеното време мъртвият е отнасян до мястото на погребението. В древните общества най-често е практикувано носенето на покойника на носилка, но не липсват и примери за използването на катафалка. Обикновено носачите са подбирани сред най-близките на починалия – синове, приятели, сродници, но понякога за целта са наемани и платени работници. При подреждането на траурното шествие е спазван строго определен ред[68].

Според писмените сведения, при отнасянето до мястото на погребението мъртвецът е съпровождан от мъже и от жени[69]. Ако се вярва на Помпоний Мела, мъжете, участници в погребалната процесия, носят оръжието си[70]. Твърде е вероятно при погребенията на представителите на аристокрацията, за чиито публичен характер вече стана дума, участниците в прощалното шествие да надхвърлят роднинското им обкръжение. Няма данни за носене на траур.

В Тракия разстоянията между селищата и некрополите са различни, а при могилните некрополи – дори значителни. Последният факт предполага съществуването на практиката покойникът да е отнасян до мястото на погребението с кола. Такава кола, впрегната с коне, може да се види върху релефа от Шаплъдере (втора половина на V в. пр.н.е.), украсявал по всяка вероятност тракийска гробница. Четириколката е водена от колар, а пред нея са движи конник[71]. Близък до този сюжет може да се види върху монетите на дероните, където коларят–водач на мъртвите е самият Хермес[72]. Напълно е възможно за отнасяне на мъртвите до гроба да са използвани и намерените до някои тракийски гробове колесници: във Враца[73], Стрелча, Пазарджишко[74].

Вероятно никога няма да се разбере какво точно е правено на мястото на погребението, нито каква е последователността на онези ритуали, за които разказват античните автори, или чиито следи са археологически документирани.

Любопитният разказ на Помпоний Мела за мъжете, готови да се сражават с мъртвия за жените му, несъмнено се вмества в потока от сведения, според които една от съпругите на починалия тракиец с готовност го следва в смъртта. Те изглеждат почерпени от ограничен брой първоизточници, от които засега най-ранен е Херодот. И двете действия – жертвоприношението и „двубоят“ с мъртвия, се разиграват на мястото на погребението.

Жертвоприношението на съпругата на погребания тракиец все още не може да се смята за археологически потвърдено. В досега съобщените случаи липсват доказателства за насилствена смърт, за едновременност на погребенията и за разнополовост на погребаните. Малка е обаче вероятността казаното от Херодот да е само интригуваща древния читател измислица, а и самите траки познават човешкото жертвоприношение. В некропола на Истрия (VI–V в. пр.н.е.) има надгробни могили, които съдържат смесени останки на коне и на хора, умишлено лишени от живот[75]. В могила от втората половина на ранната желязна епоха, открита в Родопите, около един централен гроб са погребани клекнали 12 души, чиято естествена смърт е малко вероятна[76].

Ритуалното убийство на близки на покойника е елемент от погребалния обред на древните земеделски общества на Изтока[77], на микенската погребална практика[78] и сред скитите[79], където тези жертви са археологически потвърдени. В Елада обичаят изчезва рано и е заменен, според някои, със символични жертви, каквито например са кичурите коса, с които скърбящите за Патрокъл покриват тялото му[80].

Не е изключено разказаното от Херодот да е отглас от практика, заменена рано с една мнима смърт, с едно „театрално“ действие, подобно на описаното от Помпоний Мела. Дреха, вещ или нещо друго, което принадлежи на жената, може да е смятано за заменящо я в този ритуал така, както амуницията на коня е погребвана вместо самия него до мъртвия му собственик. Ако тази догадка е близка до действителността, чрез нея могат да бъдат обяснени често срещаните типично женски вещи (като накити или принадлежности към облеклото) в мъжки гробове. Впрочем, символичните погребения са чест елемент от традиционната практика на много съвременни народи, включително и в България[81].

Извън тези ритуали, чиито смисъл и достоверност засега остават в сферата на предположенията, има и други, които са археологически документирани. Преди всичко те са свързани с мястото на погребението, с начина на погребение и с представите за мъртвеца и за „живота“ след смъртта.

Не е много ясно дали гробът е подготвян предварително, или след като процесията пристигне на мястото, но е сигурно, че това е в зависимост от времето, от начина на погребението (трупополагане или трупоизгаряне) и от вида на гробното съоръжение. Има данни, че значителна част от тракийските гробници са градени приживе. Не е изключено също следите от изтриване на праговете им, смятани като доказателство за посещения след погребението, да са от периода между съграждането и момента на използването им – време, в което са имали ролята на светилище или на място за събиране на посветени.

Изглежда са вземани мерки за очистване на мястото, определено за погребението. Срещат се гробове, чието дъно е оформено като огнище[82], или има следи от опалване[83]. Съществуват и надгробни могили, в основата на които са намирани обредни ями[84]. Понякога встрани от гроба са оформяни площадки от камък или от глина[85], но тяхното предназначение е по-скоро предполагаемо – например, за погребална трапеза или за други жертви – отколкото сигурно доказано.

Умрелите са изгаряни или на определени за целта места в границите на некропола, или на самостоятелна клада. Те са кремирани както с личните си украси и дарове, така и без тях. Степента на изгаряне на тленните останки показва, че в повечето случаи кладата е подготвяна по начин, гарантиращ постигането на високи температури.

Когато изгорелите кости са вдигани от кладата, най-често е вземана само част от тях. Липсата на дървесна пепел или на други полепнали върху тях останки са повод да се предположи, че преди или след събирането им те са старателно почиствани с вода или с други течности. В Рим това е извършвано най-напред с вино, а после с мляко[86]. В Елада погребалната клада е гасена с вино[87]. Ролята на виното в тракийската погребална обредност и широката му употреба в традиционната практика на българите (за измиване на тялото и на костите при препогребение) и на Балканите[88] правят вероятно предположението, че и в Тракия то е сред течностите, използвани за отмиването на пепелта от костите.

Почистените кости са поставяни в урна или направо на земята (възможно е и върху поставка с органичен произход, чиито останки не са запазени), а наоколо са разполагани погребалните дарове. След това гробът е засипван.

Процедурата при полагането на тялото изглежда по-кратка. Мъртвият е поставян в гроба с ковчега или с постилката, върху която е лежал, а съпровождащите го предмети са нареждани върху или около тялото. Покровът, намерен в могилата край Бургас[89], показва, че на места съществува практиката покойникът да бъде покриван с плат преди затварянето на ковчега или на гроба.

Изключително важен момент от този заключителен етап на тракийското погребение е жертвоприношението на онези животни, които ще съпроводят покойника по пътя му към отвъдния свят. Най-често това са коне или кучета, предпочитанията към които се дължат на мястото, което те заемат в тракийските религиозни представи[90].

Има множество примери за мъртвец и кон, горели заедно, както и на погребани в или до гроба животни, включително пред гробниците или в техните преддверия. Нагиздени с принадлежащите им украси, определените за целта коне или кучета са отвеждани до мястото на погребението, където е извършвано ритуалното им убийство. Те съпровождат само знатни покойници – мъже, и смисълът на тяхната жертва е много широк. Изглежда, смъртта им е задължителна част от т.нар. преходни обреди, защото те са смятани за посредници между земния и отвъдния свят, а заедно с това – за символи на властта, на божествената същност на владетеля и на безсмъртието. Погребението на ездитен кон може да се смята също като знак за ранга, който мъртвият е имал приживе в обществото или в структурите на властта[91].

Трудно е да се твърди със сигурност, че именно на мястото на погребението е извършван още един ритуал – този на разчленяване на тялото, който е засвидетелстван археологически в някои некрополи от късната бронзова и от ранната желязна епоха в Родопите[92] и в една надгробна могила от I в. на н.е. край с. Дойранци, Ловешко[93]. Става дума за обредно отделяне на крайниците или за разсичане на трупа на късове, обяснявано от някои изследователи като красноречив пример за изповядваната в Тракия орфическа доктрина[94].

Извън съмнение е, че практиката засяга само определена категория мъртъвци, но не може да се смята за изключено тези посегателства върху тялото при някои от тях да са продиктувани и от други представи, свързани със самия покойник. Известно е, че както в древността, така и през по-ново време нарушаването на целостта на мъртвеца чрез пробождане, разрязване и дори чрез осакатяване се смятат за предпазни мерки срещу евентуално превъплъщаване[95].

Обикновено над гробовете или встрани от тях се откриват останки от въглени, опалвания, парчета от съдове и животински кости, но не е ясно дали тези жертви са извършвани веднага след погребението, или при следващи посещения на гроба[96]. Нищо не може да се каже и за начина, по който участниците в погребалната церемония напускат мястото на погребението, нито за поведението им след това. Сигурно е обаче, че връзката им с мъртвия не прекъсва. Доказателство за това са извършваните през следващите дни и месеци посещения на гроба и различни поменални действия[97].

Не може да се каже, че описаните по-горе ритуали представят изцяло всички онези действия, извършвани от настъпването на смъртта до полагането на мъртвия в гроба, нито пък да се твърди, че те са практикувани от всички траки. Извън съмнение е обаче, че погребалната обредност заема изключително важно, ако не и първостепенно място в тракийската обичайна система. Този феномен може да бъде обяснен с факта, че в древна Тракия мъртвите заемат по-високо място от живите. Те са обект на култ, в основата на който стоят преклонението към предците, вярата в безсмъртието и надеждата, че мъртвите се връщат.

В Тракия мъртвият не може да остане непогребан. Доказателство са множеството символични гробове, откривани в тукашните земи. Изглежда се смята, че липсата на гроб поставя умрелия между световете на живи и на мъртви, а това не само го лишава от възможността да премине отвъд, но може би го прави и опасен[98]. Например, погребването на главата на разкъсания от жените Орфей спасява страната от опустошителен глад[99], а полагането на тленните останки на Резос на родна земя осигурява успеха на колонистите, които съграждат Амфиполис[100]. Впрочем, подобна амбивалентност, такова съчетание на почит и на боязън в отношението към мъртвеца е наблюдавано в древността у много народи[101].

Несъмнено, в тракийските земи битуват различни представи за задгробния свят. За значителна част от траките той се вмества в онази част от пространството, която се схваща като „горе“, „над“[102]. Снабдяването на умрелия с обувки, жертването на животни–придружители, умишленото деформиране, горене или чупене на вещите, погребвани заедно с него, предполагат съществуването на вярвания за отдалеченост на света на мъртвите. Моделите на лодки, съдове и амулетите във форма на водоплаващи птици, познати от гробове от късната бронзова и от ранната желязна епоха в западните покрайнини[103], на свой ред могат да бъдат предпазливо свързани с очаквания за водни препятствия по пътя към отвъдното и дори с някакви анимистични представи[104].

Начинът, по който мъртвият е излаган, и вещите, с които е погребван, сочат, че той се подготвя да премине отвъд такъв, какъвто е приживе, или такъв, какъвто би трябвало или би искал да бъде – намерение, илюстрирано от единичните елементи на пищност в по-скромни гробове[105], от ножа в гроба на бедния, несравним с въоръжението на имотните, но представящ го отвъд също като воин, от юздата, погребана редом с мъжа, който не може да си позволи да пожертва кон, но е, или би искал да бъде воин–конник.

Тази „измама“ не означава, че богът, владелец над света на мъртвите, може лесно да бъде излъган, или че мъртвецът е прекалено доверчив, а по-скоро е резултат от представи, според които даденото в света на живите е своеобразна гаранция за съхраняването в отвъдния свят на статуса, маркиран в гроба или демонстриран по време на погребението. От казаното следва, че за траките светът на мъртвите не е точно копие на земния. Той е място на благоденствие, достъпно само за посветените[106], но и там, както и на земята, равенство между обитателите му не съществува.

Всички ритуали, извършвани от настъпването на смъртта до затварянето на гроба, са насочени главно към улесняване на покойника при прехода му отвъд, като същевременно се търси и неговото благоразположение. Изглежда, мъртвият е смятан не само за обидчив, но дори и за отмъстителен, след като жените с такава жар се домогват до честта да бъдат погребани с него, а мъжете, които желаят да вземат вдовиците му, го предразполагат с подаръци. Ако се съди по обредите, извършвани на мястото на погребението, най-малкото до затварянето на гроба се мисли, че покойникът все още принадлежи към кръга на живите и дори запазва някои от сетивата си: той вижда, от него се очаква да участва в погребалната трапеза и даже да отговори на поканата за двубой. Херoизираният мъртвец е смятан за надарен с необикновена сила: според преданието херoят Резос отблъсква чумата от тракийските села в Родопите[107]. Вярата в свръхестествената мощ на покойника и опасенията или надеждата, че той може да влияе върху живота на живите, са сред причините, поради които в Тракия мъртвецът е обект на изключителни грижи.

Що се отнася до самата погребална церемония, и особено до тази на тракийските аристократи, тя наистина не е лишена от известна театралност. В някои случаи обаче необичайно веселият ѝ характер може да бъде обяснен не само с радостта, че мъртвият се отправя към вечното блаженство, но и с голямото количество вино, изпивано по време на тридневното угощение.

БЕЛЕЖКИ

[1] Gergova, D. Thracian Burial Rites of Late Bronze and Early Iron Age. – In: Thracian and Mycenaeans. Proceedings of the Fourth International Congress of Thracology, Rotterdam, 24–26 September 1984. Leiden–Sofia, 1989, 231–240.

[2] Mela, P. 2, 2, 16–33; Solin. 10, 1–11.

[3] Hdt. 5, 5.

[4] Hdt. 5, 8.

[5] Xen. Hell. 3, 2, 2.

[6] Mela, P. 2, 2, 16–33.

[7] Hdt. 5, 4, 1; Mela, P. 2, 2, 16–33; Solin. 10, 11; Hellan. Fr. 73.

[8] Garland, R. The Greek Way of Death. London, 1985, 13–16.

[9] Hom. Il. XI, 235–240; IV, 525–530; X, 475–485; VI, 5–11.

[10] Hdt. 4, 94.

[11] Athen. IV 155

[12] Garland, R. Цит. съч., с. 23; Сергеенко, М. Е. Жизнь древнего Рима. М.–Л., 1964, 212–213; Вакарелски, Хр. Български погребални обичаи. Сравнително изучаване. С., 1990, 58–59.

[13] Карайотов, Ив. Могилни погребения в района на Нефтохимическия комбинат край Бургас. – ИМЮБ, 1, 1976, с. 52.

[14] Garland, R. Цит. съч., с. 23.

[15] Stobaeus. 3, 5, 6.

[16] Kurtz, D. C., J. Boardman. Greek Burial Customs. London, 1971, p. 144; Garland, R. Цит. съч., с. 24.

[17] Сергеенко, М. Е. Цит. съч., с. 213.

[18] Hdt. 4, 71.

[19] Георгиева, Ив. Българска народна митология. С., 1983, с. 153; Вакарелски, Хр. Цит. съч., 59–60.

[20] Сергеенко, М. Е. Цит. съч., с. 213.

[21] Garland, R. Цит. съч., с. 25.

[22] Огненова–Маринова, Л. За централния сюжет и за авторството на стенописите на Казанлъшката гробница. – МПК, 16, 1976, № 2, 7–12; Маразов, Ив. К иконографии и семантике росписей Казанлыкской гробницы. – Pulpudeva, 2, 1978, 367–381.

[23] Георгиева, Р. Тъкани и местно облекло (края на II–I хилядолетие пр.н.е.). – с. 137 в този сборник.

[24] Кисьов, К. Погребални практики в Родопите (втора половина на II–I хил. пр.н.е.). Дисертация за присъждане на научната степен „Кандидат на историческите науки“. С., 1993 (ръкопис); Китановски, Бл. Два гроба стариег гвозденог доба код Прилепа. – Старинар, 11, 1960, с. 212.

[25] Венедиков, Ив., Т. Герасимов. Тракийското изкуство. С., 1973, 103–106; Буюклиев, Хр. Тракийският могилен некропол при Чаталка, Старозагорски окръг. – РП, 16, 1986, табло 5, с. 107.

[26] Венедиков, Ив., Т. Герасимов. Цит. съч., с. 106.

[27] Китов, Г. Скифосът от Стрелча. – Изкуство, 1979, № 5, 27–31.

[28] Кесякова, Ел. Могилно погребение при с. Зелениково. – ИМЮИБ, 8, 1982, с. 101 сл.; Лилова, Б. Погребални обичаи през елинистическата епоха в района на

Севтополис. – Сб. Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край. Казанлък, 1991, с. 52; Димитров, К. Изображение на тракийски владетел от Свещарската гробница. – ТАВ, 3, 1988, 161–164.

[29] Маразов, Ив. Наколенникът от Враца. С., 1980.

[30] Лилова, Б. Цит. съч., с. 52.

[31] Попов, Р. Могилните гробове при с. Енджe. – ИБАИ, 6, 1930–1931, с. 100 сл.

[32] Венедиков, Ив., Т. Герасимов. Цит. съч., обр. 249.

[33] Ανδρονικου, Μ. Βεργινα. Ι. Το νεκροταφεον τῶν τύμβων. Ἀθήνα, 1969, p. 253.

[34] Маразов, Ив. Цит. съч., с. 39, обр. 29; 51–52.

[35] Словарь античности. М., 1989, с. 180.

[36] Garland, R. Цит. съч., с. 26.

[37] Фол, Ал. Втора година „Гетика“. – Изкуство, 1983, № 4, с. 4.

[38] Чичикова, М. Свещарската гробница. – Изкуство, 1983, № 4, с. 20; Димитров, К. Цит. съч., с. 164.

[39] Дремсизова, Цв. Надгробните могили при с. Янково. – ИАИ, 19, 1955, с. 76.

[40] Гетов, Л. Могилно погребение от халщатската епоха при с. Долно Сахране, Старозагорско. – Археология, 1963, № 1, 51–53; Гетов, Л. Могилни погребения при с. Долно Сахране, Старозагорско. – ИАИ, 28, 1965, с. 212; Stoyanov, T. Early Iron Age Tumular Necropolis in the Sboryanovo Reservation – Helis, 2, 1992, 93–94.

[41] Вакарелски, Хр. Цит. съч., 62–63.

[42] Серафимова–Стоянова, Д. Воинское снаряжение фракийца, найденное вблизи села Плетена, Благоевградской области. – Pulpudeva, 1, 1976, с. 161.

[43] Кисьов, К. Некрополи от старожелязната епоха в Родопите. – Векове, 1985, № 2, с. 54 с лит.

[44] Миков, В. Могилни некрополи от Ловчанско и Тетевенско. – ИБАИ, 6, 1930–1931, с. 155.

[45] Венедиков, Ив. Разположение на некропола и организация на разкопките през 1947–1949 г. – В: Сб. Аполония. С., 1963, 20–49.

[46] Сергеенко, М. Е. Цит. съч., с. 214.

[47] Garland, R. Цит. съч., 27–28.

[48] Hdt. 4, 71.

[49] Филов, Б., Ив. Велков, В. Миков. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. С., 1934, с. 82; Велков, Ив. Могилни гробни находки от Брезово. – ИБАИ, 12, 1938, с. 260 сл.

[50] Филов, Б., Ив. Велков, В. Миков. Цит. съч., с. 123.

[51] Карайотов, Ив. Цит. съч., с. 52.

[52] Китов, Г., К. Шалганов, Ив. Крайнов. Траките в Ловешки окръг. С., 1980, с. 16. Някои метални апликации, откривани в гробовете и смятани за част от колесници, изглежда са от легла, а това означава, че те са използвани по-често в погребалната практика, отколкото се предполагаше досега; Огненова–Маринова, Л. Бронзова декоративна пластика за легла, открита в България. – Годишник на Националния археологически музей, 8, 1992, 115–124.

[53] Буюклиев, Хр. Цит. съч., с. 44.

[54] Hdt. 5, 4.

[55] Tomaschek, W. Die alten Thraker. Wien, 1980, p. 21; Detschew, D. Die Thrakischen Sprachreste. 2 Auflage. Wien, 1976, p. 512; Velkova, Z. The Thracian Glosses. Amsterdam, 1986, 83–84.

[56] Garland, R. Цит. съч., с. 30.

[57] Сергеенко, М. Е. Цит. съч., 215–216; Garland, R. Цит. съч., с. 30.

[58] Hdt. 4, 71.

[59] Aesch. Pers., Schol. ad 938, 1054.

[60] Тодоров, Д. Мястото и функцията на оплаквателната песен в погребалния обичай. – В: Първи конгрес на БИД. С., 1972, 237–238.

[61] Георгиева, Р. Жертвоприношения на животни в погребалната практика. – с. 191 в този сборник.

[62] Иванов, В. В. Реконструкция структуры символики и семантики индоевропейского погребальное обряда. – В: Сб. Исследования в области балто–славянской духовной культуры. Погребальный обряд. М., 1990, с. 10.

[63] Петрухин, В. Я. Загробный мир. – Мифы народов мира. I. М., 1980, 452–456.

[64] Георгиева, Р. Цит. съч., с. 187.

[65] Hdt. 5, 8.

[66] Hom. Il., XXIII 215–255; XXIV 785–795.

[67] Сергеенко, М. Е. Цит. съч., с. 222; Garland, R. Цит. съч., с. 33.

[68] Сергеенко, М. Е, Цит. съч., 215–216; Garland, R. Цит. съч., 31–34; Kurtz, D. C., J. Boardman. Цит. съч., 144–145.

[69] Hdt. 5, 5; Solin..10, 1–11; Mela, P. 2, 2, 16–33.

[70] Mela, P. 2, 2, 16–33.

[71] Венедиков, Ив., Т. Герасимов. Цит. съч., обр. 56.

[72] Венедиков, Ив. Хермес и дероните. – Нумизматика, 1979, № 2, 3–7; Юрукова, Й. Монетите на тракийските племена и владетели. С., 1992, 12–13.

[73] Венедиков, Ив. Новооткрито тракийско могилно погребение във Враца. – Археология, 1966, № 1, 16–30.

[74] Китов, Г. Тракийска гробница–мавзолей край град Стрелча. – Векове, 1977, № 1, 12–21.

[75] Alexandrescu, P., V. Eftimie: Tombes thraces d'èpoque archaique dans la nècropole tumulaire d'Histria. – Dacia, 3, 1959, 143–164.

[76] Кисьов, К. Погребални практики в Родопите…

[77] Алекшин, В. А. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ. Л., 1986, с. 137 сл.

[78] Garland, R. Цит. съч., с. 35.

[79] Hdt. 4, 72.

[80] Garland, R. Цит. съч., с. 35.

[81] Вакарелски, Хр. Цит. съч., с. 177 сл.

[82] Фехер, Г. Могилни находки от Мумджилар. – ИБАИ, 8, 1934, 110–111.

[83] Кисьов, К. Към въпроса за погребалния обичай през ранната желязна епоха в Западните Родопи. – Археология, 1991, № 4, 2–3.

[84] Георгиева, Р. Обредни ями в Тракия (края на II–I хил. пр.н.е.). – Археология, 1991, № 1, 1–4; Vulpe, Al.., E. Popescu. Contribution à la connaissanse des dèbuts de la culture gèto–dacique dans la zone subcarpatique Vilcea–Arges (La nècropole tumulaire de Tigveni). – Dacia, 16, 1972, 79–80.

[85] Китов, Г., К. Шалганов, Ив. Крайнов. Цит. съч., с. 12; Гетов, Л. Могилно погребение от…, 51–53.

[86] Сергеенко, М. Е. Цит. съч., с. 218.

[87] Garland, R. Цит. съч., с. 36.

[88] Вакарелски, Хр. Цит. съч., с. 59, 175.

[89] Карайотов, Ив.. Цит. съч., с. 54.

[90] Георгиева, Р. Цит. съч., с. 208.

[91] Пак там; Mainoldi, C. L'image du loup et du chien dans la Grèce ancienne d'Homère à Platon. Paris, 1984, p. 39.

[92] Кисьов, К. Нови данни относно погребалния обичай през късната бронзова епоха в Средните Родопи. – ИМЮБ, 16, 1990, с. 49.

[93] Китов, Г., П. Павлов. Тракийски могили край Дойренци и Смочан в Ловешки окръг. – АОР през 1984 г. С., 1985, 90–91.

[94] Гергова, Д. Постижения и проблеми в проучването на ранножелязната епоха в Тракия. – Археология, 1986, № 3, с. 18.

[95] Вакарелски, Хр. Цит. съч., 85–88; 165.

[96] Георгиева, Р. Поминальная практика во Фракии (конец II–I тыс. до н.э.). – ТАВ, 6, 1991, 25–30, с лит.

[97] Пак там.

[98] Garland, R. Цит. съч., с. 101.

[99] Jacoby, F. Die Fragmente der griechischen Historiker I–III C_2. Berlin–Leiden, 1954, I 190.

[100] Polyaen. 6, 53.

[101] Петрухин, В. Я. Цит. съч., с. 452.

[102] Георгиева, Р. Цит. съч., с. 25.

[103] Георгиева, Р. Сакралният характер на орнитопластиката от ранножелязната епоха в басейна на Вардар и Халиакмон. – Thracia Antiqua, 2, 1978, 62–75, с лит.

[104] Тейлор, Э. Б. Первобытная культура. М., 1989, с. 205 сл.

[105] Домарадски, М. Тракийски богати погребения. – ТАВ, 3, 1988, 161–164.

[106] Попов, Д. Залмоксис. Религия и общество на траките. С., 1989, с. 177 сл.

[107] Philostr.. 3, 16–17.

ПОМЕНАЛНИ ПРАКТИКИ
(края на II–I хилядолетие пр.н.е.)

РУМЯНА ГЕОРГИЕВА

Античните автори са единодушни в констатацията си, че траките приемат охотно смъртта. Те обясняват този феномен или с вярването, че тя носи вечно блаженство, или с убедеността, че като умират, остават безсмъртни, или пък с увереността, че мъртвите отново се завръщат на земята. В писмените извори се срещат и сведения, според които траките посрещат смъртта с радост. Конкретният пример, даден от Херодот, се отнася до травсите[1], но у по-късните автори това отношение към смъртта е приписано на всички траки[2]. В мнозинството си обаче траките жалят за своите мъртви. Херодот съобщава, че оплакването е задължителен елемент от погребалната церемония[3]. Гетите също оплакват Залмоксис, като го мислят за умрял[4], а за Резос скърбят както неговите приближени, така и майка му[5].

Трудно е да се характеризира тракийският мъртвец. Не е ясно дали той притежава сила, която му позволява да се намесва в живота на живите, къде и кога се проявява тя, опасен ли е той или е благосклонен и др. Изглежда преобладава схващането, че след смъртта мъртвите остават непроменени и не загубват сетивата си: главата на Орфей запазва свежестта на живото тяло дълго след убийството му и дори продължава да пее[6]; непроменен след смъртта си се завръща и Залмоксис, но изпращаният на всеки четири години пратеник до него получава напътствия и заръки само докато е жив, т.е. преди да бъде хвърлен върху трите копия[7]. Идеята за митологичното разделяне на покойника на тяло и на душа обаче е чужда на траките. Данните за съществуването на душа, които се срещат в писмените извори, по-скоро изглеждат внушени от гръцкото религиозно мислене[8].

Според античната литературна традиция в тракийските религиозни представи съществува и вярата в задгробния свят. Това е мястото, където мъртвите намират пълно блаженство, там пребивава и Залмоксис, при когото след смъртта си отиват гетите[9]. Сведенията обаче са недостатъчни, за да се открои по-ясно тракийската митологична представа за отвъдния свят. В тракийската концепция за пространството той най-често е „над“, „горе“ – към небето изпращат стрелите си гетите, натам се отправя и пратеникът до Залмоксис[10]. Отвъдният свят е далеч, а пътят до него – труден. Затова някои категории мъртъвци са подпомагани при своя преход от животни – медиатори между двата свята (кон, куче), убивани и погребвани заедно с тях. Предметите, предназначени за мъртвия, също се чупят, извиват, горят, пробиват и др. Убива се и пратеникът до Залмоксис[11].

Извършваните по време на погребалната церемония и след нея обреди имат за цел да улеснят прехода и пребиваването на покойника в света на мъртвите. Първият акт, който трябва да обезпечи преминаването му отвъд, е самото погребение. В Тракия не може да има непогребан мъртвец. Многобройните кенотафи, откривани в тракийските земи, показват, че непогребаният мъртвец се смята за опасен. Един литературен пример подкрепя това мнение: разкъсаният от жените Орфей не е погребан и глад опустошава страната; едва след погребението на главата му редът е възстановен[12]. Задължително се погребват и убитите на война. Така например, Коос се опитва да изнесе от полесражението трупа на брат си Ифидамант, загинал при отбраната на Троя[13], одрисите погребват мъртвите си другари веднага след битката[14] и др. По всяка вероятност, подобно на много народи, у траките съществува вярването, че липсата на гроб поставя мъртвия в неустановено положение между световете на живи и на умрели[15].

Според Херодот погребалната церемония на знатните покойници в Тракия протича в следния ред: излагане на тялото, оплакване, извършване на жертвоприношения, погребално угощение, отнасяне до мястото на погребението и полагане/изгаряне на мъртвия[16].

Някои категории мъртъвци са излагани облечени, често снабдени с предмети (златни венци, нагръдници и др.), които не са употребявани приживе и имат церемониално предназначение. Сходствата между инвентара на гробове от един и същи период показват, че при обличането са спазвани определени изисквания. Несъмнено продължителността на излагането е в зависимост от социалния статус на мъртвия. Съобщеният от Херодот тридневен срок се отнася само за представители на тракийската аристокрация. Има сведения обаче, че убитите на война се погребват веднага след битката[17]. В класическа Гърция излагането трае един ден, а при скитите, където церемонията има по-скоро прощален характер – 40 дни за обикновения смъртен и неограничено време за владетеля[18].

Самото погребение е извършвано или в края на третия ден, т.е. при залез, или на следващия, т.е. през нощта – срещу изгрев. Мъртвите са съпровождани до гроба както от мъже, така и от жени[19]. Жертвоприношенията на мястото на погребението са извършвани от близки на починалия (за Херодот ритуалното убийство върху гроба на една от жените на умрелия се извършва от най-близък роднина)[20].

Първият следпогребален обред е описан от Херодот, според когото след погребението на богат тракиец се уреждат игри със състезателен характер[21]. Ксенофонт съобщава, че в чест на загиналите на война са организирани конни надбягвания[22]. Очевидно става дума за различни по вид състезания, победителите в които получават награди, като най-големи отличия се дават на участниците в двубои – единоборства. Съществува например мнение, че изображенията в дромоса на Казанлъшката гробница, смятани обикновено за батални сцени, свързани с минали подвизи на погребания там, представят точно такъв двубой, организиран в чест на мъртвия[23]. Този начин на почитане на умрелите се практикува в древността у много народи (в Гърция например се уреждат игри в чест на хероизирани мъртъвци) и изглежда навсякъде игрите задоволяват потребността на живите да отмъстят или да успокоят мъртвия[24].

Няма данни за съществуването и за вероятната продължителност на траур в Тракия, нито пък има сведения за поведението на живите непосредствено след погребението. В Гърция времетраенето на траура зависи от степента на родство с мъртвия и от пола на скърбящите. Обикновено краят му бележи ритуален пир, наречен „kathedra“, с който приключва и етапът на несигурност за живите[25]. При смърт на владетел скитите пък стрижат косите си, издраскват челата си, пробождат със стрела лявата си ръка и др., а след погребението извършват ритуали, които очистват тялото[26].

Сигурно е, че в Тракия връзката с мъртвия не прекъсва с погребението и доказателство за това са посещенията на гроба. Изглежда, подобно на много народи през древността, гробът и пространството около него се смятат за територия, принадлежаща на мъртвия, където контактът с него е възможен. Посещенията на гроба са документирани от следите от възлияния и хранителни жертви, от обредните ями, правени в могилните насипи и от периодичните насипвания на някои от могилите.

Останките от хранителни жертви се откриват в малки огнища, които съдържат пепел, въглени, понякога горели животински кости и парчета от глинени съдове. Обикновено те са встрани от гроба / гробното съоръжение, но на едно равнище с него[27], или пък непосредствено над него[28]. При долмените тези останки се намират от двете страни на входа, а при плоските некрополи – до или между гробовете[29]. Храненето на мъртвия е обичай, характерен в древността за много народи. Смята се, че в гръцката поменална практика първата хранителна жертва се прави на третия ден от смъртта, но тя трудно може да се разграничи от тези на деветия, на тринадесетия или на тридесетия ден[30]. Подобно е положението и в Тракия. Не е сигурно кога е принасяна тази жертва – дали непосредствено след погребението или при посещения на гроба през следващите дни. Според разположението на обредните огнища е ясно само, че не е изминало много време между датата на погребението и тази на приношението. Хранителната жертва е различна от погребалното угощение, уреждано в тридневния период преди погребението. Тогава живите се угощават с месото на жертвените животни, като част от него заделят за мъртвия и го оставят в самия гроб или на кладата му[31]. Може да се смята, че на това угощение мъртвият все още се мисли за принадлежащ към кръга на живите и дори за домакин на пиршеството[32]. Не е изключено именно голямото количество вино, изпивано на тези тържества (Ксенофонт съобщава, че одрисите изпили много вино в памет на мъртвите си другари), да е причина за необичайно веселия характер на тракийското погребение.

На мъртвите е поднасяна животинска, а вероятно и растителна храна. Няма данни за това къде е принасяно в жертва избраното животно и дали живите са се угощавали с останалата част от месото му – обикновено количеството на костите в огнищата не е голямо. Храната, предназначена за мъртвия, а понякога и използваните съдове, са изгаряни. Съдовете, които съдържат течности за възливане – по всяка вероятност вино – са счупвани на място[33].

Обредните ями, намирани в могилните насипи, имат различна големина и форма и обикновено се срещат в могили, които съдържат богати погребения. Когато не са празни, те имат на дъното си малко въглени, пепел, парчета от съдове, понякога кости от животни и др. Такива ями са открити на много места в Тракия: в Истрия – Румъния, в с. Кочан, Благоевградско, в Башова могила от некропола при с. Дуванлий, Пловдивско, в г. Стрелча, Пазарджишко, в с. Свещари, Разградско, и др.[34] Те са вкопани преди окончателното оформяне на могилата, в процеса на натрупването ѝ. Подобно на обредните ями, откривани извън могилните насипи, те са оставяни отворени и засипването им е ставало по естествен път. Разположението на ямите, вкопани в улегналия вече насип, показва, че по всяка вероятност те са правени по повод годишнина от смъртта на погребания. Би могло да се предположи, че те са едно от местата, от и чрез които посредством огъня и приношенията живите общуват със света на мъртвите[35].

Предположението, че траките отбелязват годишнина от смъртта на погребания, се подкрепя от едно сведение, което се отнася до мариандините. След смъртта на Мариандин те го оплаквали всяка година в средата на лятото[36]. Годишното честване на мъртвите е познато и в древна Гърция, но не е установено дали това е ставало на датата на смъртта, или на рождения ден на умрелия[37]. Годишнината от смъртта на владетеля при скитите е отбелязвана с ритуалното убийство на 50 коня и на 50 слуги, като умъртвените коне и ездачи са поставяни около могилата на погребания[38].

С отбелязване на годишнина от смъртта могат, например, да се свържат жертвоприношенията на хора и на коне в Истрия, където жертвите са намерени в ров, който обикаля могилите[39]. Жертвоприношение на части от два коня е извършено и в рова на една могила до гр. Констанца в Румъния[40]. Оформянето на ров около надгробната могила е практика, която не е чужда на траките, но начинът и видът на жертвоприношенията в тези два случая показват видимо сходство със скитската следпогребална обредност[41]. Вероятно с годишните чествания на мъртвите трябва да се свържат и конете, намирани в насипите на някои от тракийските могили[42].

Сред елементите на следпогребалната обредност е и поставянето на надгробен паметник. Изглежда, някои гробове са означавани на повърхността. Доказателство са примерите за незастъпващи се гробове в некрополите. Запазените надгробни паметници от тракийските земи обаче са малко. Това са една случайно намерена плоча от с. Калище, Пернишко, последователно датирана през средните векове, през късната бронзова епоха, през VI–V и през VIII в. пр.н.е., и каменна статуя „кимерийски тип“, открита върху надгробна могила край с. Белоградец, Варненско (VII в. пр.н.е.)[43]. Липсата на такива паметници може да се дължи на изработването им от нетрайни материали, но поставянето им, особено върху надгробни могили, изглежда не е обичайна практика[44]. Трябва да се отбележи още, че статуята от Белоградец произхожда от район с видима приемственост в монументалната надгробна скулптура, най-ранните паметници на която датират от III хилядолетие пр.н.е.[45]

Не е ясно каква е продължителността на грижата за гроба. При някои могилни погребения тя очевидно завършва с окончателно оформяне на могилата. Да се търси обаче връзка между този срок и времето, необходимо за разлагането на трупа, е твърде несигурно. Разбира се, би могло да се намери известно обяснение в съобщението на Херодот, че мъртвият (Залмоксис) се връща на четвъртата година след смъртта, но този опит изглежда пресилен.

Споменатото по-горе сведение за мариандините съдържа указания и за това, че годишнината от смъртта е отбелязвана с оплакване на мъртвия. Както мариандините, така и мизите са характеризирани като прочути оплаквачи. Известно е също, че флейтата е най-често използваният тогава инструмент. Освен това се знае, че при оплакването на умрелия по време на погребалната церемония скърбящите се удрят в гърдите[46] и припомнят епизоди от живота му. В разказа на Херодот за травсите, които седят около мъртвия и изреждат от какви злини се е отървал, като изтъкват блаженството, което го очаква, е пресъздадено вероятното съдържание на оплакваческата песен. Не може да се каже обаче какво е ритуалното оплакване при отбелязване на годишнина от смъртта.

Не са известни участниците в поменалните тържества, но по всяка вероятност те са преди всичко от семейството на погребания. Възможно е при честването на мъртъвци с висок социален ранг посещенията да включват и по-широк кръг хора. Тук обаче е уместно да се припомни едно сведение на Конон, че след превръщането на гроба на Орфей в хероон, при извършването на жертвоприношенията там, достъпът за жени е забранен[47].

Има основания да се предполага, че траките честват и годишен празник на мъртвите. В много тракийски некрополи (например в с. Брезово, Пловдивско, с. Борово, Русенско, и др.) има могили, в които не са извършвани погребения[48]. Тези могили съдържат пластове от пепел, въглени, горели животински кости, строшени съдове и понякога – ями в основата си. Появата им в границите на некрополите определено ги поставя във връзка с култа към мъртвите, без те да имат погребален характер. Възможно е тези могили да са издигани при тържества, устройвани в чест на умрелите веднъж годишно или през по-голям интервал от време.

Литературните данни, които свидетелстват за хероизация на мъртвите, принадлежат към сравнително ранен пласт от сведения и се отнасят до съществуването на една философско–религиозна (орфическа) доктрина, в която вярата в безсмъртието заема основно място[49]. Археологическите примери за това явление се търсят в тракийската гробнична архитектура (например скулптурната и живописната украса на гробниците в Казанлък, в Свещари и др.), в начина на погребение и в придружаващите умрелия вещи (част от гробниците първоначално имат открита фасада и са достъпни за посещения), в характера на жертвоприношенията (главно на цели или на разчленени коне и кучета) и др. Смята се, че т.нар. Жаба могила край Стрелча е сигурен пример за превръщането на някои могили в хероони: на върха на могилата е открита сграда, обявена за светилище[50]. Хероизацията в Тракия засяга както митологични персонажи (предци?), така и реално съществуващи представители на тракийското общество.

Социалната обагреност на погребалния ритуал не подлежи на съмнение. Трябва да се отбележи обаче, че следите от поменални действия най-често се откриват около гробове, в които, ако се съди по гробния инвентар, са погребани знатни мъже и жени.

От гледна точка на хронологията, следпогребалните обреди (главно хранителни жертви) са засвидетелствани още в некрополи от неолитната, от енеолитната и от бронзовата епоха, но тези примери са единични[51]. Поменалните практики, които са разгледани в настоящото изложение, се появяват към края на II и в началото на I хилядолетие пр.н.е. Примерите от началото на периода са малобройни, но се увеличават успоредно със задълбочаването на социалната диференциация в тракийското общество. Те са най-чести през периода VI–IV в. пр.н.е. По-ясно видими са следите от следпогребалните обреди в надгробните могили, но такива са открити и около равни гробове (предимно в Югозападна Тракия). Трябва да се отбележи обаче, че при проучването и при публикациите на тракийските некрополи рядко се обръща внимание на тези наглед дребни, но в действителност много важни подробности, които се отнасят както до самия акт на погребването, така и за следващите го действия.

Несъмнено поменалната обредност отразява определени норми на поведение спрямо погребаните. То има своите корени в представите за задгробното съществуване на мъртвия, които, макар че показват видима общност, не изключват и разпространението на други идеи (например, според Помпоний Мела за някои от траките смъртта е край), белег за което е разнообразието от погребални обичаи у траките. Археологическите примери и литературните сведения сочат, че в тракийското религиозно мислене мъртвите заемат по-високо положение от живите. В основата на култа обаче стои почитта, а не страхът от тях. От една страна тази почит е обусловена от вярата в безсмъртието, а от друга – от сигурността, че мъртвите се връщат.

БЕЛЕЖКИ

[1] Hdt. 5, 4.

[2] Pomp. Mela. 2, 2, 16–33; Solin. 10, 1–11.

[3] Hdt. 5, 8.

[4] Hdt. 4, 95, 5.

[5] Pseudo–Euripid. Rhesos, 882–972; Hom. Il., X, 515–525.

[6] Jacoby, F. Die Fragmente der griechischen Historiker I–III C2. Berlin–Leiden, 1954, I, 190.

[7] Hdt. 4, 95, 5; Hdt. 4, 94, 5.

[8] Plato. Charm. 155c–157c; Pomp. Mela. 2, 2, 16–33; Solin. 10, 1–11; Попов, Д. Залмоксис. Религия и общество на траките. С. 1989, 178–182.

[9] Jacoby, F. Цит. съч., I, 190; Hellan., fr. 73; Hdt. 4, 94.

[10] Hdt. 4, 94.

[11] Hdt. 4, 94; Георгиева, Р. Жертвоприношения на животни в погребалната практика. – с. 194-205 в този сборник.

[12] Jacoby, F. Цит. съч., I, 190 сл.

[13] Hom. Il., XI, 250–260.

[14] Xen. Hell., 3, 2, 2–5.

[15] Garland, R. The Greek Way of Death. London, 1985, p. 101.

[16] Hdt. 5, 8.

[17] Xen. Hell., 3, 2, 2–5.

[18] Hdt. 1, 71–73; Garland, R. Цит. съч., с. 23; Kurtz, D. C., Boardman, J. Greek Burial Customs. London, 1971, p. 144; Бессонова, С. С. Религиозные представления скифов, Киев, 1983, с. 61.

[19] Hdt. 5, 5; Pomp. Mela. 2, 2, 16–33; Solin. 10, 1–11.

[20] Hdt. 5, 5.

[21] Hdt. 5, 8.

[22] Xen. Hell., 3, 2, 2–5.

[23] Petropoulu, A. The Thracian Funerary Rites (Her. 5.8) and Similar Greek Practices. – Pulpudeva, 6, 1993. (manuscript)

[24] Kurtz, D. C., Boardman, J. Цит. съч., с. 203.

[25] Пак там, с. 147; Garland, R. Цит. съч., с. 40.

[26] Hdt. 4, 73.

[27] Овчаров, Д. Могилни погребения при с. Долна Росица, Търговищко. – Археология, 1961, № 4, с. 64; Дремсизова, Цв. Могилен некропол при с. Браничево. – ИАИ, 25, 1962, с. 166; Велков, Ив. Новооткрита куполна гробница при с. М. Белово, Пловдивско. – ГНМ, 7, 1942, 37–43; Пашич – Виничич, Р. Археолошка испитивања на локалитету „Орлова чука" код села Стар Караорман. – Старинар, 21, 1970, с. 131.

[28] Велков, Ив. Тракийска гробница при Старо ново село. – ГПНБ, 1925, с. 173; Дремсизова, Цв. Надгробни могили при с. Янково. – Сб. Г. И. Кацаров II (=ИАИ, 19), 1955, с. 73.

[29] Георгиев, З. Карактерот и значењето на воигробните наоди во нужноповардарските некрополи од железното време. – Macedoniae Acta Archaeologica, 6, 1980, 37–54.

[30] Garland, R. Цит. съч., с. 40; Kurtz, D. C., Boardman, J. Цит. съч., с. 146.

[31] Георгиева, Р. Цит. съч., с. 189.

[32] Пак там.

[33] Филов, Б., Ив. Велков, В. Миков. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. С., 1934, с. 59, 82, 104, 127.

[34] Георгиева, Р. Обредни ями в Тракия (края на II–I хил. пр.н.е.). – Археология, 1991, № 1, 2–3.

[35] Пак там, с. 3.

[36] Aeschyl. Pers. 935–938; Schol. ad 938.

[37] Garland, R. Цит. съч., с. 105; Kurtz, D. C., Boardman, J. Цит. съч., с. 147.

[38] Hdt. 4, 72.

[39] Alexandrescu, P., Eftimie, V. Tombes thraces d'èpoque archaique dans la nècropole tumulaire d'Histria. – Dacia, 31, 1959, 143–164.

[40] Irimia, M. Ein in Topraisar (Kr. Constanta) endecktes Hügelgrab. – Pontica, 9, 1976, 53–54.

[41] Мозолевский, Б. Н. Курган Толстая могила близ г. Орджоникидзе на Украине (предварительная публикация). – СА, 1972, № 3, 268–308; Мозолевский, Б. Н. Скифский „царский" курган Желтокаменка. – В: Древности степной Скифии. Киев, 1982, 179–222.

[42] Дремсизова, Цв. Надгробни могили..., с. 65; Гинев, Г. Проучвания на надгробна могила при с. Кралево, Търговищки окръг. – В: Сб. Североизточна България – древност и съвремие. С., 1985, с. 171.

[43] Тончева, Г. Два надгробных монументальных памятника фракийским вождям. – Thracia, 1, 1972, 101–119; Тончева, Г. Монументални скулптурни паметници от къснобронзовата и ранножелязната епоха в България. – Thracia, 6, 1984, 93–101.

[44] Надгробните плочи от Черноморското крайбрежие тук съзнателно не се разглеждат.

[45] Тончева, Г. Два надгробных..., 112–113.

[46] Aeschyl. Pers. 1054; Schol. ad 1054.

[47] Jacoby, F. Цит. съч., I, 190.

[48] Велков, Ив. Могилни гробни находки от Брезово. – ИБАИ, 8, 1938, с. 270; Иванов, Д. Разкопки на могилен некропол край с. Борово, Русенско. – Археологически открития и разкопки. С., 1978, 59–60.

[49] Фол, Ал. Тракийският орфизъм. С., 1986; Попов, Д. Проучвания върху тракийската религия I. Обезсмъртяването. – ГСУ–ИФ, 75, 1982, 13–47.

[50] Китов, Г. Тракийска гробница–мавзолей край град Стрелча. – Векове, 1977, № 1, с. 20.

[51] Георгиева, Р. Жертвоприношение на животни..., с. 185.